

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

М. Ф. Головатий

СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ

Курс лекцій

2-ге видання, перероблене і доповнене

МАУП

Київ 2006

ББК 60.54я73
Г61

Рецензенти: *А. М. Пойченко*, д-р. політ. наук, проф.
М. П. Перепелиця, канд. іст. наук

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 8 від 28.09.05)*

Головатий М. Ф.

Г61 Соціологія молоді: Курс лекцій. — К.: МАУП, 2006. —
2-ге вид. переробл. і допов. — 304 с.

ISBN 966-608-529-1

У курсі лекцій висвітлено основні категорії, об'єкт, предмет соціології молоді, особливості молоді як об'єкта суспільних відносин, соціальних перетворень; проблеми формування особистості молодого громадянина, його ціннісних орієнтацій, активної життєвої позиції. Визначено основні проблеми соціалізації молоді, формування нової генерації у суспільстві, розвитку молодіжного руху.

Для викладачів і студентів, учителів, науковців, аспірантів. Може бути корисним усім, хто займається і переймається проблемами молоді, її професійним, громадянським становленням.

ББК 60.54я73

ISBN 966-608-529-1

© М. Ф. Головатий, 1999
© М. Ф. Головатий, 2006, переробл. і допов.
© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2006

ВСТУП

Перше видання цієї праці було здійснено російською мовою у 1999 р. За п'ять років, що минули, у світі і в Україні зокрема, у молодіжному середовищі відбулося надто багато суспільно-політичних змін принципового характеру. Це доводить, що при розгляді загальних положень “соціології молоді” як наукової, навчальної дисципліни, так і аналізу конкретної суспільної практики — формування нових поколінь — потрібно враховувати певні положення і сентенції.

Тисячолітня історія існування людства засвідчила неспростовну, об'єктивну істину — майбутнє має тільки той народ і держава, які пов'язують своє буття і завтрашній день з молоддю, з наступним, прийдешнім поколінням. Можна шанувати молодь, пишатися нею, критикувати і навіть засуджувати її дії і вчинки, не поділяти життєву позицію, проте абсолютно неможливо не прислухатися до думок молодих людей, до їхніх поглядів, не брати до уваги особливості ідеалів, інтересів, запитів і потреб юнаків і дівчат, до їхніх ціннісних орієнтацій і навіть нетерпимості, безапеляційності, радикалізму. За будь-яких обставин і в будь-які часи ситуація стосовно молоді і в молодіжному середовищі утворювалася саме у такий спосіб.

Коли йдеться про спадковість, наступність поколінь, потрібно обов'язково пам'ятати, що вона зумовлена низкою об'єктивно-історичних причин, пов'язаних з особливостями розвитку людської спільноти, місцем і роллю самої молоді в житті суспільства, людства. Адже історія — це не що інше, як постійна зміна поколінь, кожне з яких відповідним чином не лише ус-

падковує матеріали, капітали, виробничі сили, передані йому старшими поколіннями, а й примножує та розвиває їх. Отже, від того, як передаватиметься від одного до іншого покоління матеріальна і духовна спадщина, залежить стабільність і перспективність суспільного розвитку.

Слід зауважити, що зміна поколінь це не лише процес біологічний, соціальний, а й процес критичного осмислення, переоцінювання сенсу людського буття загалом, а також просування людства у своєму розвитку вперед саме завдяки розмаїттю матеріальних і духовних цінностей, накопичених життям усіх попередніх поколінь разом узятих.

Мабуть, найстабільніші, найдосконаліші і найдемократичніші ті суспільства, де різні покоління людей, — незалежно від їхніх принципових відмінностей і навіть суперечностей, — можуть свідомо зробити крок назустріч одне одному, здатні співпрацювати, самореалізуючись і дбаючи при цьому про взаємну самореалізацію. Така ситуація може статися лише за умови, якщо молоде покоління відповідним чином сформоване і підготовлене до життя.

Досягти зазначеного “консенсусу” поколінь надто складно, враховуючи, що статус, соціально-економічні умови життя молоді, молодого покоління порівняно з іншими соціальними та соціально-демографічними групами, істотно різняться. І це природно, адже саме молодь за своїх потенційних можливостей завжди була і є найдинамічнішою, потенційно найпрогресивнішою групою у суспільстві. Звідси і постають три основні питання, що зумовлюють ефективність використання суспільством, державою об’єктивних потенцій молодих людей: а) що і в який спосіб суспільство, держава, влада можуть і спроможні дати молоді для її життєвого старту, соціалізації, самореалізації; б) що саме має робити молодь для підготовки до життя; в) як найповніше використати молодіжний потенціал (знання, життєстверджувальну енергію, творчі здібності й уміння, соціальну активність, громадянську позицію) для реалізації в інтересах особистості і всього суспільства.

Питання сутності молоді, як великої соціально-демографічної групи, характеру і особливостей її соціалізації, розвитку молодіжного руху має велике як теоретичне, так і практичне значення. Це дає змогу, з одного боку, створити умови для са-

морозвитку і самореалізації молоді, а з іншого, — включити її в усі суспільні процеси з метою прогресивного поступу суспільства вперед. При цьому роль молоді в суспільно-політичному житті саме суспільств перехідного стану особливо істотна. Не є тут винятком і Україна. Адже молодь — це та частина суспільства, яка самою логікою історичного процесу відіграє важливу роль у подоланні кризи і формуванні громадянського суспільства. Молодь спроможна швидше, ніж інші соціальні групи, опанувати нові знання, професії і спеціальності, необхідні в умовах перебудови і перспективного розвитку економіки.

Успішна участь молоді в державотворенні є і можлива лише за умови формування у неї гуманістичних ціннісних орієнтирів, а також поглиблення керованості й управління соціалізаційними процесами. Завдання побудови сучасної політичної системи суспільства на засадах загальнолюдських цінностей безпосередньо стосується молодого покоління, і в процесі розбудови такого суспільства саме молоді належить важлива політична роль.

Комплексне вирішення цих та інших питань можливе за умови наявності цілісної, чітко вивіреної державної молодіжної політики, мета якої скоординувати діяльність усіх суб'єктів країни, створити найсприятливіші умови для соціальної адаптації, соціалізації та самореалізації молоді.

Як молодіжна політика загалом, так і державна молодіжна політика зокрема значною мірою реалізуються через саму молодь, молодіжний рух та молодіжні організації й об'єднання, в результаті відповідної їх суспільно-політичної діяльності. При цьому слід враховувати, що молодь ніколи не була, і не може бути, однорідною. Вона різниться за рівнем освіти, професійної підготовки, ціннісних орієнтацій, соціальної активності, участі у політичних та інших суспільних процесах. Це має принципове значення при розробленні й реалізації державної молодіжної політики, в тому числі й в Україні.

Формування і практична реалізація державної молодіжної політики з перших років існування України як самостійної суверенної держави, наочно підтвердили ту історично зумовлену істину, що в нестійких суспільствах перехідного періоду мають місце як відповідна підтримка, стимулювання інтересів, запитів і потреб молоді, її життєдіяльності, так і певні спекуляції

деяких політичних сил на особливостях молодіжної когорти — романтизмі, ентузіазмі, надмірній “революційності” тощо. Особливо відчутним це стає під час виборів, референдумів, коли з молоддю елементарно заграють, використовуючи її потенції і рішучість далеко не в інтересах її самої, а й суспільства загалом. Об’єктивно молодь не сприймає такі антимолодіжні спроби і дії, стратегію політичних сил, оскільки виробляє власні алгоритми життя не лише з “нуля”, а й на основі принципів нових ціннісних координат і орієнтирів. Крім того, соціальна реальність як велика, багата і не менш суперечлива соціальна дійсність, об’єктивно існувала задовго до появи нинішнього молодого покоління, і формувалася у процесі співпраці, співдіяльності з поколінням, що є безпосереднім носієм цінностей суспільства, які об’єктивно не тільки не існують, а й заперечуються. У такій ситуації гостро постають питання:

- діалектики поколінь. На основі яких норм, цінностей, ідеалів має утримуватися та існувати така діалектика;
- критичного переосмислення історичного досвіду і всієї практики життєдіяльності власного народу, нації. Постає питання істинності національних, духовних цінностей, а не штучного, спрощеного перегляду, переоцінювання, “редагування” історії власного народу;
- орієнтації, добору, врахування, особливо в процесі навчання, виховання у молоді духовного надбання (кращих його зразків) інших народів і націй. У разі сліпого копіювання чужих культур, ролі антикультури і масової культури, маєтись на увазі, що в сучасному світі, особливо під впливом глобалізації, гостро постає проблема збереження окремими націями, народами та національними меншинами своєї унікальності, неповторності, того, що виокремлює їх з-поміж інших народів, а відтак спричиняє і вкрай необхідні розмаїтість та відмінність культур. За таких умов відкритий діалог цивілізацій, особливо на рівні молоді, постає як найактуальніша проблема для творення глибоко свідомої людської особистості.

Як специфічна соціально-демографічна група суспільства молодь характеризується не лише за віковими межами, а й за місцем, яке вона посідає у соціальній структурі суспільства, особливостями соціального становлення та розвитку. Саме

тому постає питання про молодь як суб'єкт суспільних перетворень, а звідси, й про висхідну у формуванні державної молодіжної політики.

Варто нагадати, що в колишньому СРСР, і в Україні зокрема, до середини 90-х років молодь розглядали виключно як об'єкт впливу, особливо ідеологічного, виховного, відновлення не лише трудових ресурсів, поколінь, а й задалегідь запрограмованих ідей і громадянської позиції у підростаючого покоління. Поступово серйозно деформувався механізм спадкоємності поколінь, мало місце відчуження значної частини молоді від політики і культури, від безпосередньої участі в управлінні усіма соціальними й громадськими справами у суспільстві. Поступово втрачали авторитет і соціальне визнання з боку молоді такі інститути соціалізації молодого покоління, як сім'я і школа. Втрачали авторитет і владні структури держави, що мало і має винятково принципове значення. Нині, в Україні зокрема, постала проблема визнання державою молоді як активного суб'єкта державотворення, а не об'єкта ідейного, виховного впливу. Відтак має принципово змінюватися і статус молоді у суспільстві взагалі.

Загальновідомо, що ідеї реформування будь-якого суспільства, в тому числі й українського — демократизація, ринкові реформи, становлення правової держави, інтеграція у європейське, світове співтовариство, — не можуть бути успішно зrealізованими, якщо вони відірвані від людини і вона (особистість) не усвідомлює сутності й особливостей соціально-економічних і політичних трансформацій, а головне — не бере безпосередньої особистої активної участі в здійсненні цих процесів.

Звісно, можна не враховувати й ту обставину принципового характеру, що свідомість, життєва, громадянська позиція молодого покоління, зокрема українства, формується в умовах небачених суперечностей, зламу і трансформації певних духовних, моральних принципів і засад як у власній країні, так і в усьому світі. Крім того, молодь завжди має свою власну філософію життя, специфічні ціннісні орієнтації, сподівання, які здебільшого істотно відрізняються, а то й діаметрально протилежні подібним орієнтаціям громадян інших вікових груп.

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. проблеми молоді стають особливо актуальними й розглядаються багатьма міжнародними організаціями та урядами різних країн. Так, лише

ООН питання про стан молоді розглядала на спеціальних засіданнях у 1980, 1982, 1992 рр., а 1985 р. було проголошено Міжнародним роком молоді під гаслом “Участь. Розвиток. Мир”. Також ООН у 1995 р. було ухвалено Всесвітню програму дій молоді до 2000 р. і на подальший період.

Не залишаються байдужими до проблем молоді й інші міжнародні організації та об'єднання, зокрема ЮНЕСКО в 1997 р. проголосила молодь головним пріоритетом своєї діяльності.

Останніми роками в Україні, як і в більшості посткомуністичних країн, значна увага приділяється розв'язанню конкретних проблем молоді і її соціалізації, а також розробці та здійсненню принципово іншої, нової державної молодіжної політики. Її особливості варто розглядати детальніше, в тому числі і в контексті міжнародного досвіду реалізації такої політики. У такий спосіб вона розглядається і в пропонованій роботі.

Курс лекцій надає певну уяву про соціологію молоді як комплексну наукову проблему, її концептуальні особливості, поняття і категорії, про молодь як об'єкт і суб'єкт соціальних перетворень, про молодіжну політику загалом і державну молодіжну політику зокрема, про шляхи, форми і методи соціалізації молоді, про формування політичної культури і становлення громадянської позиції молоді людини як безпосередніх атрибутів соціально активної особистості.

МАУП

СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ ЯК НАУКА

1.1. Соціологія молоді як наукова дисципліна

Соціологія молоді — це наука, об'єктом вивчення якої є молодь: її загальні й конкретні риси, особливості, інтереси, потреби, проблеми соціалізації і діяльності в усіх сферах життя та ін. Тобто об'єктом дослідження є соціальний статус, образ молоді.

Наведене визначення є робочим, оскільки є й інші, більш загальні. Так, українські і російські вчені наводять кілька власних визначень, з-поміж яких слід виокремити два найчастіше повторювані й вживані.

Перше. *Соціологія молоді* — це розділ соціології, в якому розглядаються проблеми молоді як специфічної соціально-демографічної групи, її інтеграції, а також виховання, освіти та самоутвердження *в різних соціальних умовах*. Практично таке саме визначення поняття “соціологія молоді” дають деякі російські фахівці в галузі молодіжної проблематики. Так, за “Социологическим энциклопедическим словарем” (1998) “Соціологія молоді — це галузь соціології, яка вивчає поведінку соціально-демографічної групи, що знаходиться на перехідній стадії (від дитинства до світу дорослих) та переживає важливий етап соціалізації (інтернаціоналізацію норм і цінностей), формування соціальних і професійних очікувань, ролей і статусу, що виражається в специфічних молодіжних формах поведінки і свідомості (молодіжних субкультурах)” [18, 333].

Друге. За визначенням учених М. Лукашевич і М. Туленкова “*Соціологія молоді* — спеціальна соціологічна теорія, що досліджує молодь як специфічну соціально-демографічну спільноту в усій сукупності соціальних ознак і характеристик її соціального життя” [9, 87].

Спільне для обох наведених визначень — звуження поняття “соціології молоді” до галузі соціології, спеціальної соціологічної теорії, визнання її специфічною соціально-демографічною групою.

Проте слід наголосити, що *соціологія молоді* — це окрема наука (наукова дисципліна), оскільки вивчення молоді як складного, багатоаспектного і вельми суперечливого соціального феномена потребує уваги багатьох наук, або ж наукових підходів: демографічного, соціального, соціологічного, економічного, політичного, культурологічного, етнополітологічного та ін.

Щодо об’єкта, предмета та основних завдань соціології молоді, то в представників різних шкіл і напрямів цієї галузі знань практично розбіжностей немає.

Об’єктом соціології молоді є молодь, як специфічна соціально-демографічна спільнота, вікові межі якої визначаються 14–30 (іноді 15–28) роками.

Предмет соціології молоді — специфічні соціальні відносини, в яких молодь бере участь як об’єкт і суб’єкт в процесі переходу від дитинства до світу дорослих, соціалізації та соціальної адаптації. У широкому розумінні **проблеми молоді** є не що інше, як проблеми її соціальної, психологічної, освітньої та професійної підготовки до зміни старшого покоління в економічній, політичній, культурній, сімейно-побутовій та інших сферах життя.

Основними завданнями соціології молоді є:

- дослідження феномена “молодь”; роль і місце молоді в суспільстві, відносинах, які в ньому мають місце;
- дослідження процесів і явищ, притаманних саме молоді, молодіжному середовищу (молодіжні громадські об’єднання, молодіжний рух тощо);
- вивчення ролі і значення соціальної, молодіжної, державної молодіжної політики в процесі соціалізації молоді, її соціальної самореалізації.

Існує багато різних концептуально-методичних підходів щодо соціологічного вивчення молоді, серед яких найпоширенішими є:

- *психоаналітична орієнтація*. В її основі лежить виведена з психоаналізу концепція життєвого шляху особис-

тості (З. Фрейд, Ф. Бенедикт, Л. Фойєр, Е. Еріксон, Л. Шелефф, С. Голод, А. Вишняк, І. Кон, А. Петровський, В. Шорохова та ін.);

- *структурно-функціональний підхід*. Ґрунтується на структурному аналізі об'єкта (молоді, молодої людини) (Е. Дюркгейм, Р. Меркстон, Т. Парсонс, Ш. Айзенштадт, В. Астахова, Е. Головаха, М. Головатий, В. Осовський, В. Патрушев, В. Лісовський, О. Якуба, М. Чурилов та ін.);
- *культурологічний підхід*. Соціальні явища, в тому числі й суто молодіжні, розглядаються з погляду феменології людської культури (П. Бергер, А. Шюц, Е. Ноель-Нойман, Я. Белл, Г. Головачов, В. Журавльов, С. Іконникова, В. Левичева, В. Павлов, Ю. Ожегов, Л. Сохань, В. Харчева, О. Яценко та ін.) [9, 79–81].

1.2. Методологія та методи дослідження молоді

Кожна соціальна група суспільства, за наявності використання єдиних методологічних засад та методів її дослідження, має і дещо особливе, специфічне, притаманне такій методології. Це стосується молоді і молодого покоління.

Зауважимо, що в останні роки значний внесок в обґрунтування методологічних підходів та методів соціологічних досліджень соціальних проблем і процесу соціалізації молоді зробили й українські (О. Балакірева, В. Головенько, О. Яременко та ін.) та російські вчені (І. Ільїнський, В. Лісовський та ін.).

Соціологія молоді, як окрема наукова дисципліна, вже понад тридцять років інституціалізована на рівні світового професійного співтовариства шляхом створення при Міжнародній соціологічній асоціації дослідницького комітету з питань соціології молоді. Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. соціологи різних країн, працюючи над широким колом соціальних проблем молоді, відзначають їх помітне загострення, особливо серед підростаючого покоління, на тлі загального розвитку цивілізації.

Сучасні наукові школи з проблем молоді характеризують її як специфічну соціально-демографічну групу, яка є неоднорідною, має свою внутрішню диференціацію, визначається

особливостями діяльності, способом життя, динамічністю та інноваційним потенціалом. При цьому проблеми молоді розглядаються як у контексті всього конкретного суспільства, так і концентруючись на притаманних їй особливостях. Виокремлення таких особливостей має принципово наукове значення, і без нього створити цілісний “портрет молоді” конкретної держави, суспільства практично неможливо.

Предметна сфера наукових пошуків соціології молоді безпосередньо і тісно пов’язана з багатьма галузевими соціологічними теоріями (повний перелік яких практично навести неможливо), зокрема: соціологія освіти, праці, економічна, виховання, девіантної поведінки, особистості, культури, вільного часу, масових комунікацій, релігії, сім’ї, громадської думки, політики, права, організацій, управління, міста, села, народонаселення, спорту, медицини та охорони здоров’я тощо [13, 14].

Соціологічна наука України має значний досвід вивчення проблем молоді. Становлення нею дослідницьких методів розпочато ще за радянських часів, коли актуально звучали питання формування громадянської позиції та патріотизму молодого покоління, професійної орієнтації, ставлення до праці, поповнення робітничого класу і колгоспного селянства тощо. Особливо актуальними були дослідження студентської молоді, процесу становлення молодих спеціалістів, професійної мобільності.

У 60–80-х роках ХХ ст. інтерес соціології до вивчення молоді, її проблем істотно зріс, оскільки в Європі, США, на Африканському континенті та Азії мали місце студентські бунти, заворушення, протести, які вченими названо як “студентські”, “молодіжні” революції.

В Україні справжній науковий підхід до вивчення молоді розпочинається лише наприкінці ХХ ст., а точніше з 1991 р., коли відповідно до рішення Кабінету Міністрів України було створено Український науково-дослідний інститут проблем молоді (нині Український інститут соціальних досліджень).

В умовах сьогодення різнопланове дослідження українськими соціологами молоді, молодого покоління свідчить про те, що молодіжні проблеми в державі мають свою специфіку. Вона зумовлена сучасним етапом швидких та багато в чому непередбачуваних перетворень у суспільстві загалом, культурною не-

однорідністю українського суспільства, політичним плюралізмом, кризою влади.

Нині у скрутному становищі на перехідному етапі суспільств опиняється саме молодь, яка, вступаючи в життя, має не лише визначити своє місце і призначення, а й стверджувати, доводити його.

Особливість становища молодих людей у суспільствах, що трансформуються, полягає в наступному: з одного боку, вони входять у той соціальний простір, який було організовано незалежно від них попередніми поколіннями; з іншого, молодь може ламати, змінити, перебудувати створені структури, стереотипи, стосунки тощо.

Вихід із кризової ситуації українського суспільства, процес його розвитку також безпосередньо пов'язані зі становищем молоді, її можливою участю в цьому процесі і небезпекою виявитися жертвою кардинальних соціальних змін. Виходячи з цього, дослідження процесу включення молодого покоління в усі сфери суспільного життя набуває особливого значення і створює чимало труднощів. При цьому кризові моменти розвитку виявляються найгострішими в економічній стагнації, деформаціях у соціальній сфері, руйнуванні системи морально-духовних цінностей. Крім того, це істотно загострює конфлікт між суб'єктивним і об'єктивним, між прагненнями, очікуваннями і дійсністю при входженні різних груп молоді в суспільне життя.

На сучасному етапі домінуючими, провідними теоретичними концепціями, на основі яких здійснюється дослідження молоді, є:

- психоаналітична;
- соціальної поведінки;
- структурно-функціональна;
- життєвого шляху;
- культурологічна;
- соціального конфлікту;
- економічного детермінізму.

Методологічні підходи щодо вивчення процесу соціалізації молоді, структури її цінностей, потреб та соціальних проблем на сучасному етапі полягають в наступному:

- молоде покоління потрібно розглядати в контексті соціальних умов та особливостей соціального середовища, усвідомлюючи їх високу динамічність;
- поряд із загальними молодіжними проблемами слід виокремлювати й такі, що притаманні саме цій специфічній соціально-демографічній групі, відповідно до її ролі та статусу в суспільстві;
- диференційований підхід до різних груп молоді має відбиватися на всіх етапах соціологічного дослідження — від розроблення програми і формування гіпотез до формулювання узагальнювальних висновків і рекомендацій;
- потрібно забезпечити суб'єкт-суб'єктивний підхід у вивченні взаємозв'язків між молоддю та суспільством, молоддю та різноманітними інститутами соціалізації, молоддю та іншими соціальними групами [13, 16–17].

Розглянемо основні методики дослідження молоді, їх переваги та недоліки (за О. Балакіревою, О. Яременком).

Методики	
Якісні	Кількісні
Нестандартизовані, напівстандартизовані, проєктивні: інтерв'ю, фокус-група, спостереження, гра тощо	Стандартизовані опитування (анкетування, інтерв'ю), контент-аналіз
Ігнорування статистичних методів аналізу	Базування на статичних методах аналізу
Менша вибіркова сукупність	Велика вибірка
Індуктивний аналіз	Дедуктивний аналіз
<i>Проблематика</i>	
Більш локальна, предметна	Більш загальна
<i>Переваги</i>	
Більш глибокий аналіз, можливість отримання обґрунтованої мотивації, з'ясування спектра нестандартних поглядів, явищ; економічність	Більш широке охоплення. Можливість обґрунтованих узагальнень. Простота оброблення результатів
<i>Недоліки</i>	
Велика вірогідність суб'єктивізму при аналізі отриманих даних. Потреба у висококваліфікованих спеціалістах (модераторах, інтерв'юерах тощо)	Можливість неадекватних або непослідовних відповідей респондентів. Недостатньо глибокий психологічний аналіз

1.3. Молодь як специфічна соціально-демографічна група суспільства: загальне та особливе

Молодь, її проблеми, як великої і специфічної соціально-демографічної групи, напрями соціалізації та процеси самореалізації у суспільстві вивчають різні науки та наукові дисципліни, тому найбільш об'ємний, узагальнювальний "портрет" молодого людини, молодого генерації (покоління), понад усе в конкретно-історичний час і в конкретному суспільстві, можна уявити лише на міждисциплінарному рівні, тобто з урахуванням даних багатьох наук. Отже, в комплексі феномен "молодь" дає змогу розглянути лише соціологія молоді.

Людина, і особливо молода, яка поступово вступає у продуктивне життя, завжди була і є першопричиною, носієм, джерелом і результатом усіх суспільних відносин і перетворень. Як зауважують російські вчені: "Сучасне суспільство має відкрити молодь як об'єкт історії, як винятково важливий чинник змін та носій нових ідей і програм, як соціальну цінність особливого ґатунку. Без фундаментального переосмислення ролі молоді в соціальних процесах, без перевороту у свідомості щодо її феномена людство неспроможне прорватися до нових висот цивілізації [11, 6].

Слід наголосити, що наведене вище зауваження має безпосереднє відношення до будь-якого суспільства, але значною мірою — до суспільств нестабільних, що трансформуються, перебудовуються в плані своїх політико-економічних систем, принципів та механізмів функціонування. У цьому разі безпосередньо йдеться про пострадянські, постсоціалістичні країни, а також про новітню Україну. Це важливо тому, що проблеми молоді, молодого покоління у будь-якому суспільстві, за будь-яких умов і обставин мають розглядатися з погляду трьох основних взаємозв'язаних аспектів:

- що може дати молоді, молодому поколінню суспільство, держава для їхнього розвитку, соціального, громадянського становлення і самореалізації;
- що спроможна і може дати сама молодь, молоде покоління суспільству, державі для їхнього поступального, прогресивного розвитку та функціонування;

- як найповніше можна використати, зреалізувати потенціал молоді не лише у власних, а й суспільних інтересах.

Поняття “молодь” пояснюється різними науками — соціологією, філософією, психологією та ін. Розглянемо визначення цього поняття.

Велика Радянська Енциклопедія визначає *молодь* як “соціально-демографічну групу, що вирізняється на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального стану і зумовлених ними чи іншими соціально-психологічними якостями” [4, 478].

Короткий енциклопедичний словник із соціальної філософії визначає *молодь* як “соціально-демографічну верству, групу суспільств, що виділяється в основній сукупності віковими характеристиками, особливостями соціального становища і зумовленими цим соціально-психологічними властивостями”.

За Словником соціологічних і політологічних термінів *молодь* — це “велика соціальна група, що має специфічні соціальні й психологічні риси, наявність яких визначається як віковими особливостями молодих людей, так і тим, що їхнє соціально-економічне і суспільно-політичне становище, духовний світ перебувають у становленні, формуванні”.

Отже, визначення поняття “молодь” є майже ідентичними, проте мають місце і певні, вельми істотні розбіжності. Найперше, йдеться про особливості вікової періодизації молоді.

Такі особливості відмічали і пояснювали багато видатних діячів минулого. Наприклад, свою вікову періодизацію молоді пропонував видатний французький філософ, соціальний мислитель Ж.-Ж. Руссо. На його думку, на шляху досягнення дорослості людина проходить п'ять етапів становлення: від народження до кінця першого року; від 2 до 12 років; від 12 до 15 років; від 15 до 20 років; від 20 до 25 років.

При цьому періодом юності Ж.-Ж. Руссо вважав вік з 15 років і характеризував його як момент певної кризи, коли молода людина не визнає над собою керівництва і не хоче бути керованою.

У багатьох розвинених країнах, насамперед європейських, молодістю вважають людину віком до 25 років, тоді як у колишньому СРСР — до 28 років, а нині практично до 30 років. Слід зауважити, що зменшення молодіжного віку суспільству, дер-

жаві досить вигідні, оскільки правовий статус, соціальна відповідальність молоді настає в такому випадку раніше, а це означає, що держава раніше позбавляє себе від піклування про молодь та її соціальну підтримку.

Соціологи деяких країн, зокрема США, період молодості визначають з 12 до 24 років, розділяючи при цьому молодь на “юнацтво” (12–18 років) і “молодих дорослих” (18–24 роки) [2, 15].

У термінології та практиці ООН послуговуються такими основними визначеннями стосовно дітей і молоді:

- *діти* — особи, які не досягли 18-річного віку;
- *підлітки* — особи віком від 10 до 19 років (включаючи молодший, середній і старший підлітковий вік);
- *молодь* — особи віком від 15 до 24 років;
- *молоді люди* — всі особи віком від 10 до 24 років.

Хоча в окремих країнах відповідно до практики та статусу соціальних служб використовуються власні класифікації молоді, вікові межі окремих її категорій, груп практично мало різняться.

Останнім часом з метою більш виразної характеристики виокремлених груп молоді, як і молоді загалом, використовуються і недостатньо науково обґрунтовані терміни і поняття, наприклад: “*тінейджери*” (“*підлітки*”), “*молоді дорослі*”, “*дорослі молоді люди*” та ін.

У 70–80-х роках унаслідок акселерації, продовження та ускладнення процесу соціалізації молоді її вікові межі були істотно розширені. Наприклад, нижня межа — від 14 до 16 років; верхня — 25 до 30 років, а в окремих країнах навіть 25–35 років.

У колишньому СРСР (у тому числі й в Україні) вікові межі молоді були визначені у межах 14–28 років. Такими вони залишаються фактично й нині, будучи закріпленими, зокрема, Законом України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” [1, 46].

Отже, **межі молодіжного віку зумовлені насамперед особливостями підготовки і вступу молоді у продуктивне життя.** На цій основі вони фіксуються у відповідних нормативно-правових документах, в яких визначаються право і можливість молодих людей займатися самостійною професійною діяльністю найрізноманітнішого характеру, нести відповідальність за свої вчинки тощо.

За радянським законодавством основних соціальних, політичних прав молода людина набувала у віці 16–18 років, що й зумовлювало нижню межу молодіжного віку. Стосовно верхньої межі, то вона в різних країнах різна, залежно від рівня їхнього соціально-економічного розвитку. Саме з урахуванням цього ООН і визначає молодь на лише як вікову групу населення, а й як “період між закінченням дитинства і початком трудової діяльності” [15, 2].

Український вчений М. Перепелиця виокремлює три основні періоди в житті молоді:

- *перший* — період пошуку (коли молода людина обирає ким і якою їй бути);
- *другий* — період інтеграції у суспільство (початок трудової біографії у будь-якій сфері суспільно корисної праці);
- *третій* — період початку інтенсивної творчої праці (завершення процесу соціалізації) [14, 13–14].

Поняття “молодь” можна також схарактеризувати, беручи до уваги кілька взаємопов’язаних характеристик — соціальну, юридичну, економічну, демографічну, психологічну, фізіологічну. Так, учені визначають три основні молодіжні підгрупи, що мають конкретні устремління, ідеали, життєві пріоритети і позиції:

- перша (молодіжна) — 14–18 років;
- друга (середня) — 19–23 роки;
- третя (старша) — 24–28 (до 30) років.

Упродовж багатьох років, особливо в марксистському вченні про суспільний розвиток, домінував класово-партійний підхід при вивченні молоді, як соціальної групи. За визначенням соціолога Н. Шуст, найістотнішими були такі концепції:

- молодь розглядалася виключно в системі конкретної суспільно-економічної формації, як потенційний резерв суспільства (біологічний, економічний, соціальний та ін.);
- молодь визнавалася як процес і засіб зміни поколінь, як засада відтворення соціально-класової структури суспільства;
- молодь характеризувалася нестійкою частиною суспільства, яка потребує організованого виховного впливу [21].

Марксистсько-ленінській концепції були притаманні і певні суперечності в поясненні феномена “молодь”. З одного боку, вона характеризувалася як молодий революційний авангард

суспільства, якому характерні юнацький романтизм, революційність, нетерпимість до всього застійного, а з другого, доводилося, що молоді властиві нестійкість поглядів і переконань, схильність до анархізму тощо.

К. Маркс, Ф. Енгельс і В. Ленін розглядали молодь як нове покоління, що успадковує і продовжує традиції старшого покоління. У праці К. Маркса і Ф. Енгельса “Німецька ідеологія” вказується, що кожне з таких поколінь, з одного боку, продовжує успадковану діяльність за умов, що кардинально змінилися, а з другого, — видозмінює старі умови шляхом абсолютної зміненої діяльності.

Істотною похибкою теорії марксизму-ленінізму щодо молоді було те, що згідно з її твердженням молоді притаманні яскраво виражені суперечності між її класовими та віковими якостями. При цьому домінуючою була тема активної участі молоді у жорстокій і безкомпромісній класовій боротьбі. За ленінським визначенням, молодь понад усе має бути глибоко революційною, спрямованою на спільну з пролетаріатом та біднішим селянством боротьбу за новий світ.

Слід зауважити, що В. Ленін спробував піти дещо далі того визначення і пояснення феномена “молодь”, яке було свого часу зроблене К. Марксом Ф. Енгельсом, а саме — він уперше спробував поєднати загальнофілософський і конкретно-соціологічний підходи до молоді, вказуючи на її особливу роль як суб’єкта суспільних (революційних) перетворень. Крім того, він наголошував на неоднозначності молоді, наявності у ній (зокрема, серед студентства) кількох соціальних груп, які тією чи іншою мірою відображають відповідну соціальну структуру суспільства. У промові на III з’їзді РКСМ та в інших роботах В. Ленін сформулював концепцію комуністичного виховання особистості, виховання молодих комуністів, яка тривалий час реалізовувалася КППРС, державою, а нині є повселюдно скритикованою. Сутність цієї критики полягає в тому, що В. Ленін і КППРС справедливо звинувачуються у формуванні особистості винятково на основі єдиної, заідеологізованої моделі в умовах існування і владарювання комуністичної ідеї та ідеології. Феномен “молодь” В. Ленін розглядає не інакше як у контексті теорії класового поділу суспільства.

В. Леніну належить також ідея створення комуністичних дитячих та молодіжних організацій, які щонайближче примикають до політичної, конкретно комуністичної партії, є її резервом і помічником у справі побудови майбутнього “комуністичного” суспільства.

Відповідно до марксистсько-ленінської концепції молоді, впродовж майже всього ХХ ст. прихильники ідей Маркса, Енгельса, Леніна розглядали її виключно як продукт відтворення соціально-класової структури певного суспільства.

70–80-ті роки характеризуються тим, що радянські та українські соціологи недооцінили самостійність молоді, її автономність у суспільстві, спроможність до самостійного розвитку, відтворення, а понад усе — до продуктивної соціальної діяльності.

Як велика соціально-демографічна група, молодь характеризується деякими загальними рисами, а саме:

- більш високим рівнем освіти порівняно з іншими соціальними групами;
- великим соціальним динамізмом, мобільністю, романтизмом і соціальною нестриманістю;
- високим значним потягом до нового, прогресивнішого способу життя.

Усе це насамперед варто брати до уваги, коли постає питання про сутність і особливості феномена “молодь”. При цьому принципового значення набуває питання щодо методології, основних принципів і підходів у вивченні молоді.

Аналізуючи сутність і зміст поняття “молодь”, її соціальне і суспільно-політичне призначення в суспільстві, його функціонування, слід пам’ятати, що молодь — це специфічна соціально-демографічна група суспільства, яка характеризується не лише віковими межами, а й особливостями соціального становлення та розвитку. Потрібно також виокремити роль і значення молоді, беручи до уваги, що **молодь є біологічним і соціальним відтворенням суспільства, єдиним джерелом трудових ресурсів, головним носієм великого інтелектуального і фізичного потенціалу свого народу та зумовлює соціальну і професійну перспективу суспільства.**

Молодь не є чимось (як соціальна група) абсолютно виділеним із соціальної спільноти, етносу, народу. Навпаки, **молодь — це спільність людей нового покоління, яка природно і об’єктив-**

но включена у різні соціально-демографічні, освітні, професійні, етнічні та інші соціальні групи, існуючі в історично конкретному суспільстві. Завдяки цьому вона завершує етап первинної і проходить етап вторинної соціалізації.

Така спільність не обмежується єдиними віковими межами. У кожній когорті покоління у фазі молодості ці межі можуть істотно відрізнятись.

Багато вчених, у тому числі й українських, аналізуючи поняття “молодь”, молода когорта, застосовують *генераційно-культурологічний підхід*, сутність якого можна виразити в такому вигляді:

1. Суспільство — це сукупність груп, тобто стратифікація членів суспільства за віком.
2. Між різними віковими групами існує зв'язок у вигляді взаємодії та взаємовпливу.
3. Індивіди, які створюють суспільство, в процесі життєдіяльності проходять такі життєві етапи: дитинство, юність, дорослість, зрілість, старість, виявляючи при цьому психічні, фізіологічні, інтелектуальні, соціальні та інші зміни.
4. Організації, групи, суспільства в процесі своєї еволюції проходять шлях від зародження до зникнення, який супроводжується соціальними трансформаціями та певним чином впливає на соціальні, життєві орієнтири індивідів.
5. Нерівномірність та неоднаковість впливу соціальних подій на різні общини, які перебувають на різних етапах свого життєвого циклу, створюють передумови для формування в деяких вікових групах індивідуальної свідомості (як колективної єдності), надаючи їм статусу соціального факту [21, 10].

У соціологічному контексті генераційно-культурологічний підхід є насамперед спробою розв'язати проблему взаємодії соціальних груп, з присутнім їм колективною єдністю, а також оточення, з його активним впливом на ці групи. Такий підхід дає змогу розглянути вплив соціальних та соціокультурних змін в процесі накопичення молоддю потрібного життєвого досвіду та окреслити головним чином, що відрізняє її від попередніх поколінь.

На основі генераційно-культурологічного підходу, на думку Н. Шуст, молодь варто розглядати не лише як вікову когорту, а й як групу, що перебуває на особливій стадії соціокультурної еволюції поколінь. На цій стадії молоді люди набувають статусно-рольових функцій, завдяки яким вони зможуть більшою мірою відігравати інституційно-організаційну роль у такому суспільстві та мати стабільний спосіб життя і думок [21, 10].

У процесі суспільного виробництва (матеріального, духовного) відтворюються не лише конкретні матеріальні блага чи суспільний продукт, а й багатоваріантність складних соціальних відносин. Отже, суспільне відтворення — це процес еволюційного розвитку особистостей і груп саме у формі їх циклічності (відбувається такий процес постійно).

Важливим чинником відтворення усіх елементів соціальної структури суспільства є молодь. Тож не випадково, що в соціології її роль розглядається як основна сутнісна характеристика цієї соціально-демографічної групи.

У результаті постійної, неперервної зміни поколінь відбувається не тільки процес простого відтворення (наступності) соціальної структури, а й істотного оновлення усєї системи соціальних відносин, а також передавання (трансляція) оновленого сукупного суспільного досвіду від одного покоління до другого. Реалізуючи свої основні соціальні функції (відтворювальну, інноваційну, трансляційну), кожне молоде покоління таким чином інтегрується в суспільство, заповнюючи різні позиції й ніші його соціальної структури.

Прогресивний, поступальний розвиток суспільства зумовлений фактично двома основними чинниками:

- спроможністю держави, її структур, соціальних інститутів суспільства зробити вирішальні кроки назустріч молоді, активно сприяти процесам її особистісного громадянського становлення та соціалізації (молодіжна політика, державна молодіжна політика);
- здатність самої молоді до інноваційної діяльності, соціального новаторства (готовність бути не лише об'єктом інтеграційно-перетворювальних процесів, а й суб'єктом суспільних дій).

Слід зауважити, що молодь постійно адаптується та інтегрується в суспільні структури і процеси. Однак така інтеграція у

нестабільних, перехідних суспільствах не є кінцевою метою, а виступає як один із шляхів вирішення наявних суспільних конфліктів, що виникають у процесі суспільного відтворення. Тому для виходу із конфліктного стану послуговуються двома можливими моделями розвитку. Внаслідок реалізації першої моделі відбувається інтеграція, досягається консенсус між громадянами, соціальними групами. Інтеграція в такій моделі реалізується у двох формах:

- 1) посередництвом конформізму молоді, тобто знаходження загальних основ консолідації, що становить позитивний спосіб вирішення конфлікту, але не створює основ для соціального новаторства;
- 2) через інноваційну діяльність молоді, яка передбачає узгодження зі змістом певної культури, але відхилення соціально схвалених шляхів їх досягнення і активізацію інтегративних процесів [21, 13].

Процес соціалізації молоді утруднюють деякі основні суперечності, які практично наявні в будь-якій країні. До них належать:

- різкий розрив між біологічним і соціальним визріванням (процес акселерації);
- неузгодженість взаємин у сім'ї та суспільстві;
- запити і потреби молоді не збігаються з можливостями суспільства у їхньому задоволенні;
- певна відчуженість молодих громадян від суспільства, держави, що разом з іншими причинами зумовлює негативну поведінку окремої частини молоді.

Дослідники молодіжної проблематики виокремлюють і таку специфічно особливу проблематику, як **ювенологія**.

Окремо зупинимось на специфічних особливостях підходу до вивчення молодіжної проблематики зарубіжними і, головним чином, ученими країн Центральної і Східної Європи. Йдеться про соціальний стан, проблеми становлення та розвитку близько 65 млн молодих людей, до яких належать і понад 10 млн молодих українців.

Покоління нинішніх молодих людей Європи вчені називають “поколінням перехідного періоду”. Тобто це молоді люди, які були дітьми, або народжувалися, коли їхні країни робили перші кроки на шляху політичних і економічних реформ. За

їхнього дитинства і молодості падали комуністичні режими і розпочиналися реформи за демонтажем авторитарних, тоталітарних режимів, відбувався перехід до демократичного способу життя цілих етносів. Разом із позитивом, молоде покоління перехідного періоду безпосередньо зіткнулося і з проблемами, яких не знали їхні попередники, — гострим безробіттям, наркоманією, СНІДом, зростаючою нерівністю і маргіналізацією та ін. Звідси в молодіжній політиці об'єктивно виникла потреба перейти від конформістського характеру участі молоді в суспільному житті до суб'єктивно-активної перетворювальної, оскільки успіхи перехідного періоду у розвитку європейських країн безпосередньо залежать від успіхів у життєвому становленні самої молоді, як й інших соціальних груп.

Учені вважають, що загальними характеристиками молоді перехідного періоду є:

- більше схвалення і підтримка молодими людьми демократичних, ринкових реформ і перетворень, ніж це притаманно їхнім батькам, старшому поколінню;
- значний інтерес до суспільного і політичного життя своїх країн з одночасним критичним ставленням, а то й запереченням діяльності нових демократичних соціальних інститутів;
- підпадання під великі ризики щодо репродуктивного і сексуального здоров'я;
- вельми терпляче ставлення до суспільних суперечностей з одночасним конфліктом із законами, нормами соціальної поведінки;
- великий і помітний потяг до навчання, професійної підготовки (хоча чимало молодих людей і кидають школи, продовжуючи навчання значно пізніше);
- висока оцінка ролі і значення сім'ї (хоча багато молодих людей пізніше, ніж їхні батьки, створюють сім'ї);
- велика мобільність на ринку праці (хоча показники безробіття серед молоді набагато вищі, ніж серед старших поколінь).

За станом та особливостями життя молодь Західної і Східної Європи різко відрізняється. Це пов'язано з тим, що молодь колишніх "соціалістичних" країн зазвичай не має тих механізмів соціального захисту, підтримки життєвого старту, що мають молоді громадяни країн Західної Європи.

За даними досліджень 2004 р. соціальний стан української молоді порівняно зі станом молоді інших європейських країн перехідного стану має такий вигляд:

- невисокий рівень задоволеності соціально-економічними, демократичними перетвореннями (рівень задоволеності нижчий лише у молоді Російської Федерації, Білорусі, Болгарії, Вірменії, в інших країнах — вищий);
- високий рівень бажання створити сім'ю;
- високий коефіцієнт смертності (15–27 років), помітне зростання випадків ВІЛ-інфікування, захворювань на сифіліс та інші інфекційні хвороби;
- високий потяг і рівень освіти, особливо вищої (університетської);
- низький рівень зайнятості;
- невисокий рівень загальної злочинності;
- середній рівень участі в політичному та громадському житті тощо.

1.4. Історична генеза ставлення до молоді і реалізації молодіжної політики в СРСР та сучасній Україні

Поступальний розвиток суспільства значною мірою зумовлений ставленням до молоді, молодого покоління, розумінням їхніх проблем, інтересів, запитів, потреб, умінням зробити крок йому назустріч, а найперше, — ставленням до цієї проблематики держави, її органів і структур, а також тим, як врегульовані взаємодія, взаємини держави і молоді.

Відпрацювання такої взаємодії є можливим лише за умови, якщо держава має і здійснює послідовну цілісну молодіжну політику як один із специфічних, пріоритетних напрямів своєї діяльності. Відсутність її, або необ'єктивний характер, призводять до серйозних кризових явищ у молодіжному середовищі зокрема, і в усьому суспільстві загалом. Яскравим свідченням цьому є досвід України та інших республік колишнього СРСР. Саме в 70–80-х роках здійснювалася політика, що поступово призвела до втрати значною частиною молоді поваги до праці, трансформації духовних цінностей, зростання правопорушень, злочинів тощо. Наслідки такої політики відчутні і в сучасній,

новітній Україні, додаючи до них, звичайно, прорахунки та недоліки останніх років незалежності.

Актуальність молодіжної політики особливо загострюється у найбільш кризових, активних політичних умовах, у разі потреби радикального оновлення суспільства. Такий процес нині відбувається не лише в Україні, а й інших країнах ближнього і далекого зарубіжжя, тобто на пострадянському просторі.

Упродовж кількох десятиліть молодіжна політика в СРСР, і в Україні зокрема, формувалася і реалізовувалася передусім як патерналістська, як політика комуністичного виховання молоді, але не створення справжніх передумов для активної участі самої молоді в усіх суспільно-політичних процесах. Подібна політика мала місце і в більшості країн так званого соціалістичного табору. Прорахунки й наслідки її очевидні.

Слід зауважити, що вже на початку 80-х років молодь усе більше почала розмежовувати такі поняття, як “соціалістична ідея” і “КПРС”. В усякому разі більшість юнаків і дівчат, які були членами ВЛКСМ, далеко не завжди схвалювали практичну діяльність не стільки організацій партії, скільки її комітетів. Усе трималося значною мірою завдяки посиленню з року в рік “партійного керівництва” комсомолом і комуністичного виховання молоді. Тож цілком закономірно, що після 1985 р. молодь сприйняла так звану перебудову. Іншими словами, **принципово відмінністю молодіжної політики останніх чотирнадцяти років від тієї, що здійснювалася раніше, є і має бути не формування “всебічно розвиненої особи”, не комуністичне, або будь-яке інше виховання молодої людини із завчасно заданими параметрами, а створення умов, що сприяли б розвитку ініціативи, творчості молодих людей, їхнього саморозвитку і самореалізації.**

Звичайно, молодіжна політика є витратною та об’єктивно вона й не може бути іншою. Тому держава, суспільство мають свідомо йти на те, щоб певною мірою створювати умови для соціального становлення та розвитку молоді. Таке авансування завжди з часом відшкодовується великими моральними та економічними перевагами для всього суспільства — для дітей, людей похилого віку, немічних та інших, оскільки багатства країни залежать від того, чи здатні їх творити нові й нові покоління громадян, ті, хто лише вступає у продуктивне життя.

Молодіжна політика завжди й майже повністю зорієнтована на майбутнє, тісно пов'язана з динамікою конкретних суспільних змін. У цьому її принципова відмінність від будь-якої іншої політики, особливості, характер, мета тощо.

Слід зауважити, що проблеми молоді в Україні та інших республіках колишнього СРСР мають і дещо відмінні, порівняно з країнами Європи, Азії, Америки тощо, особливості. З одного боку, при побудові соціалізму проголошувалося розширення прав людини, людського фактора, а з іншого, — реально недооцінювалося її значення у будь-якій сфері діяльності, особливо на виробництві. За таких обставин насамперед у молоді формувалося зневажливе ставлення до праці і, звичайно, відсутність бажання підвищувати свій загальноосвітній, професійний рівень та майстерність.

Відчуження молоді у 70–80-х роках відбувалося не лише в соціально-економічній сфері, а й у сфері ідеології, освіти, дозвілля, культури.

Цілком закономірно, що наприкінці 60-х — на початку 70-х років у молодіжному середовищі відчутно зросли невдоволення, апатія, песимізм, роздратування, які наприкінці 90-х стали надто помітними.

У цей період у країнах з розвинутою економікою успішно реалізовувалися комплексні молодіжні програми, формувалася і здійснювалася державна молодіжна політика як своєрідний напрям політики взагалі.

У тих країнах Європи, де відбулося падіння тоталітарних режимів, відкрилися нові можливості для розв'язання молодіжних проблем. Насамперед виникла реальна потреба докорінних змін у державній політиці стосовно молоді, її інтересів. Цього вимагали не лише соціально-економічні, політичні зміни, а й зміни в самому молодіжному русі, характерною особливістю якого був швидкий розпад більшості “загальнодержавних” молодіжних організацій соціалістичної орієнтації і спрямованості дій. На політичну арену вийшли нові організації та об'єднання найрізноманітнішої орієнтації. Із середини 80-х років молодь колишніх радянських республік зазнала ще більшої економічної та соціальної експлуатації, — стала знаряддям досягнення політичних та інших цілей політичними партіями, громадськими організаціями, рухами, різноманітними

ми комерційними структурами. Тобто, у другій половині 80-х — на початку 90-х років до існуючих проблем молоді додалися нові. Виникла ситуація, за якої, з одного боку, процеси реформування політичної, економічної системи в СРСР і країнах Європи відкрили певні перспективи перед молодими людьми щодо розв'язання їхніх проблем, а з іншого, серйозно ускладнили процеси соціалізації молоді.

На особливу увагу заслуговує те, що за останні два десятиліття ХХ ст. принципово змінилися стосунки між поколіннями, а особливо між державою і молодим поколінням, як-от:

- істотні зміни в умовах нового витка НТР-структури та якісних характеристик підростаючого покоління, яке відрізняється від попередніх своєю освітою, професійною підготовкою, життєвим досвідом тощо;
- формування політичного плюралізму, розширення гласності і водночас падіння авторитету комуністичних партій, що попередньо мали значний вплив на молодь;
- принципові зрушення у масовій свідомості та психології людей, особливо молодих, що рішуче переглянули існуючі соціально-політичні цінності, змінили свої життєві орієнтації.

Саме внаслідок таких великомасштабних обставин у суспільстві молодь раніше за інші соціальні групи “викидається” на узбіччя виробництва, духовного життя, відчужується не лише від держави, а й усього суспільства.

Щодо відчуження молоді в українському суспільстві, то основними його гранями є:

- у соціально-економічній сфері — виникнення і розширення хронічного безробіття, соціальна незахищеність;
- у політичній — прагнення до самореалізації, нігілізм, відсутність інтересу до суспільно-політичного життя і діяльності;
- у духовній — криза свідомості, небажання займатися розвитком свого інтелекту, самовдосконаленням, крім того, відрив від своїх історичних коренів, втрата духовних орієнтирів взагалі.

Отже, актуальність проблеми молоді полягає в тому, що молодіжна політика 70-80-х років існувала не як об'єктивна реальність і потреба, а як певна ідеологічна заданість.

І реалізовувалася вона державою, її структурами, соціальними інститутами передусім у їхніх власних інтересах, але не в інтересах самих молодих людей. Дієвість молодіжної політики зумовлена саме тим, наскільки вона відповідає запитам, потребам та інтересам молодої людини і суспільства взагалі.

У минулі роки також не враховувалося, що **молодіжна політика конкретного регіону має формуватися і здійснюватися з урахуванням його історії, менталітету, культури, традицій народу і нації загалом.**

Слід відзначити, що на переломному етапі формування української держави, молодіжна політика почала формуватися у контексті реальних потреб часу, проблем молоді.

У 70–80-х роках ХХ ст. проблеми молоді, її організацій порушувалися у багатьох рішеннях КПРС та уряду СРСР. Наприклад, постанова ЦК КПРС від 1 жовтня 1968 р. “Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді”, в якій наголошувалося на необхідності більш дієвого розв’язання таких проблем молоді, як працевлаштування, забезпечення житлом, розвиток культурно-масової та спортивної роботи.

Аналізуючи молодіжну політику 70–80-х років, важливо врахувати як позитивні її елементи, так і серйозні недоліки, прорахунки. Багато авторів, розглядаючи питання про сучасну молодіжну політику, справедливо зазначають, що було б однаково помилковим як повернення до ленінських принципів, які формувалися стосовно конкретного покоління і в умовах конкретної історичної ситуації, так і відмова від того чималого досвіду роботи з молоддю, в тому числі й негативного, накопиченого за всю історію існування Радянської держави.

Нині, на початку ХХІ ст., не лише змінився соціальний статус молоді, її роль і місце в суспільстві. Істотно збільшилася кількість, дієвість саме тих чинників, під впливом яких формується молода людина. Це сім’я, школа, позанавчальні інститути, товариське оточення, організації та об’єднання молоді, засоби масової комунікації. Усе більш відчутними у нашому житті стають так звані “молодіжна свідомість”, “молодіжна культура”, “молодіжний стиль життя”. Та незаперечним залишається той факт, що молоді бракує досвіду старших, традицій, культурних цінностей, що завжди передаються від одного покоління іншому.

Зауважимо, що навіть спрощене ознайомлення зі світовим та вітчизняним досвідом формування і реалізації молодіжної політики дає можливість зробити висновок, що у правовому, демократичному суспільстві державна молодіжна політика є одним із специфічних і пріоритетних напрямів у діяльності держави, її органів з метою створення певних умов і гарантій для соціального становлення та розвитку молодих громадян, їх щонайповнішої самореалізації як в особистих, так і суспільних інтересах.

Водночас молодіжну політику можна розглядати і як своєрідний механізм, за допомогою якого держава (як і партії, громадські організації, профспілки, соціальні інститути тощо) вступає у взаємини з молоддю, сприяє (або ні) реалізації її інтересів, запитів і потреб.

Подібне визначення поняття “молодіжна політика” дають більшість дослідників, у тому числі й зарубіжних. Головним чином вони сходяться на тому, що молодіжна державна політика — це галузь державної політики взагалі, специфічний напрям у діяльності держави. Мету державної молодіжної політики вчені вбачають у компенсації недоліків соціального статусу молоді та створенні умов для активної інноваційної діяльності молодого покоління.

Досить точно мету молодіжної політики можна визначити як таку, що покликана інтегрувати молоде покоління в соціальну і політичну структури, сприяти його успішному і безконфліктному входженню в економічне і політичне життя суспільства. Отже, державна молодіжна політика — це наявність чітко і об’єктивно визначених та законодавчо закріплених ідей стосовно місця і ролі молоді в поступальному розвитку суспільства, а також системи різноманітних заходів, що сприяють реалізації цих ідей. Її мета — створити необхідні соціально-економічні, політико-правові, організаційні умови і гарантії для соціального становлення, розвитку і вдосконалення як окремої молодої людини, так і всього молодого покоління.

Слід наголосити, що послідовна молодіжна політика матиме місце лише в разі, якщо здійснюватиметься на основі координації зусиль усіх суб’єктів такої політики.

Молодіжну політику в державі варто розглядати не взагалі, а з урахуванням того, що її суб’єктами є: держава, її органи (які практично реалізують таку політику), політичні партії,

громадські організації і об'єднання, профспілки, соціальні інститути (освіти, культури), окремі громадяни і самі молоді люди.

Розглянемо цю тезу детальніше.

Оскільки держава має у молодіжній політиці взяти певні координаторські функції, то нагальною потребою стає її турбота про розмежування функцій усіх суб'єктів молодіжної політики в країні. Йдеться не про втручання держави, скажімо, в молодіжну політику політичних партій, профспілок, громадських об'єднань тощо, а про визначення власних пріоритетів у такій політиці. Ними можуть бути законотворча діяльність держави стосовно молоді; створення структур, що практично реалізують молодіжну політику; забезпечення соціального захисту певних груп молоді; підтримка молодіжної ініціативи.

Завершуючи розгляд означених проблем, особливо слід зупинитися на кількох принципово важливих положеннях.

Перше. Молодь, її проблеми, питання реалізації молодіжної політики мають як загальний, так і специфічний характер. За багатьох об'єктивних обставин — фізичні потенції, романтизм і бажання змін на краще, духовний потенціал, критичне ставлення до усього негативного та інше, — молодь завжди була і лишається однією з найперспективніших соціальних груп суспільства.

З іншого боку, молодь значною мірою є такою, якими є конкретне суспільство, відносини в ньому. Відтак і доля **розбудови суверенної, соборної, демократичної Української держави нині залежить від того, чи зуміє український загал, держава відкрити для себе молодь як активного суб'єкта історії, винятково важливого чинника перемін, носія нових ідей, соціальну цінність особливого гатунку.**

Кардинальні зміни, що сталися і відбуваються в Україні та за її межами за роки незалежності, створили принципово нову ситуацію та умови зміни поколінь, соціалізації молоді, її підготовки до життя та особистої участі в усіх суспільних процесах. Нині незаперечним є той факт, що державі, усім її структурам, соціальним інститутам у роботі з молоддю не можна однозначно йти шляхами, які було торовано тоталітарними суспільствами. Реальною виявилася потреба формування принципово нової політики стосовно молоді насамперед з боку держави та усіх суб'єктів такої політики адекватно: з одного боку, реальним

запитає і потребам самої молоді, а з другого, — потребам суспільного розвитку. Це сповна стосується й України.

Друге. Особливої уваги потребує вивчення молодіжної політики, молодіжного руху в колишньому СРСР та в Україні зокрема у першій половині ХХ ст. Без вивчення цього питання важко розібратися в молодіжних проблемах, молодіжному русі тощо. Так, надзвичайний інтерес викликає молодіжна політика, роль молодіжних організацій у державотворенні в 1918–1920 рр.

Третє. Молодіжну політику (і це завдання майбутнього) слід розглядати на міждисциплінарному рівні як складне і вельми своєрідне соціальне явище, адекватне конкретному історичному періодові; зумовлене його особливостями, тобто характером політичної системи суспільства, соціально-економічними і політичними процесами, що відбуваються в ньому, рівнем розвитку інститутів освіти, культури, охорони здоров'я та ін.

Четверте. Практично до сьогодні не лише науці, а й практиці не вдалося перебороти того вкрай шкідливого твердження, що молодь, молодіжний рух нібито завжди є похідними від певних соціальних груп, класів, прошарків суспільства, від “дорослих” політичних партій, організацій, рухів тощо. Як уже зазначалося, майже не береться до уваги те, що молодь є певною самостійною групою у суспільстві, в системі взаємодії таких груп, відповідає конкретному періодові суспільного розвитку, що зумовлене його особливостями.

П'яте. Загальновідомо, що молодь завжди посідала і посідає чільне місце у суспільстві, суспільних відносинах, створенні матеріальних і духовних благ. Крім того рівень і ступінь її діяльності як у власних, так і суспільних інтересах перебуває у прямій залежності від дій самого суспільства, держави, від того, які умови для соціалізації молоді вони створюють.

Сучасна молодь України перебуває на етапі так званого перехідного періоду, коли мають місце істотні трансформаційні процеси: відбувається зміна ідеалів, політичної системи, соціально-економічних відносин. Відтак значна частина молоді виявилася психологічно не готовою сприйняти й усвідомити сутність тих соціальних перетворень, що мають місце і зумовлюють її життєдіяльність. Стосовно держави, то новий механізм розв'язання нею безпосередньо різноманітних проблем

молоді відтепер тільки формується. При цьому слід виходити з того, що розв'язання специфічних молодіжних проблем передусім зумовлене особливостями державної молодіжної політики, як політики особливого роду і змісту.

Список рекомендованої літератури

1. Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 5 лютого 1993 р. // Діти, молодь і Закон: Зб. док. — К., 1994. — Ч. 1.
2. Баразгова Е. С. Идеологическое воспитание молодежи в США. — Свердловск, 1989.
3. Блинов Н., Ожегов Ю., Шереги Ф. Политическая культура и молодежь. — М., 1982.
4. Горбачев М. С. Молодежь — творческая сила революционного обновления. — М., 1987.
5. Громов А. В., Кузин О. С. Неформалы: кто есть кто? — М., 1990.
6. Ерышев А. А. Политическая культура личности. — К., 1985.
7. Ильинский И. М. Развитие социализма и молодежь // Коммунист. — 1987. — № 10.
8. Кочанов Ю., Шматко Н. Молодежь и лидер: социально-психологический портрет. — М., 1990.
9. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. — 2-ге вид., допов. і випр. — К., 2004.
10. Молодежь в СССР: Стат. сб. — М., 1990.
11. Молодежь России: тенденции и перспективы. — М., 1993.
12. Молодь України: Короткий стат. довід. — К., 1991.
13. Молодь України у дзеркалі соціології / За ред. О. Балакіревої, О. Яременка. — К., 2001.
14. Перепелиця М. П. Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект). — К., 2001.
15. Положение молодежи в 80-х годах: Доклад Генерального секретаря Организации Объединенных Наций // Материалы сороковой Сессии Генеральной Ассамблеи ООН. — М., 1985.
16. Социальная инициатива молодежи и комсомол: проблемы и решения. Фонд молодежной инициативы. — М., 1987.

17. *Социологический* энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Ред.-коорд. акад. РАН Г. В. Осипов. — М., 1998.
18. *Соціологія*: Короткий енцикл. слов. / Уклад.: В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.; За заг. ред. В. І. Воловича. — К., 1998.
19. *Титма М. Х., Саар Э. А.* Молодое поколение. — М., 1986.
20. *Чередниченко Г. А., Шубкин В. Н.* Молодежь вступает в жизнь. — М., 1985.
21. *Шуст Н. Б.* Інноваційна діяльність молоді: сутність, структура, функції. — Вінниця, 2001.

МАУП

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМ МОЛОДІ І МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯ НАПРИКІНЦІ XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

2.1. Стан дослідження молодіжної проблематики у 70–80-х роках XX ст.

Аналіз означеної проблеми має принципове значення оскільки без нього абсолютно неможливо уявити: сутність і особливості старших поколінь у колишньому СРСР та Україні; проблеми й особливості принципових змін у молодіжній політиці, притаманні сучасній Україні та іншим подібним їй за соціальними трансформаціями країнам.

Проблеми молоді, молодіжного руху завжди цікавили дослідників різних галузей знань. Не минули їх і в 70–80-х роках, за доби існування СРСР, як тоталітарної держави.

Однак, якщо вести мову не про молодіжні проблеми взагалі, а про таке цілісне, багатогранне явище, як “молодіжна політика”, то фактично ще на початку XXI ст. будь-які комплексні дослідження тут відсутні. У всякому разі їх не було в колишньому СРСР, як не було, врешті, і самого терміна “молодіжна політика”. Проте це зовсім не означає, що молодіжні проблеми взагалі не досліджувалися. Так, багато видань було підготовлено вченими та викладачами Вищої комсомольської школи при ЦК ВЛКСМ (м. Москва), Республіканської комсомольської школи при ЦК ЛКСМУ (м. Київ), інших подібних шкіл, що працювали в союзних республіках колишнього

СРСР, у вищих навчальних закладах Московського, Ленінградського, Київського та інших університетів.

Щоб проаналізувати поняття “молодіжна політика” та молодіжні проблеми 70–80-х років доцільно виокремити такі групи досліджень. До першої групи належать дослідження загальнофілософського, методологічного характеру, що дають найзагальніше уявлення про людину та молоду людину зокрема, її особливості як специфічної соціально-демографічної групи суспільства, про місце молодих людей у суспільстві. Найперше — це збірники наукових статей та колективні монографії, що, звичайно, несуть істотний відтінок часу — хизування радянською молоддю як “найкращою”, “найпатріотичнішою” у світі [44].

Серед наукових робіт 70–80-х років ХХ ст. помітно виділяються монографії Б. Бессонова “Пути формирования новой личности” (1990); Б. Вороновича “Созидательный потенциал человека” (1988); С. Іконникової “Молодежь. Социологический и социальный анализ” (1974); В. Кемерова “Проблемы личности: методология исследования и жизненный смысл” (1977); М. Руткевича і Л. Рубіної “Общественные потребности, система образования, молодежь” (1988); В. Хмелько “Социальная направленность личности” (1988) та інших авторів. Особливе місце серед цих праць посідає монографія Г. Чередниченка та В. Шубкіна “Молодь вступає у життя!” (1985). У ній автори на значному соціологічному матеріалі вперше у 80-х роках обґрунтували одну з найскладніших проблем молоді (що поглиблювалася з року в рік) — проблему вибору професії та працевлаштування. В умовах сьогодення багато в чому їхні прогнози щодо соціальної незахищеності молоді підтвердило життя. Більшість робіт перелічених авторів об’єктивно вийшли у світ як такі, в яких молодь СРСР висвітлювалася фактично безконфесійним, безпроблемним молодим поколінням, гідним продовжувачем слави батьків — будівників “комуністичного суспільства”.

Певний інтерес викликає низка спеціальних праць, публікацій у періодичній пресі стосовно місця молоді, її організацій у політичній системі суспільства (*І. Ільїнський* “Развитие социализма и молодежь”, 1987), взаємин молоді, її організацій з державою, партією та іншими громадськими організаціями (*А. Корольов* “Требовательное доверие: о партийном руковод-

стве комуністическим вихованням на сучасному етапі”, 1986). Щирими й неоднозначними є праці І. Ільїнського, одного з перших радянських науковців, який почав піднімати питання щодо необ’єктивної оцінки ситуації в молодіжному середовищі. Здебільшого монографії 70–80-х років позбавлені будь-якого елемента критичного погляду на взаємодію молоді з державою, КПРС, профспілками тощо. До таких праць також належать монографії С. Педана “Партія і комсомол” (1979), А. Корольова “Вимоглива довіра: про партійне керівництво комуністичним вихованням на сучасному етапі” (1986).

На початку 1985 р. з’являються праці, в яких досить сміливо розглядається значення молоді в сучасних суспільних процесах, викликаних наслідками науково-технічної революції (В. Лісовський “Молодой человек: становление образа жизни”, 1986; Г. Воробйов “Молодежь в информационном обществе”, 1990). Безсумнівно, з цікавістю і сьогодні не просто читається, а й використовуються науковцями у вивченні проблем молоді монографія Г. Воробйова “Молодь в інформаційному суспільстві” (1990). У ній на основі соціологічних досліджень розглядається молодіжне середовище різних країн, а також проблеми переходу через інформацію і комп’ютеризацію до інформаційного суспільства. Автор майже інтуїтивно висвітлив ті питання і проблеми, з якими молодь зіткнулася наприкінці ХХ ст.

Стосовно проблем молоді, молодіжного руху широко і багатопланово представлена література з різних аспектів формування особистості. Це праці С. Вишневського, В. Житеньова, В. Лісовського, Е. Макаревича, О. Капта, С. Плаксія, О. Ромашова, А. Харчева, Є. Шестопада та ін. У публікаціях також простежується проблема формування світогляду молоді взагалі (В. Блюмкін “Моральные качества личности”, 1974; О. Целікова “Нравственная целостность личности”, 1983), становлення нового мислення (В. Кудрявцев, Є. Лукашева “Новое политическое мышление и права человека”, 1990), ідейності й активної життєвої позиції юнаків і дівчат (С. Верилловський “Воспитание активной жизненной позиции личности”, 1981; С. Вишневський “Формирование духовного облика советского человека”, 1986). І хоча ідеологічна, комуністична домінанта для учених тих часів була провідною, методологічні засади їхніх підходів до проблем молоді і нині є істотними.

Різноманітні статистичні і фактичні дані стосовно молоді наведено, зокрема, в спеціальних збірниках з нагоди відкриття ХХІ з'їзду ВЛКСМ (1990). Так, у збірнику “Соціальний портрет молоді” (1990) за редакцією Л. Рубіної та М. Слепцова [9] містилися матеріали стосовно соціально-демографічних характеристик молоді, її загальних та індивідуальних рис, особливостей, зайнятості, життєвих інтересів, здоров'я тощо. Для успішного впливу на молодь КПРС потребувала більш достатнього предметного вивчення проблем молоді.

У найбільш загальному плані проблеми молоді як соціокультурного феномена ХХ ст. детально обговорювалися на “круглих столах” у редакціях деяких газет і журналів [44].

Складається враження, що проблеми молоді, молодіжної політики в колишньому СРСР та в Україні свого часу розглядалися широко й достатньо. Проте, це не так. **До середини 80-х років практично немає фундаментальних комплексних наукових праць, в яких проблеми молоді досліджувалися б у динаміці, з урахуванням усіх форм її життєдіяльності, соціального становлення та розвитку.**

Уперше таке дослідження було започатковане під керівництвом доктора філософських наук, професора М. Тітми. За його методикою в 1982 р. колектив учених-соціологів розпочав у 15 регіонах колишнього СРСР лонгitudне дослідження під умовною назвою “Шляхи покоління”. За підсумками першого етапу дослідження було видано монографію “Початок шляху. Покоління з середньою освітою” (1989).

Усього протягом поетапного дослідження проблем включення молоді в громадсько-політичне життя вченими за програмою дослідження було опитано понад 50 тис. випускників середніх шкіл, профтехучилищ і середніх спеціальних навчальних закладів. Вдалося простежити результати включення у суспільне життя саме тих молодих людей, що були опитані в 1982 р. Переваг у таких дослідженнях вельми багато. Та головне — вченим удалося простежити долі молодих людей віком до 30 років не лише взагалі по країні, а й по окремих регіонах, визначити істотні особливості різних груп молоді. Наприкінці ХХ ст. і особливо після 1991 р. такі лонгitudні дослідження активно здійснював Український науково-дослідний інститут проблем молоді (нині — Державний інститут проблем сім'ї та молоді).

Приблизно у подібному плані вчені України досліджували окремі аспекти життя, становлення та функціонування молоді у суспільстві. Йдеться про комплексне дослідження соціальних проблем працевлаштування, навчання громадсько-політичної, культурно-художньої діяльності молоді. За підсумками дослідження видано колективну збірку “Соціальний портрет молоді” (1990), в якій автори зіставили добуту багатопланову та цікаву інформацію з результатами інших дослідників, у тому числі і з колишніх республік СРСР, а також виклали чимало цікавих порад, рекомендацій щодо практичного розв’язання молодіжних проблем і реалізації молодіжної політики загалом.

Заслугує на уважне прочитання колективна монографія “Кримінологи про неформальні молодіжні об’єднання” (1990), підготовлена групою вчених з Москви, Санкт-Петербурга, Києва та інших міст. У ній автори зробили спробу детально розглянути таке надто популярне на ті часи явище, як “неформальні молодіжні об’єднання”: причини їх зародження, механізм діяльності, соціальні наслідки такої діяльності. Неформальні молодіжні об’єднання, які існують у різних суспільствах, за різних соціальних систем, у тому числі й нині, є важливим аспектом дослідження для усієї молодіжної проблематики.

На сучасному етапі в науковому обігу згаданого дослідження є кілька загальних праць, підготовлених шляхом широких соціологічних досліджень, що дають загальне уявлення про стан молоді, її проблеми як в окремих регіонах колишнього СРСР, так і в Україні зокрема. До таких праць можна, наприклад, віднести роботу білоруських учених з проблеми “Молодь і ринок” (1990), автори якої спробували з’ясувати не лише ставлення молоді до ринкової економіки, а й те, що чекає на молодь у разі переходу до ринку [46].

Група дослідників, сформована сектором соціальних проблем молоді Інституту соціології АН СРСР (під керівництвом В. Чупрова), у 1989 р. завершила досить об’ємне дослідження з проблеми “Соціальний розвиток радянської молоді: показники і тенденції” [65]. Авторам вдалося виокремити низку істотних і специфічних проблем сучасної молоді, загострити окремі з них. Згодом ці проблеми поряд з іншими були використані при розробленні державної молодіжної політики в сучасній, новітній Україні.

2.2. Особливості формування та дослідження молодіжної політики в новітній Україні

Аналізуючи літературу з питань молоді, молодіжної політики наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. можна виокремити кілька наукових шкіл, що свого часу майже сформувалися у колишньому СРСР, але остаточне їх завершення відбулося уже в новітній Україні, Російській Федерації тощо. Так, упродовж багатьох років проблеми вступу молоді у життя, її самовизначення детально аналізувалися естонськими вченими [67] М. Тітма та Е. Саара. Результати досліджень вони виклали у книзі “Молоде покоління” (1986), в якій обґрунтували процеси інтеграції молоді у суспільство, і на підставі різного рівня її освіти виділили такі соціальні групи:

- молодь, яка в соціальному відношенні досягла значно більшого, ніж її батьки, але не обіймає посад, що вимагають вищої освіти;
- молодь, яка досягла значно вищого соціального становища, ніж батьки, оскільки навчається у вищому навчальному закладі;
- молодь, яка обмежилася середньою освітою, залишаючись на тому самому соціальному рівні, що і її батьки;
- молодь, яка відтворює соціальний рівень своїх батьків — спеціалістів із вищою і середньою спеціальною освітою;
- вихідці із сімей спеціалістів, які стали робітниками, колгоспниками, службовцями.

За даними досліджень М. Тітми та Е. Саара до першої групи належить 23 % молоді, до другої — 11, до третьої — 41, до четвертої — 11, до п'ятої — 8 % [67, 217–218].

Вищенаведені дані, як і результати досліджень інших авторів, дають підстави більш предметно простежити не лише специфіку та особливості соціалізації молоді людини, а й комплексно розглянути проблеми спадкоємності поколінь загалом.

Феномен молоді, молодіжної політики — це можливість на основі виділення окремих аспектів дослідити формування особистості молоді людини. Розглядаючи загальні проблеми соціалізації молоді, формування її політичної культури, слід посприяти працями М. Блінова, Ю. Ожегова, Ф. Шерегі, А. Єришева, В. Ребкала, Е. Комарова, М. Лисенкова [5], а та-

кож працями вчених новітньої України — О. Балакіревої, М. Головатого, В. Головенька, І. Демченко, Н. Комарової, М. Перепелиці, О. Яременка та ін.

Слід зауважити, що наприкінці ХХ ст. досить об'ємно була представлена наукова література, в якій аналізувалися причини та проблеми відхилень поведінки молоді від норм моралі, криміногенна ситуація в молодіжному середовищі [39; 56]. Серед таких праць помітно вирізняється монографія (за докторською дисертацією) С. Плаксія “Відхилення від норм соціалістичного способу життя у молодіжному середовищі: суть, шляхи переборення” (1986). У роботі автор уперше у вітчизняній (СРСР) науці доводить, що при соціалізмі є підґрунтя й основа для антигромадських виявів у молодіжному середовищі, і це насамперед зумовлено соціально-економічними, політичними деформаціями в самому суспільстві. В середині 90-х років такий висновок був досить-таки неординарний і сміливий.

Не варто скидати з терезів і ті праці, що торкалися питань виховної роботи з молоддю, а саме: монографії, публікації В. Криворученка, Б. Корольова, В. Рябова, В. Сулемова, М. Трущенко, Б. Стелі, Я. Серищева та інших авторів [29]. Звичайно, вони мали на собі відчутний відтінок часу, однак поза сумнівом і те, що методологічні проблеми формування молодого громадянина, як, наприклад, у працях В. Криворученка, досліджені були ґрунтовно.

Окремо стоять наукові праці, в яких аналізувалися проблеми роботи з різними категоріями молоді. Враховуючи велику кількість такої літератури, слід виділити монографії, присвячені формуванню так званої тоді гідної зміни робітничого класу і колгоспного селянства [50]: В. Алексеєва “Молодой рабочий” (1983); В. Новиков, Е. Фетисов “Социальные проблемы подготовки молодежи к труду” (1984); В. Чулаков “Современные советские рабочие” (1980).

З погляду проблем зайнятості молоді, її професійного становлення, адаптації на виробництві ці праці багато в чому можуть бути корисними й нині.

Багаточисельною і різноплановою є література з проблем студентської молоді. Найцікавішими працями 70–80-х років і пізнішого періоду стосовно проблем формування спеціалістів із вищою освітою є монографії П. Кравчук, Н. Назарової,

Н. Паська, Л. Рубіної, Р. Хмельнюк, К. Штарке [52; 61], колективні та індивідуальні праці Л. Марченка, О. Стояна, В. Астахової, В. Житеньова; В. Лісовського, Е. Макаревича [37]. Якщо брати до уваги бажання неординарно підійти до вивчення статусу, проблем студентства, загострити їх, то серед названих авторів, безумовно виділяються праці В. Астахової. Її роботи і в новітній Україні отримала помітне визнання громадськості.

Із 1985 р. значно зріс інтерес учених до проблем соціальної активності, ініціативи молоді, створення і діяльності різноманітних молодіжних організацій і об'єднань [20]. Так, цікавими є методичні рекомендації з курсу “Комсомольське будівництво” В. Кононова “Социальная инициатива молодежи и комсомола: проблемы и решения. Фонд молодежной инициативы” (1987). У них автор намагається визначити сутність поняття “соціальна ініціатива”, особливості та шляхи її реалізації.

Наприкінці 80-х років значно збільшилася кількість наукової та спеціальної літератури з проблем так званих “неформальних” об'єднань, рухів, молодіжних організацій. Книги, присвячені цим об'єднанням, чітко вирізняються серед інших своєю новизною, неординарністю підходу до визначення психології молодої людини. Найбільш ґрунтовними щодо аналізу, характеристики, класифікації, форм і методів діяльності неформальних об'єднань можна назвати монографії А. Громова, О. Кузіна, В. Левічевої. Так, професор В. Левічева у роботі “Неформальна Росія” (1990) проаналізувала ті причини, які спонукають молодь до участі в неформальних об'єднаннях, висловила цікаві ідеї (і час підтвердив їх правомірність) стосовно перспектив розвитку молодіжних неформальних об'єднань. Головне, вважає вона, що за останні два десятиліття молодь виявилася відчуженою від реальної політики, “витісненою на периферію громадських стосунків”. Саме це значною мірою і сприяло появі так званих неформальних об'єднань.

Ще за часів СРСР В. Березовським, М. Кротовим та іншими було видано збірник “Неформальна Росія” (1990), в якому вміщено короткі відомості про перші неформальні організації і об'єднання в РРФСР, у тому числі й молодіжні. На жаль, подібні видання мали описовий, публіцистичний характер, їм бракувало тоді наукового підходу, певної методологічної осна-

щеності. Особливості таких організацій і об'єднань щодо політичної позиції кожної з них не визначалися, як, власне, і вплив їх на молодіжну політику.

І все ж достатньо ґрунтовні праці на той час уже з'являлися. Зокрема, в 1990 р. колективом співробітників Науково-дослідного центру (НДЦ) ВКШ при ЦК ВЛКСМ до XXI з'їзду ВЛКСМ було підготовлено аналітичний звіт про становище молоді у радянському суспільстві [58]. Об'єктивно зазначимо, що до того у вітчизняній науці не було такого ґрунтовного і всеохоплюючого аналізу проблем молоді. До VIII пленуму ЦК ВЛКСМ НДЦ також було видано працю, присвячену проблемам молоді [51].

Беручи до уваги, що в науково-практичному плані молодіжна політика по-справжньому почала досліджуватися, розроблятися і реалізовуватися лише з 1985 р. — **істотний інтерес викликають ті праці, в яких молодіжні проблеми аналізуються критично, з метою виявити головні суперечності, що спричинили серйозні деформації в молодіжному середовищі, молодіжному русі.** Сюди належать такі праці: “Молодежь в СССР. Статистический сборник” (1990); “Положение молодежи в советском обществе” (1990); “О положении молодежи и перестройке исследований молодежной проблематики в СССР” (1989); “Социальный портрет молодежи. По материалам государственной статистики социологического исследования “Пути поколения” (1990). У названих виданнях чи не вперше за минулі роки відкрито вказувалося на реальні проблеми молоді, недоліки у її соціалізації.

Окремо слід зупинитися на праці, яка є результатом лонгитюдного комплексного дослідження, — монографії “Початок шляху. Покоління з середньою освітою” під керівництвом М. Тітми (1989). Раніше в СРСР подібні дослідження (ні за кількістю опитаних, ні за географією чи терміном) не проводилися. Авторам цієї праці вдалося дослідити життєвий шлях практично цілого покоління, визначити соціальні орієнтації молодих людей, їхні сподівання від закінчення школи до вступу у продуктивне життя, створення сім'ї тощо.

У 90-х роках в Україні також з'являються цікаві дослідження, в тому числі й прикладного характеру, в яких розглядаються проблеми формування і реалізації молодіжної політи-

ки. Йдеться насамперед про спеціальні збірники, підготовлені в 1990–1992 рр. за ініціативою Комісії Верховної Ради України у справах молоді, Міністерства України у справах молоді і спорту, Українського науково-дослідного інституту проблем молоді: “Молодіжна політика: проблеми і вирішення” (1991); “Механізм реалізації державної молодіжної політики” (1991); “Матеріали з проблем реалізації державної молодіжної політики на республіканському і регіональному рівнях” (1991). Різнопланові й оригінальні матеріали було зібрано і видано окремою книгою під назвою “Молодіжна політика: досвід, проблеми, перспективи” внаслідок проведення у 1991 р. Міністерством України у справах молоді і спорту, Українським науково-дослідним інститутом проблем молоді міжнародної науково-практичної конференції з питань молодіжної політики.

Загальновідомо, що з початком так званої перебудови молодіжна політика в Україні (а пізніше — і поготів) формувалася і реалізовувалася в умовах політичного плюралізму, багатогранного вияву ідеологій та поглядів. Без урахування цієї обставини неможливо зрозуміти сутність молодіжної політики держави, політичних партій, рухів, громадських організацій. Особливо слід акцентувати увагу на необхідності вивчати молодіжну політику політичних партій, те, якою мірою вона впливає на молодь та молодіжний рух в Україні. Хоча б тому, що й нині нема жодної праці, в якій проблема впливу політичних партій на молодь, її організації розглядалася більш-менш ґрунтовно. До цього потрібно додати, що природу політичних сил (партій, організацій, рухів), як і їх взаємозв'язок, взаємопроникнення (і у сферу молодіжної політики також) вбачається можливим аналізувати передусім на основі з'ясування сутності політичного плюралізму як явища, обов'язкового атрибута демократії.

Предметний аналіз, визначення характеру молодіжної політики нових політичних сил може здійснюватися, по-перше, у разі вивчення характеру і особливостей самих партій, рухів, організацій, а також їх програмно-статутних документів. По-друге, — детального аналізу поточної діяльності цих сил.

Вивчаючи проблему молоді, необхідно звернутися насамперед до праць, що дають змогу зрозуміти класову, соціальну, політичну природу політичних партій, рухів, організацій. Се-

ред таких праць певною новизною відзначаються монографії, що з'явилися в останні десять-п'ятнадцять років, наприклад: збірник статей “Классы и политика в развивающихся странах Азии и Африки” (1983), “Социальная природа буржуазных партий в современном капиталистическом мире” (1980), Л. Шевцова “Союзнические партии в политической системе стран социализма” (1978). Проте автори подібних праць нерідко залишають поза увагою типологію партій щодо їх мети і завдань, соціальної бази. За невеликим винятком у цих працях аналізується політика, стратегія і тактика політичних партій стосовно молоді, її організацій.

У 90-х роках ХХ ст. побачили світ наукові праці загально-го характеру, що дають змогу сформуванню найбільш загальне уявлення про нові політичні партії, рухи, організації як у колишньому СРСР, так і в Україні. Наприклад, у таких роботах: за ред. Б. Славина “Новейшие политические партии и течения в СССР. Документы и материалы” (1991) (наведено документи і коментарі про більш як 20 партій і рухів, передусім за межами України); А. Слюсаренка, М. Томенка “Нові політичні партії України” (1990). Згодом ці питання розглядаються в роботах В. Бебика, М. Головатого, В. Горбатенка, С. Рябова, Ф. Рудича та багатьох інших політологів, соціологів, представників із різних наукових дисциплін.

У першому зі згаданих збірників, зокрема, зроблена спроба класифікувати політичні партії за трьома блоками: консервативно-догматичні політичні сили, демократичні перебудовчі, західники, ліберали. Суперечливість такого поділу, або його зрощена умовність, — очевидна [49]. Свого часу, як і нині, проблеми молодіжної політики були предметом розгляду на дискусіях за “круглими” столами, у різноманітних інтерв'ю [2; 34; 42; 72].

Загалом в Україні, як і в більшості країн ближнього зарубіжжя (колишніх республіках СРСР), спеціальні і ґрунтовні дослідження молодіжної політики політичних партій, рухів і об'єднань до кінця 80-х років ХХ ст. фактично не проводилися.

Як загальні проблеми молоді, так і особливості молодіжної політики в Україні зокрема, можуть бути усвідомлені лише з урахуванням і в контексті усіх молодіжних проблем, їх розв'язання в інших країнах.

Особливу увагу слід звернути на наукові праці загального характеру, в яких аналізувалися проблеми молоді, її організацій

“Критика буржуазных теорий молодежи” (1982), “Международное молодежное движение: вопросы теории и методологии”, 1983 та ін.), молодіжного руху в інших країнах (“Молодежное движение в капиталистических странах”, 1988; “Союзы молодежи социалистических стран в 80-е годы”, 1988; “Молодежь и новые социальные движения за рубежом”, 1988; “Проблемы формирования сознания прогрессивной молодежи зарубежных стран”, 1989 та ін.).

Успіх у розробленні та успішному здійсненні молодіжної політики багато в чому зумовлений ступенем розуміння, трактування самих термінів “молодіжна політика”, “державна молодіжна політика”.

Доречно нагадати, що до 1985–1986 рр. у вітчизняній (СРСР, Україна) науці обидва терміни практично не використовувалися і ніяк не коментувалися. Це зовсім не означає, що такої політики не було, чи вона не здійснювалася. “Така політика була, — писали С. Алещонок і В. Луков, — і проводилася для свого часу не без успіху. Вона знайшла закріплення у законодавстві, в системі державних органів та інших атрибутивних для політики виявах”. Інша річ, що слід вести мову саме про молодіжну політику не як державну, а партійну, про політику КПРС стосовно молоді, молодіжного руху взагалі. Авторі також наголошують, що насправді “державна молодіжна політика завжди була невід’ємною часткою партійної політики стосовно молоді”. Зрозуміло, що все пояснюється партійно-ідеологічним пріоритетом КПРС, її місцем у суспільстві загалом.

Терміни “молодіжна політика”, “державна молодіжна політика” вперше почали застосовуватися саме партійними органами на партійних форумах — з’їздах і пленумах КПРС, КП України. Так, у 1986 р. у новій редакції Програми КПРС, прийнятій XXVII з’їздом партії, уперше розглядалося положення про “соціальні проблеми молоді”, про необхідність їх урахування і розв’язання. І хоча в Програмі наголошувалося на розвитку і задоволенні не інакше, як соціально значущих інтересів молоді, а не особистих, — що відходили на другий план, — уже тоді намітився перший, досить “радикальний” підхід до реального розуміння важливості й необхідності молодіжної політики як такої.

У 1987 р. вже по-іншому трактувався і термін “молодіжний рух”. Тодішній Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов у своїй промові на XX з’їзді ВЛКСМ називав молодіжний рух активною і дієвою реальністю у молодіжному середовищі, суспільному житті. Попри будь-які умовності — це на той час була досить революційна заява, оскільки ніхто раніше, крім комсомолу та піонерської організації, ніяких інших організацій у молодіжному русі не бачив. Слід бути об’єктивними і віддавати кожному своє. Скажімо, ідея молодіжної політики як невід’ємної складової єдиної соціально-економічної політики КПРС, радянської держави також уперше прозвучала на XIX Всесоюзній конференції КПРС (28 червня — 1 липня 1988 р.) у доповіді ЦК КПРС: “Ми вважаємо, — говорив М. Горбачов, — що КПРС, держава у сучасних умовах повинні мати цілісну політику стосовно молоді” [13].

У доповіді ЦК КПРС на партійно-державному рівні зазначалося: “Сутність цієї політики, як особливого напрямку діяльності, партії, державних органів, усіх громадських організацій, — створити для молоді такі умови і стимули, в яких вона могла б з найбільшою повнотою розкрити свою думку та енергію, розвивати й реалізовувати свій творчий потенціал в ім’я соціалізму [13, 73]. Це справді була перша заява КПРС (держави), в якій вказувалося на необхідності поліпшити у минулому патерналістську політику “комуністичного виховання” молоді і перейти до якісно нової: дати молоді шанс і умови самій розв’язувати власні проблеми.

Тоді, у 1988 р., мало хто взагалі відчув і зрозумів справжню революційність такої заяви. І навіть тому потрібно віддати належне КПРС, що ще через два роки на своєму XXVIII з’їзді (липень 1990 р.) приймає окремий документ — “Резолюцію XXVIII з’їзду КПРС про молодіжну політику КПРС” (а не про молодь взагалі, що робилося й минулому досить часто). Сутність такої політики було визначено як “створення реальних умов і стимулів для всебічного розвитку особистості, здійснення життєвих завдань молодих людей, включаючи їх активну політичну, соціально-економічну діяльність”.

За багатьох відомих обставин молодіжна політика колишньої КПРС (і в теоретичному, і в практичному плані) завершується серпнем 1991 р.

Практично так само вироблялася і втілювалася молодіжна політика Комуністичною партією України та її ЦК. Якщо в 1986 р. на XXVII з'їзді Компартії України ставилося завдання виховувати у молоді “відданість комуністичним ідеалам”, то вже на XXVIII з'їзді (19–23 червня 1990 р.) приймається спеціальна “Резолюція про молодіжну політику Компартії України”, в якій доручається ЦК Компартії України “виробити за участю комуністів — керівників державних органів, ЦК ЛКСМУ (МДС), учених молодіжну політику”. Таке саме завдання (розроблення Компартією України молодіжної політики) було записано і в Статут Компартії України на другому його етапі (13–14 грудня 1990 р.).

Хоча на форумах Компартії України не вживалося об'ємне поняття “молодіжна політика”, проте воно нагадує розшифровку основних її принципів і напрямів. Головне, що **молодіжна політика “є специфічним і цілісним напрямом у державній політиці взагалі”** [4, 46].

Є й децю інші погляди стосовно феномена “молодіжна політика”. Так, В. Бовкун стверджував, що потрібно розуміти молодіжну політику як один із пріоритетів сучасного етапу розвитку суспільства, а для її реалізації створити при органах радянської влади будь-якого рівня спеціальні комітети з питань підростаючого покоління. Якщо йдеться про комітети у справах молоді (молоді і спорту) на різних рівнях державної влади, то трохи пізніше вони справді були створені й існують в Україні нині і досить плідно діють.

Практично з 1991 р., з моменту проголошення незалежності України, в державі проблеми молоді, молодіжної політики вивчаються, практично реалізуючись уже принципово по-новому. З'явилися перші комплексні наукові дослідження під керівництвом Українського науково-дослідного інституту проблем молоді (колективні монографії, збірники, тематичні наукові доповіді тощо). Кількість літератури на молодіжну проблематику з року в рік зростає.

Перші докторські дисертації з молодіжної проблематики в новітній Україні захистили М. Головатий (1996), Н. Шуст (2001), кандидатські — В. Головенько, О. Корнієвський, С. Маркова, М. Перепелиця та інші вчені — соціологи, політологи, філософи [7; 8; 9; 54; 74].

Нині з-поміж спеціальних інституцій, які комплексно, цілісно здійснюють вивчення проблем молоді, помітно виділяється Державний інститут проблем сім'ї та молоді. Починаючи з 1991 р. він веде моніторинг ціннісних орієнтацій, економічного стану, політичних, духовних орієнтацій молоді, щорічно видаючи спеціальні збірники: “Молодь України: стан, проблеми, перспективи”. Серед спеціальних видань інституту найпоширенішими є щорічні доповіді Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України з окремих молодіжних проблем (“Про становище молоді в Україні” (за підсумками 1997 р.), 1998; “Нове покоління незалежної України (1991–2001 рр.)”, 2002 та ін.), проблем молодіжного руху, соціальної роботи, соціалізації молоді тощо. Численними є спеціальні науково-прикладні видання з проблем соціальної роботи, організації виховної, профілактичної роботи з окремими категоріями молоді, наприклад: А. Белінська “Основи соціальної роботи” (2000), А. Капська “Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання)” (2001), за ред. В. Полтавця “Соціальна робота в Україні і перші кроки” (2000).

Наявну спеціальну літературу з проблем молоді, молодіжної політики можна певним чином класифікувати і відповідно схарактеризувати її специфіку та особливості.

Останнім часом в Україні значно збільшилася кількість спеціальних досліджень і видань, присвячених дітям. Так, однією з фундаментальних праць є Державна доповідь “Про становище дітей в Україні за підсумками 1997 року”, яка була схвалена спеціальною міжвідомчою комісією з координації дій щодо виконання Конвенції ООН про права дитини, універсальної декларації про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей та Національної програми “Діти України” (8 липня 1998 р.). У доповіді вміщені ґрунтовні матеріали щодо обстоювання прав та можливостей дітей в Україні, включаючи аналіз дії неурядових організацій та міжнародної допомоги в інтересах дітей.

У 1998 р. Українським інститутом соціальних досліджень було підготовлено низку спеціальних видань із проблем сирітства, розповсюдження та структури вживання алкоголю й інших наркотичних речовин серед підлітків України. У 2002 р. українськими вченими було підготовлено спеціальну тематич-

ну державну доповідь щодо захисту і забезпечення дотримання житлових та майнових прав дітей тощо. Серед видань особливо слід відмітити: “Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування” (1988), підготовлене авторським колективом у складі Л. Волинця, Н. Комарова, О. Антонова-Турченко та ін.; “Рівень розповсюдження та структура вживання алкоголю й інших наркотичних речовин серед підлітків в Україні: соціологічний вимір” (1998) О. Балакіревої, О. Яременка тощо.

Позитивним є те, що в останнє десятиліття в Україні увага дослідників концентрується не лише на проблемах окремих соціальних і вікових груп молоді, а й молоді, що представляє окремі національні меншини. Так, Державним комітетом України у справах сім’ї та молоді, Державним інститутом проблем сім’ї та молоді в 2002 р. було проведено масштабне дослідження соціальних орієнтирів кримсько-татарської молоді, а також молоді міст і сіл. При цьому одне з провідних місць посідає питання економічних інтеграцій молоді, її праці, соціального захисту. Однією з найбільш об’ємних виявилася, наприклад, щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні в 2000 р. [21]. У ній центральними були питання інтеграції молоді в сучасні економічні відносини, а саме: економічна активність молоді; матеріальне становище молоді; сучасні економічні орієнтації молоді; державна політика стосовно підтримки економічної активності молоді тощо.

Увага спеціалістів у галузі молодіжної проблематики останніми роками усе більше торкається гендерної проблематики (рівності жінок і чоловіків). Так, з’являються роботи, присвячені гендерній експертизі законодавства України, загальному стану справ з дискримінації жінок, проблемам торгівлі жінками [16], соціальної роботи з дітьми, молоддю, жінками, різними категоріями сімей [68]. Тут помітними є видання, в яких розробляються саме навчально-технологічні механізми і системи соціальної роботи серед жіноцтва. Зокрема, видання “Как организовать деятельность по предотвращению торговли женщинами” (2001).

За останні п’ятнадцять років в Україні збільшилася кількість досліджень, випуск спеціальної літератури із загальних

проблем сім'ї [66], молоді сім'ї [41], рекомендацій з окремих напрямів соціальної роботи з молодією родиною.

Створення в останні роки в Україні, як і сусідніх державах, спеціалізованих установ, структур з організації соціальної, профілактичної, виховної роботи з дітьми, молоддю, молодими сім'ями: притулків для неповнолітніх, центрів із роботи з молодими сім'ями, центрів зайнятості тощо — стало основою появи великої кількості спеціалізованих науково-методичних видань, які мають сприяти дієвішій практичній роботі з окремими, специфічними категоріями громадян.

Проблеми молоді у світі мають як багато спільного, так і унікального специфічно відмінного, притаманного молоді окремих країн і навіть регіонів. ХХ–ХХІ ст. характеризуються наявністю великих, широкомасштабних досліджень молоді планети, окремих континентів і країн. Більшість таких досліджень патрунуються, підтримуються всесвітніми міжнародними організаціями — ООН, ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО тощо. Так, помітним явищем у суспільній проблематиці є моніторингові доповіді Фонду ЮНІСЕФ “Молодежь в меняющемся обществе” [43], в яких молодь характеризується у суспільствах перехідного періоду (здоров'я, навчання у школі, трудова діяльність, громадянське становлення) тощо.

Увага дослідників України сконцентрована навколо проблем молоді країн Європи та Америки [33]. Так, проблеми інтеграції молодіжного руху, розв'язання соціально-економічних проблем молоді України в контексті ідентичних, подібних або й відмінних проблем соціально-економічного, політичного життя, останнім часом обговорювалися в Україні на Конгресі української молоді (1997), на IV Світовому Конгресі Українських молодіжних організацій (1998) та інших представницьких, авторитетних зібраннях молоді, молодіжних лідерів, науковців, широкої громадськості [36].

Таким чином, доходимо висновку, що в новітній Україні (1991–2004 рр.) молодіжна проблематика, молодіжна політика досліджуються достатньо предметно, широко і комплексно, хоча помітним є й брак загального характеру видань, які, зокрема, цілісно представляють соціологію молоді як міждисциплінарну науково-прикладну, соціального характеру проблему.

Список рекомендованої літератури

1. *Алещенок С., Луков В.* Мировой опыт разработки и осуществления государственной молодежной политики. — М., 1991.
2. *Алещенок С. В., Луков В. А., Поллыева Д. Р.* и др. Некоторые подходы к формированию молодежной политики РСФСР // Молодежь и об-во: разработ. и реализация молодежной политики. — М., 1991.
3. *Анищук В. В.* Рост социальной активности молодежи. — К.; Одесса, 1988.
4. *Барабаш В. В., Шаповал А. В.* Приоритеты молодежной политики // Коммунист Украины. — 1989. — № 1.
5. *Блинов Н., Ожегов Ю., Шереги Ф.* Политическая культура и молодежь — М., 1982.
6. *Вопросы партийного руководства о нравственном воспитании.* — М., 1979.
7. *Головатий М. Ф.* Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. — К., 1983.
8. *Головатий Н. Ф.* Социология молодежи: Курс лекций. — К., 1999.
9. *Головенько В. А., Корнієвський О. А.* Український молодіжний рух: історія та сьогодення. — К., 1994.
10. *Горбачев М. С.* Молодежь — творческая сила революционного обновления. — М., 1987.
11. *Горбачев М. С.* Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. — М., 1988.
12. *Громов А. В., Кузин О. С.* Неформалы: кто есть кто? — М., 1990.
13. XXIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза: Стеногр. отчет. — М., 1988.
14. *Державна доповідь “Про становище дітей в Україні за підсумками 1997 року”.* — К., 1998.
15. *Донцов И. А.* Самовоспитание личности. — М., 1984.
16. *Доповідь про виконання в Україні Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Проект: Шоста періодична доп.* — К., 2001.
17. *Ершиев А. А.* Политическая культура молодежи. Проблемы формирования и развития. — К., 1985.

18. *Ефимов В. Т., Косолапов С. М.* Формирование активной жизненной позиции — цель нравственного воспитания. — М., 1977.
19. *Житенев В. А., Лисовский В. Т., Макаревич Э. Ф.* Гражданственность позиции. — М., 1980.
20. *Ильинский И. М.* Развитие социализма и молодежь // Коммунист. — 1987.
21. *Інтеграція* молоді в сучасні економічні відносини: Щоріч. доп. Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2000 р.). — К., 2001.
22. *Карпухин О., Куценко В.* Студент сегодня — специалист завтра. — М., 1988.
23. *Козлов А. А., Лисовский В. Т.* Молодой человек: становление образа жизни. — М., 1986.
24. *Козлов С. Н.* Самовоспитание молодого коммуниста. — М., 1987.
25. *Комаров Е. П.* Политическая культура молодежи. Проблемы формирования и развития. — М., 1986.
26. *Королев Б. И.* Комплексный подход к коммунистическому воспитанию студентов. — К., 1983.
27. *Косолапов С. М., Рувинский Л. И.* Управление процессом нравственного развития личности. — М., 1981.
28. *Кравчук И. Ф.* Формирование развитой творческой личности. — К., 1984.
29. *Криворученко В. К.* Единство цели. — М., 1980.
30. *Криворученко В. К.* Комсомол в советском обществе. — М., 1986.
31. *Криворученко В. К.* Права и обязанности комсомола в советском социалистическом обществе: Уч. пособие. — М., 1987.
32. *Левичева В. Ф.* Молодежный Вавилон. — М., 1989.
33. *Лозос К. Д.* Молодежная политика в Европейском Сообществе: структуры и подготовка молодежных работников: Пер. с англ. / Под ред. А. А. Яременко, Н. Ф. Головатого. — К., 1994.
34. *Луков В. А.* Государственная молодежная политика в социалистических странах / Молодежь-89. — М., 1989.
35. *Луков В. А.* Молодежное движение в социалистическом обществе // Вопр. теории и практи. — М., 1987.

36. *Майбутнє України* — в руках молоді: Зб. матеріалів IV Світового Конгресу Українських молодіжних організацій (21–23 серп. 1998 р.). — К., 1998.
37. *Марченко Л. А., Стоян А. Н.* Семестры гражданской зрелости (коммунистическое воспитание молодежи в студенческих отрядах). — К., 1988.
38. *Маслов А. Т.* Сотрудничество комсомола с Советами в условиях перестройки. — Черкасск, 1988.
39. *Миньковский Г. М., Тузов А. П.* Профилактика правонарушений среди несовершеннолетних. — К., 1987.
40. *Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та розвитку: Тематична держ. доп. про становище сімей в Україні за підсумками 2000 р.* — К., 2003.
41. *Молода сім'я України 90-х.* — К., 1996.
42. *Молодежная политика // Комс. знамя.* — 1989. — 2 дек.
43. *Молодежь в меняющемся обществе: Региональный мониторинговый докл. № 7.* — К., 2000.
44. *Молодежь в современном мире: проблемы и суждения: Материалы “круглого стола” // Вопр. филос.* — 1990. — № 5.
45. *Молодежь в СССР: Стат. сб.* — М., 1990.
46. *Молодежь и рынок. По итогам республиканского социологического исследования.* — Минск, 1991.
47. *Научно-технический прогресс и человек.* — К., 1986.
48. *Некоторые подходы к формированию молодежной политики РСФСР // Молодежь и об-во: пробл. разраб. и реализации молодежной политики.* — М., 1991.
49. *Неформальная Россия.* — М., 1990.
50. *Новиков В. В., Фетисов Э. Н.* Социальные проблемы подготовки молодежи к труду. — М., 1984.
51. *О положении молодежи и перестройке исследований молодежной проблематики в СССР.* — М., 1989.
52. *Пасько Н. И.* Социологические проблемы коммунистического воспитания студенческой молодежи. — К., 1977.
53. *Педан С. А.* Партия и комсомол. — Л., 1979.
54. *Перепелиця М. П.* Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект). — К., 2001.
55. *Пивненко А. С.* Комсомол в условиях развитого социализма. — К., 1981.

56. *Плаксій С. І.* Отклонение от норм социалистического образа жизни в молодежной среде: сущность, пути преодоления. — М., 1986.
57. *Плаксій С. І.* Твоя молодий сучасник. — М., 1982.
58. *Положение* молодежи в советском обществе. — М., 1990.
59. *Про становище сімей в Україні: Держ. доп. за підсумками 2000 р.* (схвалена міжвід. коміс. з питань сімейної політики). — К., 2001.
60. *Развитие* социальной активности подростка: Тезисы докл. респ. науч.-практ. семинара (7 июля 1986 г.). — Казань, 1989.
61. *Рубина Л. Я.* Советское студенчество. — М., 1981.
62. *Рувинский Л. И.* Самовоспитание личности. — М., 1984.
63. *Социализм* и молодежь. — М., 1988.
64. *Соціальна* робота з дітьми, молоддю, жінками, різними категоріями сімей: Аналіт. звіт щодо діяльн. центрів соц. служб для молоді / Упоряд. Р. Г. Драпушко, С. В. Толстоухова, О. К. Шахотіна та ін. — К., 1999.
65. *Социальное* развитие советской молодежи: показатели и тенденции. — М., 1989. — Вып. 2: Инструментарий социол. исслед.
66. *Сулимов В. Е.* Теория и практика коммунистического воспитания. — М., 1983.
67. *Титма М. Х., Саар Э. А.* Молодое поколение. — М., 1986.
68. *Торговля* людьми: противодействие и защита прав женщин: Сб. материалов / Под общ. ред. Е. Б. Левченко. — К., 2000.
69. *Уледов А. К.* Перестройка и сознание. — М., 1988.
70. *Филонов Г. Н.* Проблемы эффективности воспитания личности в условиях развитого социализма. — М., 1978.
71. *Харчев А. Г.* Социология воспитания. — М., 1990.
72. *Цыбух В.* Молодежь требует внимания // Агитатор. — 1990. — № 19.
73. *Чередниченко Г. А., Шубкин В. Н.* Молодежь вступает в жизнь. — М., 1985.
74. *Шуст Н. Б.* Інноваційна діяльність молоді: сукупність, структура, функції. — Вінниця, 2001.

ОСВІТНЯ І ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА МОЛОДІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

3.1. Освіта як соціальний феномен

Людину як індивіда, як соціально активну особистість створюють, формують освіта і виховання.

Що таке освіта і для чого вона потрібна людині? Це найголовніші і аж ніяк не риторичні питання. Адже без усвідомлення сутності освіти як суспільного феномена немає і бажання вчитися, набувати знань, отримувати професію.

Поняття “освіта” складне й неоднозначне.

Сучасний Філософський енциклопедический словарь (1998) визначає поняття “освіта” надто широко, саме за філософським підтекстом: “Освіта — духовне обличчя людини, яке створюється під впливом моральних і духовних цінностей, що є набутком його оточення, а також процес виховання, самовиховання, впливу, шліфовки, тобто процес формування обличчя людини”.

Загальним, але вже більш точним, є таке визначення сентенції освіта: “Освіта — складова культури, сукупність систематизованих знань, умінь, поглядів і переконань, набутих у різних навчальних закладах або шляхом самоосвіти” [17, 234].

Під освітою розуміють насамперед певний об’єкт, здобуток, надбання, якими людина в подальшому користується у житті.

Освіта, за Великим тлумачним словником сучасної української мови (2001), — це “сукупність знань, здобутих у процесі навчання; підвищення рівня знань; загальний рівень знань; (рідко) писемність, грамотність”.

Є й більш “вузькі” визначення поняття “освіта”. Наприклад: “Освіта — це процес засвоєння знань, навчання, а також сукупність знань, отриманих в результаті систематичного нав-

чання” [36, 161]. Подібне, образно кажучи, “прагматичне” визначення поняття “освіта” містять і окремі видання із соціальної філософії. Короткий енциклопедичний словник з культури визначає поняття “освіта” як “цілеспрямоване поширення знань, досвіду, ціннісних орієнтацій; повідомлення інформації, відомостей; формування (прищеплення) практичних умінь і навичок” [17, 270].

Нерідко освіту, як соціальний феномен, безпосередньо пов’язують із державною політикою, державним інтересом. “Освіта, — писав М. Хальбакс у передмові до монографії “Еволюція педагогіки у Франції”, — найефективніше знаряддя, за допомогою якого держава формує людей за своїми уподобаннями” [17, 164]. У такому визначенні поняття “освіта” домінує політико-прагматичний підхід, пов’язаний з державою, як суб’єктом суспільного процесу.

Отже, поняття “освіта” має три основних значення: надбання особи; процес набуття особою певного статусу; соціальний інститут, який допомагає людині здобути знання, набуті життєвого досвіду. Найімовірніше, усі ці значення мають існувати і “працювати” у тісному взаємозв’язку.

Загалом поняття “освіта” з погляду філософії — це “загальний процес формування людини і результату цього процесу — духовного образу людини”.

Поняття “освіта” часто плутають із поняттям “навчання”. Освіта включає, як обов’язкову складову, механізм (технологію). Навчання — це цілеспрямований процес передачі знань, суспільно-історичного досвіду; організація формування знань, умінь і навичок.

Будь-яка освіта має свою власну систему її набуття. Система освіти будується відповідно до соціально-політичних устремлень суспільства, його ціннісних орієнтацій та рівня розвитку. Це означає, що не залишаються незмінними й основні функції освіти. Наприклад, найзагальнішою функцією освіти є пристосування людини (особистості) до способу життя і способу дії конкретного суспільства, тобто суспільство зумовлює певні соціальні ролі, без опанування якими людина об’єктивно не буде спроможна жити і діяти в такому суспільстві.

Отже, основною метою освіти є підготовка людини до діяльності з відтворення як самої себе, так і умов своєї життєдіяль-

ності, самого суспільства. Широко вживаним у зв'язку з цим є термін “освіта безперервна” (перманентна). Йдеться насамперед про те, що освіта — це цілеспрямоване отримання і засвоєння людиною знань, умінь і навичок упродовж всього її життя з метою підтримки суспільно та індивідуально потрібного рівня освітньої і професійної підготовки [32, 208].

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. світова громадськість усе більше уваги стала приділяти, крім традиційної місії освіти, особливо вищої — навчання та підготовка і проведення наукових досліджень — **просвітницькій місії**, яка почала набувати помітного значення. Сутність такої функції (місії) — сприяння всебічному розвитку особистості і виховання відповідальних та поінформованих громадян, готових віддати свої сили справі створення досконалішого суспільства майбутнього.

Щоб сповна усвідомити роль і значення освіти в житті окремої особистості, в поступальному розвитку суспільства, слід брати до уваги, що існує об'єктивна залежність системи освіти від рівня розвитку виробничих сил, економічних і техніко-технологічних чинників конкретного суспільства. Загалом об'ємною метою освіти є комплексне відтворення і розвиток соціальної, соціально-економічної структури суспільства. Так, розглядаючи взаємодію системи освіти як соціального інституту з духовним життям суспільства, **соціологія освіти** (як галузь соціології) **вивчає закономірності функціонування і розвитку освіти як соціального інституту, що виходить на проблеми процесу соціалізації особистості, місце освіти в системі її культурних цінностей, соціальних орієнтацій.**

Соціологія освіти досліджує такі проблеми, як:

- накопичення, збереження і передача знань;
- особливості формування та становлення людини в процесі освіти;
- вплив рівня знань на спосіб життя, форми і методи діяльності людини тощо.

3.2. Роль і значення освіти для розвитку особистості та суспільства

Як відомо, світове співтовариство рівень розвитку країн і народів оцінює за різними показниками. Однак найважливі-

шим вважається показник розвитку освіти. Так, ООН для оцінювання рівня розвитку конкретної держави використовує три основні критерії: середню тривалість життя населення, рівень освіченості нації і рівень життя людей.

В останні роки сформувалася окрема спеціальна дисципліна — філософія освіти. Вона розглядає і визначає, в який спосіб відбувається розумовий і моральний розвиток людини в культурному середовищі, як може і як має сприяти цьому процесу власне система освіти.

Філософія освіти фактично розглядає сутність і природу всіх явищ в освітньому процесі, зокрема, що таке власне освіта (онтологія освіти); як функціонує освіта (логіка освіти); якою буває і має бути поведінка учасників освітнього процесу (етика освіти); якими бувають і мають бути методи сприяння освітньому процесу (методологія освіти). Крім того, комплекс ідей, що становлять основу будь-якого цілісного підходу до постановки справи освіти, також можна розглядати окремо (ідеологія освіти).

Неможливо вдало вибрати професію, рід занять, стати по-справжньому щасливим, якщо глибоко не пізнати самого себе. Відомий український філософ, поет, людинознавець Григорій Сковорода вважав, що всі нещастя людини — саме через неправильне, недостатнє пізнання своїх здібностей, самого себе. Він також уважав, що побудувати справді гуманне суспільство можна лише на основі освіти і самопізнання.

Знання потрібні кожній людині насамперед для того, щоб орієнтуватися в навколишньому світі і пояснити все, що з нею і навколо неї відбувається, щоб відповідно спланувати своє життя, задовольнити матеріальні й духовні потреби. Врешті, знання потрібні для того, щоб змінювати на краще навколишню дійсність.

Ще з найдавніших часів знання були дієвим засобом управління людьми, соціальними процесами, суспільством загалом. Для успішного управління поведінкою своїх одноплемеників, знання використовували вожді, шамани, знахарі, чаклуни. Не дивно, скажімо, що в Стародавньому Єгипті, інших давніх суспільствах державний апарат тісно зростався з апаратом жерців, і неможливо було встановити, чия влада більша — касти жерців чи фараона. Основною зброєю жерців були знання, по-

інформованість, доступ до соціально-управлінської інформації. Жерці також добре знали і вміли впливати у своїх інтересах на психіку людей. Закономірно, що в Єгипті, країнах Близького Сходу лише каста жерців мала монополне право і можливість читати священні книги. Дані в них зазвичай були зашифровані мовою, яку знали лише посвячені в касту жерців. Нині таку саму роль, яку виконувала каста жерців у давніх суспільствах, відіграють різні організації, групи експертів, фахівців з різних галузей науки і знань.

Фактично кожна людина народжується з певними задатками і потенційними можливостями для розвитку. Усе подальше — то розвиток і вдосконалення природних задатків і здібностей в результаті відповідного продуктивного навчання. При цьому людина не просто набуває знань, соціального, життєвого досвіду, а й засвоює певні соціальні ролі, використовуючи їх на власний розсуд.

Людину завжди вважали і вважають освіченою не лише тоді, коли вона багато знає. Ще понад 2 тис. років тому Геракліт Ефеський наголошував: “Багатознання розуму не вчить”. Освіченою називають і визнають людину, яка володіє ідеями, принципами і методами, що визначають загальний підхід до розгляду найрізноманітніших явищ і чинників навколишньої дійсності, має високі здібності, вміє практично реалізувати свої знання.

Відтак, **роль і значення освіти усвідомлюється найперше як обов’язковий чинник прогресивного розвитку як окремої людини, так і людства взагалі.** Так, у “Програмі дій”, прийнятій на Міжнародній конференції з проблем народонаселення і розвитку в Каїрі (Єгипет, 1994), зазначається: “Освіта — ключовий чинник стабільного розвитку. Водночас вона є складовою створення добробуту, завдяки його зв’язкам з економічними і соціальними чинниками. Освіта — це також інструмент, який дає особистості, що намагається набути освіти, можливість доступу до знань, які допомагають орієнтуватися в сучасному складному світі”.

Загалом мета освіти має зовнішню і внутрішню спрямованість. Зовнішня мета освіти як державного соціального інституту полягає у життєзабезпеченні суспільства на конкретному

історичному етапі його функціонування, розвитку спеціалістами і фахівцями, спроможними забезпечити всебічний прогрес такого суспільства. Щодо внутрішньої спрямованості мети освіти, то вона безпосередньо пов'язана з особистісним людським фактором, тобто освіта є підґрунтям, засобом формування особистості, її громадянської позиції. Отже, зовнішня і внутрішня спрямованість мети освіти тісно взаємодіють і переплітаються.

У контексті реальних процесів розвитку і прогресивного поступу людства можна визначити основні доміанти навчання, навчальної праці людини.

Насамперед знання потрібні людині для того, щоб якомога краще зрозуміти все, що відбувається у світі, навколо неї і з нею безпосередньо. Інакше кажучи, знання — це своєрідний факел, поводир людини у житті.

Знання потрібні людині для набуття певного фаху, завдяки якому вона зможе забезпечити себе, своїх близьких, а також докласти зусиль до найкращих перетворень в інтересах усього суспільства.

Людина вчиться, оволодіває знаннями, набуває професії ще й для того, щоб навчитися жити в суспільстві, поруч з іншими людьми, адже її діяльність мало коли є виключно індивідуалізованою. Оскільки видів людської діяльності багато, то перехід від одного виду до іншого — вельми поширене явище, яке потребує водночас мобільності і вміння людини співпрацювати з іншими, колективно.

Крім того, знання потрібні людині просто для того, щоб жити у первісному, філософському розумінні цього поняття.

Щоб навчитися пізнавати, діяти і жити, потрібно вміти вчитися, впорядковувати свої знання і відповідно примножувати їх.

Як стверджує відомий російський фахівець у сфері освіти і педагогіки В. Андреев, існує своєрідна закономірність творчого саморозвитку особи. Вона виявляється тоді, коли освіта переходить у самоосвіту, виховання — у самовиховання, розвиток — у творчий саморозвиток, коли людина активно оволодіває усіма надбаннями знань і культури загалом.

Людство акумулює знання упродовж тисячоліть і в різний спосіб передає їх (хоча далеко не всі) наступним, прийдешнім поколінням, забезпечуючи в такий спосіб спадкоємність інформації, знань. І це є рушієм, основою людського прогресу. Слід

зауважити, що під впливом загальної комп'ютеризації поняття “знання” та “інформація” часто ототожнюються. Не вдаючись до глибокого аналізу відмінностей між ними, нагадаємо, що знання — це засвоєна, усвідомлена інформація, досвід, тобто вища форма відображення дійсності. Ще давні філософи говорили, що “всезнайство не є вченість”, маючи на увазі, що знання без уміння їх використовувати мертві, мало кому потрібні.

Знання — це завжди інформація, проте не всяка інформація — знання. Процес пізнання, навчання є не чим іншим, як перетворенням інформації у знання. Науковці, виокремлюючи два основні його рівні — почуттєвий і раціональний, зауважують, що вони обидва взаємодіють, але не рівнозначно стосовно кожної конкретної людини.

Прихильники почуттєвого рівня (наприклад, Т. Гоббс) стверджують, що інтелект немає нічого того, що має почуттєве сприйняття.

Раціоналісти (Р. Декарт, Г. Лейбніц, Б. Спіноза, Г. Гегель, Е. Кант та ін.) вказували, що вирішальна роль у пізнанні належить саме раціональному.

Про почуттєве і раціональне у пізнанні написано і мовлено багато, однак треба визнати, що справжнього пізнання не існує без поєднання почуттєвого і раціонального, оскільки ознайомлення людини з чимось новим, незвіданим зазвичай починається завдяки органам чуття, нервової системи, мозку, а вже потім вона усвідомлює достеменно сутність понять і явищ.

Освіта неможлива без знання і розуміння. Це тотожні поняття. Знати — означає пам'ятати, бо знання — це не що інше, як певна сума ідей, фактів, у життєвості, істинності й об'єктивності яких людина впевнена і які за потреби вона може відтворити.

Розуміння — це неможливість бачити об'єкт у його цілісності, взаємозв'язках з іншими об'єктами. Коли йдеться про розуміння будь-чого, то мають на увазі, що людина усвідомила сутність, значення відповідного об'єкта.

Розрізняють такі види розуміння:

- ідентифікацію (несвідоме ототожнення себе з іншими суб'єктами, групою тощо);
- проекцію (перенесення відчуттів, мотивів, особливостей особи, її світосприймання на інші об'єкти);

- соціальну перцепцію (сприйняття і розуміння інших особистостей і груп);
- каузальну атрибуцію (приписування самому собі тих чи тих причин і мотивів поведінки, які притаманні іншим людям).

Кожна наука має фундаментальні і так звані прикладні поняття й закони. Фундаментальні треба не просто вивчити і запам'ятати, їх потрібно глибоко відчувати, засвоїти, запровадити в мову свого мислення. Без цього важко, а часто й неможливо опанувати прикладні, або допоміжні поняття і закони, які деталізують, поглиблюють фундаментальні.

В умовах сьогодення освіта має якнайтісніше пов'язуватися з конкретною практичною діяльністю людини. Навчати усіх одному й тому самому, мати людей з вищою освітою, які не можуть прислужитися певній справі, — даремна, марна справа.

Роль і значення освіти визначаються за такими функціями:

1. *Загальне і професійне навчання молоді.* Підготовка спеціалістів — один із найдієвіших механізмів розвитку виробничих сил суспільства.
2. *Відтворення і розвиток соціальної структури суспільства.* Завдяки освіті, на думку П. Сорокіна, люди переходять з однієї соціальної спільноти в іншу, тобто освіта стимулює соціальну рухомість людей.
3. *Соціалізація особистості, розвиток духовних засад суспільства, відтворення і розвиток культурних цінностей.* Культура суспільства передається від однієї людини до іншої, від одного покоління до іншого.

Існують різні системи, моделі освіти, освітні технології.

Найдавніша і найпоширеніша система освіти — традиційна. Це звичайна предметно-класно-урочна система. Навчання за такою системою зорганізоване і відбувається за предметами, у формі уроків, у спеціально відведених приміщеннях — класах. Центральною фігурою навчання є вчитель, викладач. Основним її недоліком вважається те, що школа пристосовує до себе дітей, тоді як потрібно навпаки — школу пристосовувати до дітей.

Інші системи освіти найчастіше називають альтернативними. Це так звані вільні, прогресивні, нові школи, з дистанційним, кореспондентським навчанням, у процесі якого тому, хто

навчається, надається певна самостійність. До таких освітніх систем належить, зокрема, система італійського педіатра і психіатра М. Монтесорі. У школах, які працюють за її методикою, реалізується (від імені дитини) гасло “Допоможи мені зробити це самому”. Класи у таких школах обладнані під своєрідні майстерні, що дає дитині змогу пізнавати світ у процесі різносторонньої діяльності і творчості.

На сучасному етапі багато суперечок точиться навколо проблеми взаємозв'язку освіти й духовності, гуманізму і практицизму тощо. Як зауважує відомий український політолог О. Бабкіна: “Сьогодні можна говорити про необхідність нової світової парадигми — гуманістичної, що передбачає зміну споглядалльної настанови у навчанні на діяльнішу, творчу, таку, що поєднує в собі інтереси як суспільного виробництва, так і особистості”. Звичайно, для цього потрібно максимально індивідуалізувати навчання, побудувати його на основі новітніх освітніх насамперед інформаційних технологій, чітко визначивши критерії освіти й освіченості.

Велике значення має усвідомлення освіти як цілісної соціальної системи. Без цього абсолютно неможливо зрозуміти її сутність, роль, призначення.

Освіта — це специфічний вид практичної і пізнавальної діяльності людини, що потребує певних зусиль, у тому числі й суто фізичних. У цьому плані освіта має розглядатися з погляду гносеологічного (теоретико-пізнавального). Сама собою освіта виникає тоді, коли виникає суспільство з такими його основними ознаками як мислення, праця, мова, мовне мислення. У цьому разі освіта є складовою людської діяльності.

Освіта є також системою певних, тісно взаємопов'язаних між собою установ і організацій. Від школи до академій та інших навчальних закладів ці установи виконують (лише на різних рівнях і за різним ступенем складнощів) функції навчання, освіти, виховання, формування особистості, її всебічного розвитку.

Отримавши фундаментальну освіту, людина стає особистістю, тобто розглядається вже як суспільна соціальна істота, що характеризується включеністю у безліч сфер життєдіяльності та наявністю значних соціальних контактів і зв'язків.

3.3. Проблеми реформування сучасної освіти та її прогресивного розвитку

Загальний для цивілізованого світу закон пріоритетності освіти, що забезпечує шлях до свободи особистості, її вільного розвитку та самореалізації, забезпечує високе інтелектуальне, професійне, культурне зростання й водночас сприяє економічному процвітання і культурному прогресу суспільства, особливо у другій половині ХХ ст. **У сучасних умовах найпомітніше простежується прямий і безпосередній зв'язок між рівнем освіти і рівнем розвитку цілих держав, країн.** Розглянемо це на прикладі. Уже на початку 90-х років ХХ ст. серед працездатного населення у віці від 25 до 64 років осіб із вищою освітою було: у США — 35 %, у Канаді — 30, у Швейцарії — 24, у Японії — 21, у Фінляндії — 18, у Франції — 15 %. За підрахунками спеціалістів¹, у ХХІ ст. такого рівня розвитку, що відповідатиме світовим стандартам, досягнуть країни, в яких 40–60 % працездатного населення матиме вищу освіту.

Поряд із визначними досягненнями людства у найрізноманітніших галузях знань, науки, техніки, мистецтва у ХХ ст. далися ознаки і певні обмеження людського пізнання. Криза освіти у більшості провідних країн світу відчутно позначилася саме в 90-х роках ХХ ст. Проте, якщо в країнах з низькими економічними показниками криза освіти була і є пов'язаною з матеріальними засадами освіти, то в економічно розвинених країнах вона пов'язана з пошуком нових підходів до визначення змісту освіти і методів навчання.

Слід зауважити, що серед багатьох показників, за якими вимірюється і визначається рівень розвитку окремих країн, народів, спільнот, є інтелектуальний потенціал, тобто рівень освіти і науки. При цьому загальновідомо, що за підрахунками ЮНЕСКО достатнього рівня національного благополуччя, яке відповідало б світовим стандартам, нині і в майбутньому досягнуть лише ті країни, працездатне населення яких на 40–60 % становитимуть особи з вищою освітою.

Так, кількісні показники освіти, освіченості нині не є домінуючими, якщо йдеться про освіту в її проекції у майбутнє.

¹ Див.: *Информационные технологии и образование.* — М., 1996. — С. 41.

Однак саме їх передусім беруть до уваги при визначенні загального ступеня розвитку країни.

На сучасному етапі Україна має високі показники за кількістю тих, хто навчається, відповідно до кількості населення. Наприклад, на 10 тис. населення: 430 студентів вищих закладів освіти III–IV рівнів акредитації, 120 студентів вищих закладів освіти III–IV рівнів акредитації, 110 студентів вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації та 35 % випускників шкіл, які можуть до них вступити.

За статистичними показниками, вища освіта в Україні майже не поступається освіті в розвинених європейських країнах. Так, на початку 2002 р. в Україні діяло 298 університетів, академій, інститутів, з яких 206 — державної форми власності. В Україні сьогодні близько 60 % студентів навчаються за рахунок бюджетних асигнувань, 40 % — за контрактом, 11 % — у недержавних вищих закладах освіти.

Водночас у вищих навчальних закладах України навчається менш як третина молоді у віці від 18 до 23 років, що майже вдвічі нижче за аналогічні показники не тільки більшості розвинених держав, а й лідерів серед країн так званого третього світу.

Освіта кожної країни має певну структуру, окремі, але тісно пов'язані елементи, принципи й нормативно-правову базу.

За структурою система освіти України складається з дошкільної освіти, позашкільної, загальної середньої, вищої та післядипломної.

Система освіти в Україні ґрунтується на гуманізмі, демократії, національній самосвідомості громадян, повазі між націями і народами. З часу проголошення незалежності України чимало зроблено для максимальної перебудови, вдосконалення системи освіти з урахуванням як власного історичного досвіду, так і досвіду інших країн.

Освіта в Україні має певну нормативно-правову базу. Найсамперед кожен громадянин нашої держави має право на освіту відповідно до Декларації прав людини (1948). Освіта має бути безплатна, принаймні початкова і загальна. Технічна і професійна освіта має бути загальнодоступна, а вища — доступна для всіх залежно від здібностей кожного.

Освіта, як проголошується в Декларації, має спрямовуватися на цілісний розвиток людської особистості і забезпечення поваги до прав людини та основних свобод. Отже, освіта має сприяти взаєморозумінню, терпимості й дружбі між народами, расовими або релігійними групами, збереженню миру.

Згідно з положеннями Декларації, батьки мають пріоритет у виборі виду освіти для своїх дітей.

Відповідні принципи положення, на яких ґрунтується освіта в Україні, насамперед містяться в законах України “Про освіту” (1996), “Про вищу освіту” (2003) та “Національній доктрині розвитку освіти” (2002).

У Законі України “Про освіту” визначено її мету, основні принципи, структуру, особливості (механізм) функціонування.

Закон України “Про вищу освіту” визначає сутність вищої освіти в загальній системі освіти у нашій державі, її зміст, структуру, освітні рівні тощо. В ньому зазначено, що законодавство про вищу освіту в країні ґрунтується на Конституції України і складається із законів України “Про освіту”, “Про наукову і науково-технічну діяльність” та інших нормативно-правових актах, прийнятих в Україні.

У квітні 2002 р. Президент України спеціальним указом затвердив Національну доктрину розвитку освіти, мета якої — створити умови для подальшого вдосконалення освітньої політики в країні. У цьому документі визначено мету і пріоритетні напрями розвитку освіти; національний характер освіти і національне виховання; стратегію мовної освіти; взаємозв’язок освіти і фізичного виховання; принципи рівного доступу до здобуття якісної освіти; особливості безперервної освіти; управління освітою; економіко-матеріальні засади освіти; взаємозв’язок освіти і науки тощо.

Передбачається, що реалізація Національної доктрини забезпечить перехід до нового типу гуманітарно-інноваційної освіти і сприятиме істотному зростанню інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу особистості та суспільства.

Сучасна система освіти в Україні ґрунтується на різних формах власності, інтенсивно розвиваючись, набуває нових характеристик і особливостей. Так, нині в країні налічується понад 150 вищих закладів освіти недержавної форми власності,

де навчається більш як 200 тис. громадян (6–7 % від загальної кількості студентів). Характерно, що в таких навчальних закладах молоді люди отримують освіту з найпопулярніших спеціальностей і профілів підготовки. У недержавних вищих навчальних закладах України навчається 32,5 % майбутніх юристів, 31,8 % — психологів, 43,4 % — бакалаврів економіки, велика кількість фахівців з інших конкурентноспроможних спеціальностей.

Ще наприкінці 80-х років ХХ ст. у списку найважливіших для молодих людей чинників “освіта” знаходилася на четвертому місці після “роботи”, “сім’ї”, “друзів”. На початку 1997 р. “освіта” перемістилася на перше місце. Після неї йшли “робота”, потім “друзі”, “сім’я” [20, 46].

Аналізуючи систему освіти (особливо загальної, в колишньому СРСР), варто брати до уваги, що за тодішньої соціальної системи значних успіхів було досягнуто лише завдяки тому, що здійснювалася загальна базова освіта і молоді надавалися достатньо широкі можливості для подальшого навчання у вищих освітніх закладах.

Вища система освіти в колишньому СРСР загалом забезпечувала той соціально-економічний рівень розвитку держави і її потребу у фахівцях з вищою освітою, який об’єктивно вимагався.

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. ситуація з освітою в Україні виявилася незадовільною і тому її реформування практично розпочалося однозначно з розпадом СРСР, так званого “соціалістичного табору”, становленням незалежної України та інших суверенних держав — колишніх складових СРСР. Така реформа в Україні здійснювалася і продовжує здійснюватися в умовах складних соціально-економічних, політичних змін, трансформаційних процесів в усіх сферах суспільного життя. Ще в 1997 р. на Конгресі Української молоді зазначалося: “Економічна криза в країні негативно позначилася на соціальному стані працівників галузі. Зменшення обсягів місцевих і Державного бюджетів на утримання закладів освіти зумовило процес скорочення їх мережі. Кількість шкіл зменшилася на 21 %, професійно-технічних училищ — на 15 %, зменшилася також мережа дошкільних та позашкільних закладів, закрито 18 шкіл-інтернатів, 6 вищих навчальних закладів. Прийом до вищих навчальних закладів за державним замовленням зменшився на 20 %. Протягом останніх років через відсутність фі-

нансування практично не оновлюється навчальне обладнання шкіл та ПТУ, не виділяються кошти на забезпечення навчального процесу матеріалами, наочними приладами та посібниками, призупинено процес комп'ютеризації у школах” [24, 86–92].

Надзвичайно гостро в Україні останнім часом постала проблема кадрів у системі освіти, зокрема й вищої. Так, майже 42 % ректорів вищих навчальних закладів, понад 30 % завідувачів кафедр і 54 % професорів — люди пенсійного віку, а серед доцентів вищих навчальних закладів лише 13 % тих, кому не виповнилося сорока років. За останнє десятиліття окремі кафедри вищих навчальних закладів втратили від 30 до 40 % викладачів, більшість з яких доктори і кандидати наук. Багато проблем освіти, особливо вищої, були успадковані Україною від колишнього СРСР. Йдеться насамперед про нерівномірний розподіл на території нашої держави вищих навчальних закладів. Дотепер практично залишилися дві “вузівські столиці” — Київ і Харків; бракує вищих навчальних закладів у західних областях України.

Існує також (певною мірою успадкований) розрив між фактичним і потрібним ринком праці, знаннями і вміннями випускників вищих навчальних закладів. Іншими словами, необхідна переорієнтація навчання від простого набуття знань до вміння використовувати їх для прийняття рішень насамперед управлінських, що дають практичний результат.

Водночас в Україні спостерігаються деформації в структурі випуску спеціалістів вищої кваліфікації. Ця структура істотно відрізняється від відповідної структури найрозвиненіших країн світу. Наприклад, з 1992 по 1995 р. більш як половину випускників вищих навчальних закладів України становили інженери, спеціалісти військового господарства, тоді як, наприклад, у США, Канаді, Франції їхня кількість не перевищувала 20 %.

Сучасна освіта в Україні, як і в усіх пострадянських країнах, перебуває у скрутному становищі не лише через чинники соціально-економічного і політичного характеру. Можна назвати дві причини, які не так пов'язані з державою, як з конкретно людиною, особистістю.

Перша причина — це прагнення молодих людей здобути престижну, вигідну освіту, яка нібито сприятиме отриманню

швидких й ефективних результатів — грошей, авторитету, соціального становища. Здавалося б, у цьому нічого поганого немає, однак мета значної частини молодих людей отримати не знання, а просто диплом. Якщо людина перестає поповнювати, поглиблювати свої знання, помилковість такої ситуації неодмінно матиме наслідки.

Другою причиною є певний страх, упередженість щодо приватної, платної освіти. Це зумовлено відсутністю звички до платної освіти у країні; нічим не виправданим почуттям несправедливості, зрівнялівки; несприйняттям приватних вищих навчальних закладів чиновниками, які в державних закладах неспроможні створити необхідні умови для навчання; конкуренцією у боротьбі за абітурієнта — майбутнього студента тощо. Хоча українські й державні, і приватні вищі навчальні заклади готують спеціалістів для однієї країни, діють в одному політико-правовому полі і єдиному освітянському просторі.

Конкуренція у сфері освіти має спрямовуватися насамперед на підвищення рівня, вдосконалення якості навчання, професійної підготовки. Нині вищі заклади освіти країн СНД (державні й недержавні) йдуть шляхом “виживання через розвиток”, оскільки виживає лише той, хто якісно навчає, готує молодь до професійної діяльності і життя.

Проте вдосконалення системи навчання, формування особистості неможливі без головного — підвищення відповідальності за навчання самих студентів, набуття ними навичок постійної і копіткої самостійної навчальної праці.

Реформування і сучасний розвиток національної освіти в Україні забезпечуються Конституцією України й певними соціальними нормативно-правовими документами, основними серед яких є закони України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про мови в Українській РСР”, Державна національна програма “Освіта (Україна XXI століття)”, Концепція середньої загальноосвітньої школи України, Положення Міністерства освіти України (нині — Міністерства освіти і науки України) “Про середній загальноосвітній навчально-виховний заклад”, “Про експериментальний педагогічний майданчик” та ін. Саме цими актами визначено головну стратегію реформування та подальшого розвитку і вдосконалення освіти в Україні на сучасному етапі державотворення.

У законі України “Про освіту” визначено шість освітніх рівнів: початкова загальна освіта, базова загальна середня освіта; професійно-технічна освіта; базова вища освіта; повна вища освіта, а також затверджено чотири освітньо-кваліфікаційні рівні (ступенева освіта): кваліфікований робітник, молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр.

Незалежно від форм власності заклади освіти відокремлені від церкви (релігійних організацій), мають світський характер (крім закладів освіти, що належать релігійним організаціям).

Реформування освіти в Україні передбачає:

- розроблення і вдосконалення державних стандартів щодо системи, обсягу знань, умінь і навичок тих, хто навчається, відповідно до освітніх і кваліфікаційних рівнів;
- удосконалення структури навчальних закладів;
- розширення можливостей для здобуття людиною освіти згідно з її особистісними якостями, здібностями і можливостями;
- глибоке і тісне поєднання в процесі навчання загальноосвітньої і фахової підготовки з урахуванням регіональних особливостей і можливостей України;
- вивчення в усіх навчально-виховних закладах української мови як мови функціонування загальноосвітньої, професійної та вищої школи;
- глибоке поєднання гуманітарної та природничо-математичної складових освіти, її теоретичних і практичних компонентів, класичної національної спадщини, органічний зв'язок із національною історією, культурою, традиціями;
- створення умов для подальшого розвитку здібностей молоді, вміння займатися самоосвітою, самовдосконаленням;
- поліпшення теорії і практики навчання, впровадження нових прогресивних інформаційних і педагогічних технологій.

Саме в такому контексті завдання реформування освіти в нашій державі були сформульовані у Державній національній програмі “Освіта (Україна ХХІ століття)” (1992), прийнятій на першому з’їзді педагогічних працівників України. Програма мала яскраве національне забарвлення і спрямованість. Вона й нині впливає на стан і вдосконалення освіти в Україні, хоча її реалізація не є задовільною.

Реформування освіти в сучасній, новітній Україні розпочалося з істотних організаційних заходів. З метою поєднання і зміцнення зв'язку різних ступенів освіти Міністерство народної освіти і Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти були об'єднані в одне — Міністерство освіти України, а в 1999 р. до нього приєдналося також Міністерство у справах науки і технологій. Велика увага приділялася питанням структури, змісту освіти, особливостям організації та здійснення навчального процесу, навчальним технологіям тощо.

Зі становленням української державності, формуванням нової політичної системи виникають і так звані недержавні вищі навчальні заклади. У 1990 р. їх було близько 500, з яких 100 мали юридичний статус. На початку 2001 р. в Україні їх уже налічувалося 160. Серед перших недержавних вищих навчальних закладів, які з часом стали досить помітними, були Національна академія управління, Міжрегіональна Академія управління персоналом, Академія фінансистів у Донецьку та інші вищі заклади освіти.

На сучасному етапі реформування системи освіти в Україні, її якісні показники багато в чому ще не відповідають потребам часу.

Упродовж останніх років зменшено фінансування дошкільної і шкільної освіти, тисячі українських учителів, покинувши школи, змінили фах, скоротилася кількість учнів.

В Україні немає дієвої системи моніторингу якості освіти, не розроблено державних стандартів освіт, процеси ліцензування і акредитації навчальних закладів недосконалі, повільно впроваджуються інформаційні, комп'ютерні системи навчання та система Інтернет.

Серйозним гальмом у розвитку освіти в Україні є недосконала законодавча база (немає законів про інтелектуальну власність, про вищу освіту), а також слабкість міжнародних зв'язків через недостатнє знання іноземних мов, брак інформації про міжнародні організації, обмеженість доступу до сучасних комунікативних систем.

Через незадовільне і недосконале фінансування освіти в Україні слабою залишається її матеріальна база, повільно впроваджуються новітні навчальні технології, недостатньо використовуються дистанційна та кореспондентська форми навчання.

Нагального вирішення потребують питання оподаткування, винагороди за роботу професорсько-викладацького колективу, його пенсійного і соціального забезпечення в освітніх закладах із недержавною формою власності.

У школах, технікумах, вищих навчальних закладах ефективнішими мають бути пошукова, науково-дослідна, суспільно корисна робота, професійна орієнтація і підготовка молоді до праці.

Радикального поліпшення потребує система позанавчальної виховної роботи в освітніх закладах різного рівня, формування особистості учня, студента, їх громадянської позиції.

В умовах сьогодення освіта інтенсивно розвивається і вдосконалюється насамперед за рахунок розроблення й впровадження новітніх, прогресивніших, дієвіших **педагогічних технологій**. Найпоширенішими з них у ХХ — на початку ХХІ ст. були і залишаються:

- безперервна освіта;
- педагогіка співпраці, співробітництва;
- діалог — суб'єкт-суб'єктна взаємодія;
- дистанційна освіта.

Безперервна освіта серед цих технологій не випадково стоїть першою. Вона однаковою мірою є теоретичною і практичною. Особливо слід наголосити на практичній технології, оскільки постійне навчання залежить від інтенсивності розвитку, нагромадження знань, реальності вимог до працівника стосовно його мобільності, вміння пристосовуватися до вимог виробництва, інтенсивної зміни технологій, технологічних процесів. Реальність потреби у безперервній освіті підтверджують певні факти і дані. За підрахунками економістів, щорічно оновлюється більш як 5 % теоретичних і 20 % професійних знань. Свого часу у США було встановлено навіть своєрідну одиницю вимірювання старіння знань спеціалістів, так званий “період напіврозпаду компетентності”, тобто термін з часу закінчення вищого навчального закладу, коли компетентність спеціаліста у зв'язку з появою нової науково-технічної інформації знижується на 50 %. Останнім часом цей період надто швидко скорочується. Наприклад, 50-відсоткове старіння знань інженера, який закінчував вищий навчальний заклад у 1940 р., наставало через 12 років, випускника 1960 р. — через

8–10, випускника 1970 р. — через 5 років, нині — ще менше. Фактично вже на третьому курсі студент має знову приступати до навчання. Зі словника професій, за даними американських спеціалістів, лише за останні тридцять років (на період 1990 р.) зникло 13 тис. понять і з'явилося 11 тис. нових.

Величезні можливості для поширення знань, організації навчання надала система Інтернет. Це світовий кібернетичний простір, що охоплює мільйони персональних комп'ютерів. Незважаючи на те, що Інтернет сприяє появі і розвитку принципово нових інформаційних технологій, він також спричиняє появу певних юридичних і етичних проблем. Так, нерідко релігійні, терористичні чи інші організації використовують Інтернет далеко не з гуманною метою. Комп'ютерні технології уже сьогодні намагаються використовувати для модифікації пам'яті людину в небажаному для неї напрямі. Останнім часом у рекламі з'явився такий специфічний напрям, як міфодизайн. Це проектна, міждисциплінарна соціально-художньо-економіко-прогностико-управлінська діяльність, мета якої — керувати поведінкою людини, внаслідок чого принципово змінюється, модифікується внутрішній світ.

Щоб створити в Україні національну систему освіти, потрібно розв'язати велике коло багатоаспектних, всеосяжних і комплексних проблем і питань, що врешті дасть змогу не лише забезпечити прогресивний розвиток країни, а й інтегрувати її у європейський світовий простір.

Серед основних загальних характеристик освіти в Україні, яких треба досягти, насамперед варто виокремити такі:

- а) масовий, всеохоплювальний характер освіти, тобто освіта перестане бути елітарною сферою, предметом небагатьох (передусім еліти), а стає предметом більшості, насамперед дорослого населення країн, особливо тих, що стоять перед необхідністю переходу від індустріальних, постіндустріальних суспільств до інформаційних. Таку освіту ще потрібно створювати;
- б) принципова зміна не лише загальнолюдського, загальноцивілізаційного призначення освіти, а й обов'язкова її безперервність, тобто навчання, духовне і практично-прикладне, професійне збагачення, професійна підготовка людини впродовж усього життя.

Безперервність освіти, її інтенсивність може бути забезпеченою лише за умов принципового характеру; по-перше, використання новітніх, доступних і технічно високозабезпечених технологій навчання, опанування знань; по-друге, досконале володіння людиною методологією самостійної навчальної діяльності (праці). Це пов'язане з тим, що у багатьох високо-розвинених країнах знання поновлюються кожні 2–3 роки (щорічно на чверть втрачається актуальність усього того, що знає людина, що вона опанувала і засвоїла).

Нині перед Україною у плані розвитку освіти постає два стратегічно головних питання.

Перше — це питання максимального розширення доступу до освіти, особливо вищої. В Україні воно успішно вирішується відповідно до законів України “Про освіту”, “Про вищу освіту” та ін. При цьому збільшується й оптимізується мережа вищих навчальних закладів з урахуванням як потреб громадян, так і окремих регіонів, країни загалом.

Упродовж останніх п'яти років в Україні було вжито істотних заходів щодо вдосконалення правил прийому, значного нарощування потенціалу вищих навчальних закладів, диверсифікації джерел фінансування підготовки фахівців, що й зумовило розширення доступу до вищої освіти, зростання контингенту студентів та обсягів прийому на перший курс. Нині кількість студентів із розрахунку на 10 тис. громадян в Україні становить 468 осіб, з яких 348 — студенти вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації. Це — показник вищого світового рівня, якого досягли насамперед ті суспільства, що є не просто постіндустріальними, а інформаційними, й спираються на нові інформаційні технології [5, 8–10].

Відтак доступ до освіти, особливо вищої, стає відкритішим, демократичнішим. Це забезпечується також наданням молоді права претендувати до вступу в кілька вищих навчальних закладів одночасно. Паралельно з цим відпрацьовується питання проведення єдиного випускного іспиту — у формі тестування випускників загальноосвітніх шкіл, що сприяє більшому демократизму і прозорості процедури вступу до освітніх закладів взагалі.

Друге питання, яке є надзвичайно важливим для освіти України, це вдосконалення навчального процесу відповідно до вітчизняного та прогресивного зарубіжного досвіду.

За останні два-три роки у вищих навчальних закладах України розроблені й діють нові, досконаліші навчальні плани. Так, випускники технікумів мають змогу реалізовувати своє право на здобуття вищої освіти за освітньо-кваліфікаційними рівнями бакалавра, спеціаліста, магістра за спеціально скороченими термінами. Крім того, студенти можуть одночасно навчатися за двома спеціальностями на основі створених відповідних освітньо-професійних програм, що значно розширює профіль підготовки, підвищує конкурентоспроможність випускника цього закладу на сучасному ринку праці.

Значно децентралізовано і демократизовано науково-методичне забезпечення навчального процесу. Нині навчальні і робочі плани та програми навчальних дисциплін розробляються вищим навчальним закладом відповідно до освітньо-професійних програм підготовки і затверджуються керівником вищого навчального закладу. У навчальних планах визначено графік навчального процесу, перелік, послідовність та кількість часу, виділеного на вивчення дисциплін, форми навчальних занять і терміни їх проведення, а також форми проведення підсумкових занять. Така організація навчального процесу робить його не лише більш вільним, демократичним, а й гнучким, що швидко адаптується до вимог сьогодення.

Отже, навчання здійснюється за принципово новими узгодженими навчальними планами, що відповідають як кращим світовим зразкам, так і традиціям національної української вищої освіти та педагогіки. Удосконалюється навчально-методичне забезпечення, яке спрямовується на якісну самостійну роботу студентів, їхню участь в управлінні власним процесом навчання, на підвищення особистої відповідальності за якість здобутих знань. Посилено індивідуалізацію навчання в освітніх закладах шляхом запровадження спеціальних магістерських програм. Особливо це стосується провідних, або так званих базових, закладів вищої освіти України, які мають найкраще науково-методичне забезпечення для підготовки фахівців з конкретних спеціальностей.

Запроваджено дієвий контроль якості освітніх послуг, що надається вищим навчальними закладам на ринку освітніх послуг. Створено та реалізовано механізм ліцензування та акредитації вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації та форм власності

Розглядаючи систему вищої освіти за формами власності, слід зауважити, що підготовка спеціалістів сконцентрована нині в секторі вищих навчальних закладів насамперед державної форми власності. У секторі вищих навчальних закладів приватної форми власності навчається 9,4 % від загального контингенту студентів, тобто всього 198 тис. Водночас не можна недооцінювати інноваційний характер, мобільність, ініціативний пошук, який забезпечують системі освіти саме приватні заклади вищої освіти [6].

Принципово важливим є те, що демографічні процеси автономії і самоврядування в системі освіти України реалізуються відповідно до законодавства і передбачають право вищого навчального закладу самостійно визначати форми та види навчання і організації навчально-виховного процесу, розробляти та запроваджувати власні програми наукової та науково-виробничої діяльності, вдосконалювати й актуалізувати організаційну структуру колективів.

Великого значення надається вдосконаленню освіти дорослих. Тобто метою державної політики у сфері вищої освіти є утвердження принципів соціальної захищеності і конституційних прав громадян України не лише на здобуття вищої освіти, а й закладення основ функціонування післядипломної освіти за умов соціально-орієнтованої ринкової економіки. Розвиток інтелектуального потенціалу нації у такий спосіб сприятиме економічному зростанню добробуту громадян, забезпеченню національної безпеки держави в умовах сьогодення і в майбутньому.

Щороку соціальна, суспільна трансформація освіти всебічно сприяє подальшому нарощуванню потенціалу для створення умов розвитку і вдосконалення системи перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців із вищою освітою, формуванню якісної структури кадрового забезпечення, здатного ефективно функціонувати в умовах ринкової економіки нової України.

По суті, освіта для дорослих, післядипломна освіта розглядаються в сучасному суспільстві як основна складова усієї системи неперервної освіти, що дає можливість кожній особистості здійснювати постійне творче оновлення, розвиток та вдосконалення свого потенціалу протягом усього життя.

Нині сформована така система післядипломної освіти, яка є відповідно заключною та постійно діючою ланкою у національ-

ній системі безперервної освіти та соціального захисту громадян. Поступово з'являється інфраструктура перенавчання кадрів з питань банкрутства, конкурентоспроможності, охорони інтелектуальної власності, корпоративного управління, підготовки фахівців для роботи з цінними паперами, аварійних комісарів, арбітражних керівників, а також з інших актуальних напрямів професійної діяльності. В Україні в основному вже сформовано мережу навчальних закладів із професійного навчання державних службовців, керівників підприємств, військовослужбовців, звільнених у запас, митників та ін. Відкрито нові спеціалізації напрямів перепідготовки фахівців для роботи у нових господарських структурах і сфері малого підприємництва та бізнесу, у банківській та страховій діяльності. По суті, така система створює умови для здобуття освіти особистістю впродовж усього її життя. Щороку в Україні у 562 закладах та підрозділах післядипломної освіти здійснюється перепідготовка більш як 30 тис. кадрів спеціалістів з вищою освітою та підвищення кваліфікації близько 30 тис. фахівців. Ця система освіти за своїм змістом і характером є принципово новою у системі української освіти.

Невід'ємною складовою вдосконалення системи освіти в Україні є розвиток науки як складової всього освітнього потенціалу. Саме у вищій школі сконцентровано велику кількість докторів та кандидатів наук. Підтвердженням позитиву тут є започаткування реальної співпраці вищих навчальних закладів та академічних установ з питань підготовки магістрів — науковців через створення спільних інститутів, факультетів, кафедр. Так, за останні роки значно зросла кількість лауреатів Державних премій серед учених вищих навчальних закладів: у 2000 р. ними було відзначено 17 осіб, у 2001 — 12, у 2002 — 21 особу.

З року в рік у системі вищої школи набуває розвитку така форма організації науки, як створення спеціальних технологічних парків. Щорічно на науково-дослідну та дослідно-конструкторську бази цих парків спрямовується понад 20 млн грн.

Слід зауважити, що результати вітчизняних наукових досліджень вищої школи усе більше викликають зацікавленість з боку зарубіжних держав. Тільки за конкурсом, що проводився Українським науково-технологічним центром, міжнародні гранти у 2002 р. отримали 4 % проектів, серед них — 36 проектів

вищих навчальних закладів на суму понад 3,5 млн доларів США. Ще 60 спільних проектів виконують 20 вищих навчальних закладів у межах 13 міждержавних програм науково-технічного співробітництва.

Хоча й недостатньо потужно та інтенсивно, однак у сфері освіти, особливо вищої, поступово розвивається міжнародне співробітництво. Це пов'язано як з прямими контактами з питань освіти на міждержавному урядовому рівні, так і контактами між окремими освітніми закладами. Загалом у вищих навчальних закладах України для зарубіжних країн нині здійснюється підготовка понад 25 тис. спеціалістів із різних галузей знань.

Слід виокремити ще дві важливих складових, пов'язаних з удосконаленням системи освіти в Україні загалом та вищої освіти зокрема.

Перша торкається не лише розширення прав, умов і можливостей молоді для отримання освіти, а й вжиття певних заходів щодо соціального захисту окремих категорій громадян при вступі до вищих навчальних закладів на навчання за кошти Державного бюджету (сироти, інваліди, постраждалі від катастрофи на ЧАЕС, цілкова підготовка сільської молоді тощо). При цьому, незважаючи на значні обсяги навчання за кошти альтернативних джерел, підготовка кадрів з вищою освітою саме за видатки Державного бюджету має позитивну тенденцію до постійного зростання. Це закономірно, оскільки державний протекціонізм вищої освіти є пріоритетним напрямом економічної стратегії майже всіх розвинених країн. Такою самою є тенденція і в Україні, де центральні органи виконавчої влади, яким підпорядковані вищі навчальні заклади, виходять із принципів надання вищої освіти талановитій та здібній молоді і насамперед за фахами, яких потребує нинішній ринок праці. Значна увага приділяється якісному кадровому забезпеченню галузей, що є своєрідними каталізаторами науково-технічного прогресу в державі. Йдеться передусім про підготовку фахівців для паливно-енергетичної, хімічної, машинобудівної, металургійної, гірничої, приладобудівної галузей. Державою надається підтримка вищим навчальним закладам, які здійснюють підготовку фахівців для цих галузей, мають власну маркетингову стратегію, здійснюють моніторинг якості вищої освіти та

працевлаштування випускників. Такою є і світова тенденція розвитку освіти у названих галузях.

За умов відповідної ринкової економіки у вищій освіті відбувається помітний відхід від орієнтації на конкретну освітню послугу, яку спроможний надавати вищий навчальний заклад, до орієнтації на реальні потреби ринку праці, що вимагає динамічного розвитку структури та обсягів підготовки фахівців. Відтак слабо виражена маркетингова орієнтація призводить до втрати ефективності освітньої діяльності взагалі.

Друга особливість пов'язана з кадровою політикою в освітній галузі, яка за роки незалежності України набула певних змін і вдосконалення. Останніми роками запроваджено новий порядок у створенні Наглядових рад у закладах вищої освіти, який надає навчальним закладам, їхній діяльності більшої прозорості, демократичності та забезпечення участі громадськості в управлінні ними.

Демократичнішою стала і процедура призначення в Україні керівників вищих навчальних закладів. Право обирати й рекомендувати кандидатури претендентів на посаду керівника надано вищому колегіальному органу громадського самоврядування — загальним зборам (конференції) трудового колективу, що істотно демократизує процедуру добору і розстановки кадрів. Вищий колегіальний орган громадського самоврядування щорічно заслуховує звіт керівника закладу вищої освіти та оцінює його роботу. Крім того, згідно зі ст. 37 надано право за мотивованим поданням Наглядової ради або Вченої ради розглядати питання про дострокове припинення повноважень керівника вищого навчального закладу.

За усіх демократичних процесів і особливостей розвитку освіти в сучасній Україні реальною є потреба в стандартизації саме вищої освіти. Стандартизація — це та сфера, в якій найбільше і найконкретніше виявляється залучення громадськості до розроблення основних складових Державних стандартів вищої освіти. Це — провідні вищі навчальні заклади, викладачі, галузі, думка яких враховується при формуванні освітньо-професійних програм, освітньо-кваліфікаційних характеристик, засобів діагностики тощо. Широкі права визначені саме на законодавчому рівні і щодо розроблення стандартів вищої освіти окремого вищого навчального закладу. При цьому кож-

ний навчальний заклад має право визначати спеціалізації за спеціальностями, варіативні частини освітньо-кваліфікаційних характеристик випускників, освітньо-професійних програм підготовки, діагностики якості вищої освіти, навчальних планів, програм навчальних дисциплін, що надає освіті як відповідної стабільності, так і динаміки.

Кращі зразки і приклади розвитку світової освіти, власний вітчизняний досвід (у тому числі напрацьований за роки незалежності України) дає підстави стверджувати, що далеко не все ще зроблено, аби освіта в Україні відповідала світовим стандартам і водночас національним потребам.

Перше — ресурсні забезпечення освіти. Аксиомою є те, що держава, яка сьогодні не вкладає максимум ресурсів у науку та освіту позбавляє своїх громадян необхідного людського майбутнього. Крім того, державні видатки на розвиток освіти в Україні також не зростають. Така ситуація явно не на користь соціальної, економічної сферам взагалі.

Друге — зміст і характер навчального процесу у вищому навчальному закладі. На жаль, у багатьох із них існує так звана традиційна модель освіти, коли викладач навчає, а студент вчиться. Тоді як кращі зарубіжні моделі і системи освіти зорієнтовані на інтереси особистості, що вчиться, на максимальну індивідуалізацію процесу навчання, тобто у таких закладах не навчають, а навчають учитися.

Навчальний заклад і освіта взагалі є однією з найважливіших форм суспільного буття, а не простою підготовкою до такого буття. Ті країни, спільноти, які це усвідомили, залишили далеко позаду інші країни як у розвитку людини-особистості, так і всього суспільства.

Такі суспільства, формуючи свою соціальну, освітню політику, глибоко усвідомили, що особистість формують не знання як такі, а вчитель, викладач, особистість, а вже потім і знання, які він допомагає опанувати. Не професор вчить студента, а студент вчиться у професора. Це — методологічний ключ для зміни стосунків між тим, хто навчає, і тим, хто вчиться. Щоб цього досягти, потрібна серйозна демократична підготовка і добір викладачів, а також присудження вчених ступенів і звань на світовому рівні, озброєння викладачів новітніми тех-

нологіями навчання та оцінюванням праці по заслугам. Надати студентові право навчатися у того, в кого він хоче і може навчатися і стати не просто фахівцем — людиною, громадянином. Останній аспект — найпринциповіший.

Подальший прогресивний розвиток освіти в Україні істотно залежить від європейської інтеграції української освіти, яка найбільше залежить від так званого **Болонського процесу**.

Конференція країн ЄС, що проходила у французькому місті Болонія (1999), офіційно задекларувала і розпочала процес об'єднання до 2010 р. чотирьох тисяч європейських вищих навчальних закладів, в яких навчається понад 12 млн студентів, у єдиний освітній простір. Нині кількість країн, що становить так званий Болонський процес, сягає понад 40. Формально Україна є однією з п'яти європейських країн, які ще наприкінці 2004 р. сповна до Болонського процесу не приєдналися, хоча освітня європейська інтеграція небайдужа громадянам нашої держави. Питання освіти в Україні відповідно до Болонського процесу ставилися в Указі Президента від 14 вересня 2000 р. (№ 1072) “Про програму інтеграції України до Європейського Союзу”, у відповідних розпорядженнях Кабінету Міністрів, рішеннях Міністерства освіти і науки України.

Усі учасники Болонського процесу зобов'язалися розв'язати основні проблеми інтеграційного характеру, які полягають у наступному:

- 1) запровадженні стандарту структурної побудови вищої освіти з двох ступенів — бакалаврські програми (3–4 роки навчання) і магістерські (додатково 1–2 роки);
- 2) вимірюванні обсягу праці студентів у “кредитах” (тижнях навчання) і введенні модульної побудови курсів навчання за так званою Європейською кредитно-трансферною системою (ECTS);
- 3) повній модернізації підходів щодо забезпечення якості навчання і дипломів;
- 4) створенні умови для розширення освітніх і наукових обмінів (мобільності);
- 5) забезпеченні усіх випускників європейських вищих навчальних закладів роботою;
- 6) підвищенні привабливості вищої освіти Старого світу для студентів з інших регіонів планети [6, 28].

Основними проблемами, які належить розв'язати безпосередньо в освіті України і стосовно неї, з тим, щоб максимально інтегруватися у європейський освітній простір, в узагальненому плані є:

- запровадження двоступеневої системи підготовки фахівців (бакалаврів, магістрів). На основі бакалаврату — базова вища освіта, магістратури — повна вища освіта;
- завершення розроблення стандартів вищої освіти відповідно до вимог Болонського процесу;
- вдосконалення переліку напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка спеціалістів;
- вдосконалення системи оцінювання знань студентів за так званою Європейською Кредитно-Трансферною та Акумуляуючою Системою (ECTS);
- значне поліпшення якості освіти за рахунок вдосконалення її методико-матеріальної забезпеченості.

Загалом економічні та політичні інтереси української держави полягають у поглибленні всіх форм співробітництва з усіма 25 членами розширеного Європейського союзу, зокрема у сфері вищої освіти і наукових досліджень. Це сприятиме значній активізації комплексу модернізаційних процесів у галузі вищої освіти, об'єднанню зусиль колективів вищих навчальних закладів і керівних структур для підвищення якості діяльності всіх рівнів освітньої системи і повного вступу України в Болонський процес у 2005 р. [6, 29].

3.4. Освіта і виховання, формування особистості

Найважливішим завданням будь-якого закладу освіти, як і усій системі освіти загалом, є не просто навчання, професійна підготовка особистості, а формування всебічно розвиненої, творчої, діяльної особистості, здібної до постійного самовдосконалення, саморозвитку й самореалізації. **Така особистість формується в процесі навчання і виховання.**

Якщо мати на увазі подвійний процес соціалізації особистості — освіту і виховання, — то найбільше значення завжди мала і має саме освіта. Щоб виховувати, спочатку потрібно знати, як це робиться і що треба робити. Як продукт духовного розвитку людських спільнот, знання є основою виховного

процесу. Проте не слід недооцінювати і роль виховання. Інша справа, що в радянський період нашої вітчизняної історії саме виховання гіперпродукувалося, піднімалося і ставилося вище освіти, а то й зовсім протистояло їй.

Те, що освіта — найперша і найнеобхідніша умова соціалізації особистості — безперечно. Та із закінченням юності, набуттям освіти процес соціалізації не завершується. Подальше професійне, трудове життя людини у той чи той спосіб залишається пов'язаним з освітою, підвищенням кваліфікації. У дорослішому віці, зауважує Г. Андреева “особистість не лише за своєму соціальний досвід, а й відтворює його” [1, 345].

Процес освоєння особистістю соціальної дійсності, входження в нього, збагачення не лише себе самого, а й наявного суспільного досвіду, називають процесом соціалізації людини. Чим інтенсивнішим і багатограннішим є цей процес, тим розвиненішою і досконалішою є людина, суспільство.

Не слід плутати чи ототожнювати поняття “виховання” і “соціалізація”. Виховання передбачає головним чином вплив на молоду людину, особистість інших людей — батьків, учителів, вихователів, навколишнього середовища, соціальних інститутів освіти, культури тощо. У свою чергу, соціалізація — це процес вибіркового засвоєння певних цінностей, ідентифікації особистості з ними, напрацювання соціальної мети життя, діяльності, вчинків. Звідси зрозуміло, що виховання — це не хаотичний, а цілеспрямований процес, в основі якого формування особистості з відповідними моральними, етичними характеристиками, ознаками, якостями. Тобто особливість виховання як цілісного, спрямованого, адресного процесу полягає в тому, що воно завжди здійснюється на основі певної системи ідеалів.

У найширшому розумінні **виховання — це процес постійного розвитку здібностей людини як індивіда і члена суспільства одночасно.** Однак існує багато і надто загальних визначень поняття “виховання”, коли під ним розуміють процес, що триває усе життя і сприяє постійному розвитку здібностей людини і як особистості, і як члена суспільства.

Основна мета виховання — створення умов для повного розвитку і самореалізації автономної і водночас включеної у соціальну систему, спільноту, відповідальної і обов'язкової у своїх діях і вчинках особистості.

Процес виховання забезпечується внаслідок взаємодії трьох основних складових (напрямів):

- формального (школа, інші заклади освіти);
- неформального (сім'я, групи однолітків, різноманітні заклади інформації);
- позаформального (молодіжні об'єднання і організації, рухи, молодіжні клуби, центри та ін.).

Розглянемо особливості цих складових.

Формальне або академічне виховання — це певним чином структурована, ієрархічно вибудована в часі виховна система, основними складовими якої є школа та інші формальні навчальні заклади. Вирішальне значення тут відіграє школа, оскільки саме в ній дитина, підліток, молодий громадянин набуває основи ціннісних, духовних орієнтацій, формує свої інтереси та потреби.

Школа, з одного боку, розглядається соціологами і педагогами як єдино сутнісна частина виховання взагалі, а з другого, саме вона завжди підвладна істотним змінам, деформаціям. Багато вчених, зокрема Російської Федерації і України, небезпідставно вказують на ту обставину, що школа надто помітно піддається змінам, що мають місце у суспільно-політичному житті суспільства. Система освіти, особливо у нестабільних суспільствах, також піддається політизації, інтересам домінуючих політичних сил.

Неформальне виховання — складний і динамічний процес, під час якого людина як індивід упродовж усього свого життя набуває нових навичок поведінки, цілісності і знань. Джерелом такого виховання є повсякденне життя — спілкування з іншими людьми, у сім'ї, з однолітками, оточенням. Слід зауважити, що неформальне виховання здійснюється не лише у молодому віці, а й у більш дорослому.

Природно, що неформальне виховання постійно змінюється за своєю сутністю, характером, особливостями, оскільки змінними є умови й особливості життя. Останніми роками у більшості суспільств, за визначенням учених, істотно зменшився вплив на молоду людину сім'ї, батьків, при цьому зросла її автономність і самостійність.

Позаформальне виховання — це організована виховна діяльність поза межами встановленої формальної системи

(школи, вищого навчального закладу та ін.), що спрямована на обслуговування об'єкта виховання.

Кожен з указаних типів виховання доповнює інші, але для досягнення необхідних результатів потрібні всі.

Зарубіжні й вітчизняні філософи, педагоги, вихователі, спеціалісти в галузі соціальної особистості по-різному трактують основи виховання, тобто те, що має засвоїти і чому навчитися молода людина, перш ніж досягти зрілості. Найбільш цікавим і точним є виокремлення наступних чотирьох основ виховання.

Учись знати, тобто свідомо накопичувати знання, поєднуючи при цьому широку загальну культуру з можливостями поглибленої роботи в обмеженому колі дисциплін. Високоосвічена людина має не просто багато знати, вони повинна розбиратися у досить вузькому напрямі, або відомому окремо-му явищі, предметі. Вчитися треба так, щоб вміло користуватися можливостями, які надає виховання впродовж усього життя.

Учись працювати. Важливо не лише отримати певну суму знань, професійні навички, а й навчитися практично діяти як самостійно, так і спільно з іншими людьми, в групі, колективі.

Учись жити разом. Вихована людина — це та, яка вміє і спроможна узгодити своє життя з життям інших людей. Вона відчуває і усвідомлює, що живе в умовах взаємозалежності людей, коли можливі й певні неузгодженості, проблеми, а то і конфлікти, які потрібно вміти врегульовувати, розв'язувати, а також уміє поважати думки, погляди інших людей, прагне порозуміння, справедливості, миру і злагоди.

Учись бути особистістю. Мабуть, це найскладніша наука, оскільки вона пов'язана із вдосконаленням власного характеру, спроможністю і вмінням діяти автономно, виявляючи самостійність суджень і високу особисту відповідальність за свої дії і вчинки. Виховний вплив на молоду людину мають рідні, друзі, однолітки, засоби інформації тощо. Не менш важливе значення при цьому відіграє приклад попередників свого та інших народів, учителі й вихователі, які допомагають оволодівати знаннями, обраною професією. Освіта, наука, культура, що відображають національну самосвідомість українського народу, ґрунтуються на глибокій і об'ємній філософській спадщині багатьох видатних співвітчизників, велетів знань, духу і звия-

ги, таких як: митрополит Іларіон, Ярослав Мудрий, Юрій Дрогобич, Іван Вишенський, Петро Могила, Григорій Сковорода, Феофан Прокопович, Микола Костомаров, Панфіл Юркевич, Іван Франко, Тарас Шевченко, Михайло Грушевський. Життя, професійна та громадська діяльність цих великих громадян України завжди і для всіх наступних поколінь будуть невмирущими прикладами для наслідування, формування нових і нових поколінь української нації, нашої власної національної еліти. Адже саме у такій тісній взаємодії поколінь і можливий суспільний розвиток і прогрес.

І в школі, і у вищому навчальному закладі завжди найцінованішим є викладач-особистість, тобто спеціаліст, який не просто досконало знає свій предмет, а впливає на виховання власним прикладом, силою авторитету. Це вчитель-громадянин, патріот, якому притаманні високе почуття обов'язку, порядність, здатність до співчуття, людинолюбства. Перш ніж полюбити той чи той предмет, учень, здебільшого, спочатку переймається глибокою повагою до свого вчителя, як особистості, як прикладу для наслідування. Можна не поділяти погляди, утвердження свого учня, та не можна не поважати його як особистість, надаючи можливість сповідувати і висловлювати свої погляди, думки, позицію. **Хороший вчитель, викладач однаково мірою має бути й хорошим вихователем.** В протилежному разі він забезпечуватиме лише односторонній процес передавання знань.

Результати, отримані свого часу Українським інститутом соціальних досліджень, підтверджують гіпотезу про те, що освітній рівень молоді істотно впливає на сутність і рівень її культурних інтересів. Так, на запитання “Яке значення в житті людини має, на ваш погляд, читання літератури?”, кожний з тих, хто відповів “дуже велике” і “велике”, постійно збільшується залежно від зростання освітнього рівня молодих респондентів (від 65 % юнаків і дівчат із незакінченою середньою освітою до 78 % із вищою). Така сама залежність простежується у розподілі відповідей на запитання щодо важливості відвідування театрів, концертів, виставок (відповідно 43 і 56 %). Природно, що має місце і протилежна залежність між освітою і визнанням важливості менш інтелектуальних виявів культурної діяльності. Наприклад, відвідування танців назвали

важливим для себе 67 % молодих респондентів із незакінченою середньою освітою і лише 44 % — із вищою. Загалом молодь, яка має вищу освіту, вдвічі активніше відвідує заклади культури, ніж ті, хто має, скажімо, середню спеціальну (відповідно 16 і 9 %) [13].

Вищим ступенем розвитку особистості є самовиховання, самовдосконалення. Якщо виховання, з погляду соціології молоді, є своєрідною, особливою формою соціалізації особистості і постає як усвідомлена функція, завдяки якій молодий громадянин цілеспрямовано входить у світ суспільних відносин, то самовдосконалення — процес вольової діяльності самої людини. Завдяки самовихованню і самовдосконаленню людина не просто стає розвиненішою, досконалішою, а все більше знімає із себе усілякі обмеження, які створює для неї існуючий рівень суспільного розвитку, мораль цього соціуму.

Будь-яка людина (особистість) має певний рівень освіти, який можна також назвати освіченістю, що не є об'ємом її знань. Це відповідним чином відпрацьовані, осмислені знання (інформація), введені особистістю у її внутрішній світ і які дають можливість їй вільно існувати у світі духовної культури, розуміти прекрасне в мистецтві, літературі, будь-якій галузі знань, якими особистість оволоділа і в якій вона об'єктивно продовжує вдосконалюватися.

Набуття освіти, професії далеко не однаковою мірою виявляє себе у різних сферах життя людини, особливо молоді. Як справедливо зазначає І. Кон: “Юнак може бути достатньо дорослим у сфері трудової діяльності, залишаючись при цьому на підлітковому рівні у сфері відносин з дівчатами або у сфері культурних запитів, і навпаки. Відповідно і підхід до нього у різних сферах життя має бути диференційованим” [17, 43].

Соціологія освіти акцентує увагу на тій принциповій обставині, що з підвищенням рівня наукового знання, яким оволодіває людина, зростає потреба у набутті нею певних практичних навичок у його використанні. Свого часу так звана радянська система освіти майже не поступалася зарубіжній в обсязі інформації, знань, якими оволодівали молоді люди, проте вона істотно відставала в тому, щоб навчити людину якомога продуктивнішому їх застосуванню у предметно-практичній, професійній діяльності. І це за умови, що ефективність соці-

лізації молоді безпосередньо залежить від того, наскільки тісно пов'язані потреби суспільства, система освіти і професійної підготовки молоді і її життєві плани. Тобто **система освіти молоді є своєрідним об'єднувальним “ланцюжком” між потребами суспільства і життєвими планами молоді.**

Отже, **навчання, оволодіння знаннями не самоціль.** Фактично завжди воно передбачає набуття певних трудових навичок, професії. При цьому проблем, пов'язаних із набуттям молоддю професій, завжди було більше ніж достатньо, а в умовах суспільно-політичних, економічних трансформацій, переходу окремих країн до ринку такі проблеми значно загострюються, оскільки відсутність професії або недостатній рівень кваліфікації тих, хто працює, завжди спричиняє певні економічні втрати. Щодо безпосередньо професійних навчальних закладів, то вони покликані визначати якісну структуру робітничих кадрів, рівень їхньої кваліфікації, орієнтуючись на потреби ринку. Нині в Україні діє більш як тисячу профтехучилищ, в яких навчається понад 500 тис. юнаків і дівчат за 300 спеціальностями. Лише у 2002 р. 282 тис. випускників профтехучилищ України прийшли на виробництво. Як зауважує С. Ніколаєнко, сучасна система профтехосвіти виконує також важливі соціальні функції: у закладах цієї системи навчається понад 11 тис. дітей-сиріт, 131 тис. дітей, які потребують додаткової соціальної підтримки, близько 4 тис. дітей, яким потрібна корекція фізичного та розумового розвитку [24, 79].

Професійні навчальні заклади покликані визначати якісну структуру робітничих кадрів, рівень їхньої кваліфікації, орієнтуючись на потреби ринку. Робити це вкрай складно, оскільки **сучасна система профтехосвіти в Україні все ще не просто непопулярна й малопrestiжна: вона потребує серйозної перебудови.**

Основним стимулом потреби в знаннях і науці, в спеціалістах високого професійного рівня має стати ринок, ринкові відносини і потреби. Нині в Україні, як і в інших країнах пострадянської Європи, ще далекою до досконалої системи освіти різних рівнів є конкуренція у сфері підготовки висококваліфікованих спеціалістів. Prestиж і авторитет безпосередньо професійної освіти в Україні не можна підвищити без загального авторитету, впровадження нових, прогресивніших методик і методів професійної орієнтації молоді, оскільки відсутність інтересу до певних професій пов'язана з елементарним їх не-

знанням взагалі, специфікою, характером, особливостями. Ще в 90-х роках ХХ ст. в Україні з'явилися спеціальні видання щодо згаданих проблем, серед яких слід виокремити навчально-методичний посібник “Система методів професійної орієнтації”, підготовлений А. Боровським, Т. Потапенко, Г. Щокінім. У праці проблеми професійної орієнтації молоді розглядаються як система методів освіти, консультацій і профвідбору, професійної роботи на виробництві, а також наводяться конкретні рекомендації стосовно вибору професій і спеціальностей.

Аналізуючи проблеми психології роботи з молоддю, М. Обозов і Г. Щокін звертають увагу на низку специфічних особливостей підготовки спеціалістів взагалі. Наприклад, визнаючи велику ефективність освіти, здобутої з відривом від виробництва, вони вказують на те, що заочна система навчання краще поєднує теорію з конкретною справою, а люди, які набули такої освіти, швидше й енергійніше за інших оволодівають командними висотами [24, 7].

Час підготовки молоді до праці, професійної діяльності, первинним вибором професії або навіть отриманням певної спеціальної освіти зовсім не завершується. Існує ще так званий період професійно-виробничої адаптації людини, який триває від 3 до 5 років, а іноді й більше, залежно від конкретних умов.

Отже можна зробити такі висновки:

1. Освіта є важливою засадою і умовою процесу духовного формування особистості, її світогляду, а також показником рівня економічного, політичного, духовного і морального розвитку суспільства. За таких умов освіту можна розглядати як вид практичної і пізнавальної діяльності, цілісну систему.
2. Як багаторівнева, комплексна і структурована система освіта не може бути реформована, якщо не торкнутися і не задіяти основні її доміанти: змістовну (рівень організації навчання, навчального процесу); організаційну (ступінь підпорядкованості навчальних закладів і механізм управління ними) і фінансову (матеріальне забезпечення освіти).
3. Освіта завжди щонайтісніше поєднана з вихованням, формуванням особистісних якостей людини, її ціннісних, духовних інтересів та ідеалів. У тісній єдності освіти і виховання виникають найсприятливіші умови для соціалізації особи, формування її громадянської позиції.

4. Ефективність освіти багато в чому визначається рівнем професійної підготовки людини у будь-якій сфері діяльності, наявністю у неї практичних навичок і вмінь, творчого використання набутих знань як для власної самореалізації, так і для забезпечення суспільного прогресу.

Список рекомендованої літератури

1. *Андреева Г. А.* Социальная психология. — М., 1980.
2. *Астахова В. И.* Высшая школа Украины. — Харьков, 1991.
3. *Айзенк Г. Ю.* Проверьте свои интеллектуальные способности: Пер. с англ. — 2-е изд. — Рига, 1992.
4. *Бодалев А. А.* Личность и общение. — М., 1983.
5. *Болонський процес: перспективи і розвиток у контексті інтеграції України в європейський простір вищої освіти: Моногр. / За ред. В. М. Бебика.* — К., 2004.
6. *Брунер Дж.* Психология познания: Курс лекций. — К., 1997.
7. *Головатий М. Ф.* Навчи себе сам. — К., 2002.
8. *Головатий Н. Ф.* Социология молодежи: Курс лекций. — К., 1999.
9. *Головатий Н. Ф.* Учись учиться. — К., 2000.
10. *Давыдов В. В.* Виды общения в обучении. — М., 1972.
11. *Давыдов В. В.* Проблемы развивающегося обучения. — М., 1986.
12. *Державна національна програма “Освіта (Україна ХХІ століття)”.* — К., 1994.
13. *Духовність і моральні цінності сучасної української молоді: Аналіт. доп. // Поточ. арх. Укр. ін-ту соц. дослідж.* — К., 1998.
14. *Ильинский И.* О спасительной роли образования. — М., 1998.
15. *Ильясов И. И.* Структура процесса учения. — М., 1986.
16. *Кон И.* Психология юношеского возраста. — М., 1979.
17. *Корінний М. М., Шевченко В. Ф.* Короткий енциклопедичний словник з культури. — К., 2003.
18. *Кулюткин Ю. М.* Психология обучения взрослых. — М., 1985.
19. *Лукашевич Н. П., Солодков В. Т.* Социология образования: Конспект лекций / Под ред. Н. П. Лукашевича. — К., 1997.

20. *Молодежь в меняющемся обществе* / Региональный мониторинговый доклад № 7. — Флоренция. — 2000.
21. *Молодь України за соціальний прогрес і злагоду в суспільстві: Зб. матеріалів Конгресу укр. молоді 26–28 трав. 1997 р.* — К., 1997.
22. *Нечаев В. Я.* Социология образования. — М., 1992.
23. *Ніколаєнко С. М.* Освіта і наука. Законодавчі та методологічні основи: Навч. посіб. — К., 2004.
24. *Обозов Н. Н., Щекин Г. В.* Психология работы с людьми. — К., 1998.
25. *Образование в XXI веке: высшее образование в XXI веке: подходы и практические меры* (Париж, Франция, 5–9 окт. 1998 г.); *образование для всех: выполнение наших общих обязательств* (Дакар, Сенегал, 26–28 апр. 2000 г.). — К., 2001.
26. *Про становище молоді в Україні: Доп. Кабінету Міністрів України, Верховній Раді України // Поточ. арх. Міністерства України у справах сім'ї та молоді.* — К., 1995.
27. *Про становище молоді в Україні // Щоріч. доп. Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України (за підсумками 1997 р.).* — К., 1998.
28. *Развитие образования в Украине.* — К., 1992.
29. *Руткевич М. Н., Рубина Л. Я.* Общественные потребности, система образования, молодежь. — М., 1998.
30. *Саймон Дж.* Общество и образование. — М., 1989.
31. *Соціальна філософія: Короткий енцикл. слов.* / Заг. ред. і уклад.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. — К.; Х., 1997.
32. *Социологический энциклопедический словарь.* На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Ред.-коорд. акад. РАН Г. В. Осипов. — М., 1998.
33. *Стратегічні напрями розвитку вищої освіти в Україні / Матеріали Міжнар. наук. конф.* — К.; Судак, 2003.
34. *Филлипов Ф. Р.* Социология образования. — М., 1980.
35. *Чернецкий Ю. А.* Высшее образование в рыночной экономике. — М., 1991.
36. *50/50: Опыт словаря нового мышления* / Под. общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. — М., 1989.

СОЦІАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАЦІ І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАЙНЯТОСТІ МОЛОДІ

4.1. Праця — важлива сфера життєдіяльності людини

Праця (фізична, розумова або в поєднанні обох видів) — основний засіб задоволення потреб людини, забезпечення її життєдіяльності. Ще Адам Сміт зауважував, що головним, першочерговим джерелом багатства будь-якої країни, держави є праця, а вже потім природні ресурси.

Найбільш широке і точне таке наукове визначення праці: **“Це фундаментальна форма діяльності людини, завдяки якій створюється уся сукупність предметів, необхідних для задоволення її потреб. Праця є вирішальною силою формування самої людини, виникнення у неї таких якостей, як свідомість, мова, і таких, що роблять її здібною до спілкування”** [8, 414].

У наведеному визначенні ключовими є слова, що становлять поняття “праця” і ще глибше розкривають його соціальну сутність: “діяльність”, “людина”, “спілкування”.

У процесі праці люди створюють матеріальні й духовні цінності для задоволення як власних, так і колективних потреб. Тому живаються також поняття “спільна” або “колективна” праця.

Будь-яке суспільне виробництво неможливе без засобів і предметів праці, робочої сили, яка ними рухає і предметів споживання, без яких не може обійтися носій робочої сили — людина.

Ще донедавна дослідники в СРСР стверджували, що в посткапіталістичних умовах ринок праці взагалі відсутній; понад усе, зникає товарність робочої сили і вона сама. Найчастіше користувалися поняттями “робоча сила” і “трудові ресурси”.

Зокрема, під “робочою силою” розуміли певну сукупність фізичних і духовних можливостей окремо взятої людини, які вона використовує в процесі створення будь-яких споживачьких вартостей.

У 60–80-х роках ХХ ст. під “трудовими ресурсами” розуміли фізично розвинену частину населення конкретної країни, що має певні розумові здібності і знання, потрібні для роботи в народному господарстві. Слід зауважити, що народне господарство головним чином і розвивалося за рахунок постійного приросту трудових ресурсів, тобто інтенсивного включення в нього усе нових і нових загонів працівників. Основним джерелом їхньої підготовки була широко розгорнута мережа професійно-технічних училищ, технікумів, заводів-вузів (вищих технічних навчальних закладів). Флагманами в цьому були професійно-технічні училища, які створювалися й функціонували на основі великих промислових підприємств, — так звані базові ПТУ.

Сучасна ситуація на ринку праці в пострадянських країнах має принципово відмінний характер порівняно з тією ситуацією, що була за “комуністичної” доби. Інтенсивне технічне переозброєння виробництва, комп’ютеризація, впровадження новітніх технологій, інформаційних систем, електронні та біологічні революції принципово змінили статус і роль людини в процесі створення матеріальних і духовних засад існування суспільства. Водночас що інтенсивніше, технічно озброєне виробництво, то більше людина має вчитися, підвищувати свою кваліфікацію і навіть переучуватися, міняючи характер діяльності. За даними соціологічних обстежень доведено, що впродовж трудового життя людина має 5–6, а то й більше разів міняти професію, спеціальність. Крім того, у світі щорічно з’являються тисячі нових професій і спеціальностей, змінюється їх рейтинг, престиж, потреба в багатьох із них відпадає.

Від складності праці залежить термін та особливості освітньої і професійної підготовки працівника.

Підготовка до праці передбачає навчання, оволодіння професією і відповідними трудовими навичками, виховання потрібних якостей. Такі якості останнім часом набули істотних змін. Розглянемо таку якість, як працелюбність. Багато вчених і практиків пояснюють її як своєрідне позитивне ставлен-

ня до праці, яке виявляється в активності, ініціативності, захопленості і задоволеності самим процесом праці. Крім того, в психологічному плані працелюбність передбачає ставлення до праці як до важливішого, а то й основного сенсу життя. У 60–80-х роках з працелюбністю пов’язували і продуктивність праці, стверджуючи, що вона з року в рік зростає. Проте реальність виглядала навпаки. Так, уже на початку 50-х років відчутно давалася взнаки тенденція зменшення темпів зростання продуктивності суспільної праці від 8,8 % щорічного приросту до 6,4 — у 60-х, 3,9 — у 70-х і 3,1 % — у 80-х роках [7, 398]. Згідно з офіційними даними, в промисловості рівень продуктивності праці в колишньому СРСР становив, порівняно з американським, 44 % у 1960 р., 53 % — у 1970 р. і 55 % — у 1980 і 1988 рр. Значно гіршими були справи у сільськогосподарському виробництві [*Там само*].

У 60–80-х роках трактування поняття “працелюбність”, і особливо “праці” як основного сенсу життя, насамперед слугувало ідеалам так званого соціалістичного суспільства. В умовах ринкової економіки термін “працелюбність” практично не використовується, оскільки об’єктивно для його поліпшення використовуються інші стимули — менш декларативні, удавані, але такі, що реально поцінують людську працю. Частіше вживаються такі поняття, як “рівень економічної освіти”, “економічна грамотність”, “економічна свідомість”, а економічною діяльністю на користь суспільства є створення тим, хто працює, особистої приватної власності в усіх сферах виробництва. Остання теза цілком правомірна, оскільки **вирішальною умовою економічного розвитку суспільства є наявність господаря на всіх ділянках виробничої діяльності.**

4.2. Молодь в умовах соціально-економічних, ринкових трансформацій: стан та орієнтації

Національне багатство будь-якої держави є спільним продуктом наполегливої праці усього її населення, включаючи молодь. Тож формування ставлення підростаючих поколінь до праці як першооснови людського життя, головного чинника існування та розвитку будь-якого суспільства, є одним із найважливіших загальнонаціональних пріоритетів. Крім того, що

безпосередня участь молодих людей у створенні матеріального й духовного багатства країни важлива з огляду на збільшення цих багатств, така участь є необхідною (якщо не найнеобхіднішою) складовою соціалізації молоді, формування у неї почуття відповідальності за стан справ у суспільстві. З огляду на це об'єктивно важливим є найактивніше залучення молодих людей у трудові відносини і процеси.

Однак таке залучення об'єктивно детермінується багатьма обставинами й чинниками.

Практично усі опитування громадської думки вказують на те, що серед проблем, які найбільше турбують молодих людей, більшість респондентів називають низький рівень життя. Так, за даними досліджень “Молодь України: квітень 2003 р.”, проведених Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, стурбованість низьким рівнем доходів, низьким власним або сімейним достатком висловили 46 % молодих людей у віці від 14 до 28 років [1, 49].

Тож зрозуміло, що найважливішим пріоритетом держави був і залишається, на думку 79 % опитаних молодих людей (за результатами досліджень “Індекс людського розвитку: Україна, листопад 2002 р.”, проведених Центром “Соціальний моніторинг” за сприяння Програми розвитку ООН), забезпечення такого рівня доходів усіх громадян, який би дав можливість задовольняти основні потреби. І в цьому питанні їхня думка не надто відмінна від позиції представників старших вікових когорт (83 %).

Хоча після проголошення Україною незалежності матеріальне становище молоді поступово покращувалося і покращується, проте воно залишається ще на досить низькому рівні. Так, за даними досліджень “Молодь України: червень 2002 р.”, проведених Українським інститутом соціальних досліджень та Центром “Соціальний моніторинг”, можливість нормально харчуватися значною мірою задовольняли 42 % опитаних, ні — 17 %; одягатися, відповідно, 33 і 26 %. Слід зауважити, що оцінки цих сторін життя помітно знижуються залежно від рівня добробуту і віку. Серед тих, хто ледве зводить кінці з кінцями, умови харчування задовольняють 18 %, не задовольняють — 39 %, а тих, хто живе забезпечено, відповідно 73 і 4 %. Переважно задоволені харчуванням 54 % опитаних у віці

14–16 років (при цьому невдоволених — 8%); натомість у віковій когорті 25–28 років співвідношення становлять 31 і 24%. Можливості одягатися задовольняють 9% молодих людей з родин, які ледве зводять кінці з кінцями (переважно не задовольняють — 54%), але з 66% тих, хто живе забезпечено, 6% незадоволені; із 46% опитаних респондентів у віці 14–16 років не задовольняють — 17%, а з 23% у віці 25–28 років — 34% відповіли “ні” [1, 52].

При цьому характерним є те, що молоде покоління початку XXI ст. у вирішенні своїх життєвих потреб сподівається не лише на саму себе, а й на підтримку батьків, сім’ї. За даними всеукраїнського опитування громадської думки, проведеного в листопаді 2002 р. Центром “Соціальний моніторинг” та Програмою розвитку ООН, 30% респондентів у віці 14–28 років серед чинників, що допомагають їм з упевненістю дивитися у своє майбутнє, назвали підтримку з боку родини. Для порівняння: високий рівень освіти або кваліфікації назвали 12% опитаних, відносно вищий рівень доходів — 5%, матеріальні заощадження — 3% [1, 51].

Ці висновки підтверджують й інші дослідження. Так, серед доходів молоді люди (за даними досліджень Українського інституту соціальних досліджень та Центру “Соціальний моніторинг” “Молодь України: червень 2002 р.”) на перше місце поставили допомогу батьків чи інших родичів (40% опитаних). Для порівняння: заробіток з основного місця роботи становить 36%, доходи від незареєстрованої трудової діяльності — 16%, державна допомога — 15%. При цьому про допомогу з боку родини заявили не лише респонденти, які навчаються у школі й повністю залежать від батьків. Щоправда, 60% опитаних із вищою освітою назвали серед перших джерел доходів заробіток з основного місця роботи, а 41% вказали на допомогу сім’ї [1, 51].

Проблема задоволення життєвих потреб молоді знаходиться у прямій залежності від ситуації із забезпеченням її працею. Так, лише з 1997 по 2001 р. рівень зайнятості молоді в Україні знизився з 54,9 до 44,7%. При цьому істотним є те, що надто повільно розв’язуються проблеми із працевлаштуванням саме тих молодих людей, які тільки починають свою трудову діяльність. Дається взнаки при цьому і відсутність мотивації роботодавців у складних економічних умовах сьогодення бра-

ти на себе тягар формування трудових навичок у молоді, яка раніше не працювала. Тож не дивно, що в переліку бажаних соціальних гарантій 55 % опитаних молодих людей назвали гарантування першого робочого місця (за даними соціологічного опитування “Молодь України: червень 2002 р.”, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень разом із Центром “Соціальний моніторинг”). Лише з 2004 р. в Україні на рівні держави було розпочато дієвий пошук шляхів щодо створення перших робочих місць для молоді.

Упродовж усіх років незалежної України молодь вважала і вважає, що за існуючих можливостей рівня оплати праці, практично неможливо забезпечити гідний рівень життя. Так, у 2002 р. цю причину як таку, що заважає їм бути впевненими у майбутньому, назвали 28 % опитаних молодих людей (кожен другий респондент старше 28 років). Молодих людей віком від 18 до 28 років і представників старших вікових когорт практично однаковою мірою непокоять невчасна виплата заробітної плати, пенсій, стипендій тощо — відповідно 33 і 34 % (за даними соціологічного опитування “Ваша думка: вересень 2002 р.”, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень спільно із Центром “Соціальний моніторинг”) [1, 60].

Наведені статистичні дані щодо матеріального забезпечення молоді, її стану на ринку праці вказують, що зі зміною суспільно-політичної, економічної ситуації в Україні та інших колишніх тоталітарних країнах істотно змінилася молодь, її оцінки і характеристики.

Загалом створений у 60–70-х роках ХХ ст. портрет молоді колишнього СРСР виглядав виключно “рожевим”, безпроблемним. Повсюдно молодь характеризувалася як найпотужніша, рухлива сила “комуністичного” будівництва. Проте особливим прикладом гідного наслідування подавалася саме, молодь, яка працює, робітнича, і за визначенням комуністичної ідеології молоде покоління “світлого” майбутнього.

У так звані роки соціалізму питання соціально-економічного становища молоді, її добробуту, рівня життя або матеріальної забезпеченості глибоко й предметно не аналізувалися і не вивчалися (а якщо це й мало місце, то було позбавлене об’єктивності й відвертості). Не розголошувалися і численні статистичні дані щодо сфери праці, лише культивувалися вигідні ідеї безконфліктності й безпроблемності як освіти, професійної під-

готовки, так і праці, зайнятості молоді, інших сфер її діяльності. Становище молоді у сфері праці в 60–70-х роках і фактично майже до кінця 90-х років було далеко небезхмарним, однак трудова активність нерідко заздалегідь планувалася і стимулювалася партією і державою, а не була наслідком особистих спонукальних мотивів самих молодих людей. Прикладом цього є дослідження молодіжних проблем (1976) лєнінградськими вченими: за їхніми даними серед опитуваних молодих людей лише 30 % працювали з найвищою продуктивністю, інші, за кращих умов організації праці, працювали б набагато краще [22, 58].

Серед різноманітних проблем економічної інтеграції молоді України варто виокремити таку, що комплексно зумовлює їхню поведінку у сфері економічних відносин. Це свідчить про те, що покоління молодих у віці 14–25 років на власному досвіді не знає системи планово-розподільчої економіки і патерналістського соціального захисту на принципах зрівнялівки.

На порозі трудового життя молодь стикається з істотними суперечностями між широкими можливостями життєвого вибору загалом та гострими проблемами, що потребують розв'язання, як-то: безробіття, бідність, комерціалізація професійної освіти, вимушена зайнятість у неформальній економіці, криміналізація суспільства тощо.

Розглядаючи проблему молоді й праця, виокремлюють такі її складові:

1. Рівень економічної активності молоді загалом. За даними соціологічних досліджень останніми роками робочу силу України становлять понад 10 млн молодих громадян (53,1 %), серед яких 4,3 млн (42,7 %) таких, що працюють, 1,2 млн (19,7 %) активно шукають роботу й готові приступити до неї, тобто є безробітними. Решта молоді — 4,7 млн — економічно неактивне населення. До нього, звичайно, належать учні та студенти (переважно денної форми навчання).

Хоча кількість економічно активної молоді в Україні з року в рік зростає, проте ці темпи є надто повільними. При цьому, потрібно брати до уваги те, що подібна тенденція притаманна більшості європейських країн (дається взнаки демографічна ситуація) як і деякому зростанню економічної активності жінок (структурні перетворення економіки, розв'язання гендерних проблем).

Загалом в Україні лише 10 % молоді становлять категорію економічно незалежних, майже кожного третього у віці від 18 до 24 років утримують батьки та більше третини молодих людей ведуть спільне з батьками господарство.

2. Ставлення молоді до ринкових перетворень. З початком таких перетворень молодь активніше інших соціальних груп (і це тенденція не лише українська) підтримує ринкові зміни і трансформації (наприклад, у 1993 р. майже 2/3 молоді). На початку 2001 р. більше половини (54 %) потенційних виборців (громадяни у віці 18 років і старше) в Україні віддали б свій голос за партію або виборчий блок, який виступає за підтримання ринкової економіки, 27 % — за її соціалістичну планову модель [4, 44–45].

Яким би складним не було соціально-економічне становище молоді України загалом, у тому числі на ринку праці, впродовж усіх років незалежності України саме вона найбільш позитивно, порівняно з іншими соціальними групами, ставиться до ринкового реформування економіки.

З перших років проголошення незалежності України все меншим авторитетом серед молоді користується праця у державному секторі. Так, за даними статистики вже в 1997 р. в державному секторі працювало всього 39 % молодих людей, на підприємствах приватної форми власності — 16, колективної — 13, ніде не працювали — 23 % [2, 50].

3. Роль держави, її органів у розв'язанні проблем праці молоді. Молодь розглядає проблему матеріального забезпечення, достатку, бідності у країні як результат неухаги суспільства і держави щодо їх розв'язання. За даними опитування, бідність окремих своїх співвітчизників 22 % респондентів у віці від 14 до 28 років пов'язують із лінощами та нестачею сили волі (серед тих, кому 28 років, цей показник становить 16 %), а з несправедливим ставленням до них суспільства — відповідно 65 і 75 %. На думку 7 % опитуваних молодих людей і 5% респондентів у віці понад 28 років керівництво країни робить для бідних стільки, скільки потрібно. Натомість, інші стверджують, що ці зусилля є надто малими і становлять відповідно 83 і 88 %.

У суб'єктивному сприйнятті молодих людей звуження втручання держави у розв'язання багатьох проблем суспільної життєдіяльності сприймається як прагнення полишити молодь

наприволожце. Зокрема, за даними опитувань молоді у червні 2002 р., проведених Українським інститутом соціальних досліджень спільно з Центром “Соціальний моніторинг”, 66 % респондентів вказали, що вони взагалі не відчувають ніякої підтримки з боку держави, 27 % назвали незначну підтримку і всього 3 % відмітили надання їм істотної підтримки [1, 49–50].

Державну політику щодо зайнятості і праці молоді в будь-якій державі визначає і реалізує насамперед уряд, а безпосереднім її виконавцем є певні міністерства та відомства. В Україні такими органами є: Міністерство праці та соціальної політики, Державна служба зайнятості, Міністерство України у справах сім’ї та молоді, Державний і місцеві центри соціальних служб для молоді та. При цьому слід зауважити, що на основі чинного в Україні законодавства передбачені вельми широкі правові гарантії працевлаштування молоді, сприяння її підприємницькій діяльності та зайнятості на випадок відсутності чи втрати роботи. Конституцією України (ст. 43) закріплено й проголошено право на працю, завдяки якій людина має можливість заробляти собі на життя, яку вона вільно обирає і на яку вільно погоджується.

Питання праці громадян України (молоді) знаходять своє безпосереднє втілення у чинному законодавстві, а саме: Кодексі законів про працю України, законах України “Про зайнятість населення”, “Про охорону праці”, “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, “Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття” тощо.

Окремі важливі положення українського законодавства щодо праці в контексті молоді можна виділити таким чином:

- **мінімальний вік працевлаштування.** Відповідно до Кодексу законів про працю України не допускається прийняття на роботу осіб молодше шістнадцяти років. Як виняток, на роботу можуть прийматися неповнолітні, які досягли п’ятнадцяти років, за згодою одного з батьків чи особи, що його замінює;
- **право першого робочого місця.** Законодавчо його зобов’язана надати держава на строк не менш як два роки (Кодекс законів про працю, ст. 197);

- **надання роботи випускникам державних навчальних закладів, яких раніше замовили підприємства, установи, організації** (Закон України “Про зайнятість населення”, ст. 4);
- **бронювання робочих місць** (“Кодекс законів про працю”, ст. 196). Відповідно до Закону України “Про зайнятість населення” (ст. 5), місцеві державні адміністрації, виконавчі органи відповідних рад за поданням центрів зайнятості бронюють на підприємствах з чисельністю понад 20 осіб до 5 % загальної кількості робочих місць за робітничими професіями. Використовується цей механізм для захисту права на працю найвразливіших верств населення. У межах цієї броні місцеві державні адміністрації, виконавчі органи рад установлюють підприємствам квоту робочих місць для обов’язкового працевлаштування молоді. Для запобігання відмови у працевлаштуванні молоді встановлено спеціальні штрафні санкції. У деяких країнах, навпаки, існують системи економічного стимулювання, заохочення підприємств, установ, організацій, що сприяють працевлаштуванню молоді, створенню додаткових робочих місць;
- **працевлаштування випускників професійно-технічних навчальних закладів**. Щоб зацікавити підприємства у такому працевлаштуванні, до Закону України “Про загальний військовий обов’язок і військову службу” було внесено доповнення щодо звільнення на один рік від призову до Збройних сил України випускників профтехучилищ, які працевлаштовані за обраною професією.

У умовах ринкових відносин велике значення має розвиток та стимулювання підприємницької діяльності молоді. З цього приводу в Законі України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” є спеціальна стаття, яка називається “Підтримка підприємницької ініціативи молоді”. Для цього держава бере на себе зобов’язання сприяти утворенню молодіжних центрів праці, молодіжних агентств, бірж, бюро та інше, які допомагали б молоді в професійній фаховій підготовці та працевлаштуванні. Останніми роками добре зарекомендували себе у такій діяльності молодіжні бізнес-центри, бізнес-інкубатори тощо.

Згодом у 2000 р було прийнято Закон України “Про підтримку малого підприємництва”, Закон України “Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні”, а також Указ Президента України “Про заходи щодо забезпечення підтримки та дальшого розвитку підприємницької діяльності” та ін.

Чинне законодавство України регулює питання охорони праці підлітків і молоді (Закон України “Про охорону праці” (ст. 15), Кодекс законів про працю (ст. 63, 190, 192). Однак щодо зайнятості, праці, соціального захисту молоді за багатьох обставин воно не виконується і не дотримується. Слід зауважити, що для більш предметного вирішення цього питання виділяють дві групи проблем, які полягають в наступному:

- стимулюванні зацікавленості роботодавців у забезпеченні зайнятості молоді;
- поліпшенні соціального захисту молоді, яка працює.

Спеціалісти Українського інституту соціальних досліджень, на основі численних досліджень, спеціальних багаторічних моніторингів, вказують на виникнення нових тенденцій щодо характеру та умов зайнятості молоді:

- випереджальними темпами зростає використання праці молодих людей у сфері торгівлі та послуг, сільського господарства;
- скорочується зайнятість молоді в галузях “інформаційно-обчислювальне обслуговування”, “наука”, “охорона здоров’я, фізична культура та соціальне забезпечення”, “культура і мистецтво”, тобто саме там, де за логікою сучасного реформування та наявним віковим складом працівників найбільшою мірою потребується оновлення кадрового потенціалу;
- поступово зростає значення приватної економіки як сфери зайнятості, передусім для тих, хто вперше шукає роботу: кожна четверта молода людина нині працює на приватних підприємствах;
- за статусом зайнятості абсолютна більшість молоді (92 %) працює за наймом і лише 7 % ведуть підприємницьку діяльність, причому здебільшого на умовах самозайнятості;
- значних масштабів набула неформальна економічна діяльність: кожна сьома молода людина основне місце

роботи мала в нерегламентованому секторі економіки, саме в ньому здебільшого молодь, яка працює, знаходить додаткову роботу. Всього частка молодих громадян, які займалися в 2000 р. нерегламентованою економічною діяльністю, становила не менш як 23 %;

- зберігається тенденція щодо збільшення обсягів зовнішньої трудової міграції. Проте лише незначна частка молоді (менш як 10 % тих, хто здійснив трудові поїздки за кордон) працює за кордоном легально (4, 99–100).

Аналіз праці молоді має здійснюватися відповідно до існуючих **концепцій, моделей зайнятості населення**, а саме:

- **повної зайнятості** працездатного населення, під якою розуміють використання усіх придатних для виробництва ресурсів (кожен, хто хоче і може, має бути забезпеченим роботою);
- **примусової зайнятості**, яка полягала в конституційному закріпленні (наприклад, у колишніх соціалістичних країнах) не лише права на працю, а й обов'язку працювати. У першому випадку йшлося про гарантію кожній людині робочого місця, а в другому — про необхідність роботи “від дзвоника до дзвоника”. Використовувалися при цьому і різні стимули до праці (черга на квартиру, машину, дачу, місце у дитсадочку, заохочення різними путівками тощо);
- **добровільної зайнятості** — складного явища, яке пов'язане з можливостями забезпечення роботою та ставленням окремо взятої людини до праці.

Існують різні види і форми зайнятості громадян. Основні види зайнятості виокремлюють за такими ознаками:

- **характером діяльності** (робота на підприємствах, в організаціях, установах; робота за кордоном, на спільних підприємствах; виконання державних і громадських обов'язків; служба в армії; індивідуальна трудова діяльність; навчання (стаціонарне); ведення домашнього господарства; виховання дітей; догляд за хворими, інвалідами, людьми похилого віку; інші, встановлені законодавством види діяльності);
- **соціальною належністю** (робітники, службовці, управлінці (менеджери), підприємці, фермери;

- **галузевою належністю** (матеріальне виробництво; невиробнича сфера; окремі галузі і підгалузі виробництва);
- **статевою ознакою** (чоловіки та жінки; молодь; особи середнього та похилого віку) тощо.

Основними формами зайнятості є:

- **повна зайнятість** (зайнятість упродовж робочого дня, тижня, сезону, року);
- **неповна** (видима і невидима, вимушена і добровільна);
- **первинна** (основне місце роботи) і **вторинна**.
- **постійна** і **тимчасова** та ін.

Питання зайнятості молоді має розглядатися в тісному поєднанні з проблемою безробіття.

Безробіття — явище неоднозначне. Його вважають як великим соціальним лихом, проблемою, що завжди потребує розв'язання, врегулювання, так і стимулом до активізації працюючого, працездатного населення на суспільному ринку праці.

Класифікацій безробіття як соціально-економічного явища є багато. Найперше у сучасній літературі існує поняття “**класичного**” безробіття. Воно є результатом надто високої ставки заробітної плати стосовно тієї, яка врівноважувала б попит на робочу силу та її пропозицію, зафіксованої, наприклад профспілками.

Розрізняють такі види безробіття:

- **фрикційне** (добровільна зміна місця роботи; пошук нової роботи; тимчасова втрата сезонної роботи тощо);
- **структурне** (продовження фрикційного — на основі змін, пов'язаних із науково-технічним прогресом, змінами технологій і організації виробництва тощо);
- **циклічне** (зумовлене насамперед спадами виробництва);
- **вимушене**;
- **приховане**;
- **нормальне**;
- **оптимальне**.

Реальне загострення проблем праці, зайнятості населення взагалі й молодіжної зайнятості зокрема в сучасній Україні відбувалося значно швидше, ніж за показниками офіційної статистики. Чинники, що визначили погіршення ситуації на ринку праці протягом останніх тринадцяти років, досить відомі, а саме:

- загальноекономічна криза в країні та її основні складові: падіння обсягів виробництва, загострення фінансової кризи, реорганізація підприємств, галузей;
- недосконала законодавча база та несприятливі економічні умови для розвитку підприємництва;
- посилення процесів роздержавлення та приватизації;
- скорочення державних інвестицій, несприятливий інвестиційний клімат загалом;
- відсутність належного контролю за використанням бюджетних коштів та нецільове їх використання;
- недосконалість механізмів реалізації соціально орієнтованих законодавчих актів чи блокування їх виконання з боку управлінських структур;
- погіршення зовнішньо-економічної ситуації, міжнародні фінансові ускладнення тощо [10, 29].

З-поміж багатьох проблем зайнятості надто гостро постала проблема вимушеної зайнятості. Так, рівень безробіття серед молодих осіб за даними обстежень економічної активності населення у 1999–2000 рр. коливався у межах 18–21 %, що майже вдвічі перевищує відповідний показник (12 %) для всього працездатного населення й майже утричі більше офіційно зареєстрованої кількості безробітних у віці 28 років. Останній показник, за даними Держкомстату України, протягом 2000 р. зріс на 12 % і становив на 01.01.2000 р. 358803 особи, а кількість незайнятої молоді, яка перебувала на обліку в державній службі зайнятості, — 374389 осіб, що перевищувала аналогічний показник 1999 р. на 10 %. До 2005 р. ця ситуація фактично мало змінилася.

Проблема праці, зайнятості, безпосередньо пов'язана з рівнем освіти молоді, як і інших соціально-демографічних груп. Загальновідомо, що з підвищенням рівня освіти зростає конкурентоспроможність населення, молоді на ринку праці. Ця теза повною мірою визначає особливості становища окремих економічно активних груп молоді. Наприклад, серед осіб у віці до 29 років із вищою освітою рівень безробіття у 1999–2000 рр. був у 1,5 раза нижчим, ніж серед тих, хто мав базову вищу освіту, й удвічі — тих, хто мав професійно-технічну та повну загальну. Проте у кожній з освітніх груп молоді рівень безро-

біття значно вищий, ніж відповідні показники, розраховані для всього населення [10, 29].

Безробіття, незайнятість — це лише одна з проблем, що виникають у процесі адаптації молоді до ринку праці та її соціальної адаптації взагалі. Зокрема тієї, що має вищу освіту. Трудовим проблемам саме цієї категорії молодих людей присвячене міжнародне дослідження “Сучасна професійна мобільність молоді з вищою освітою в суспільствах, що трансформуються”. Одним із головних його висновків є те, що економічна ситуація останніх десяти років спонукає молодих людей до принципових змін у професійній діяльності. Лише половина опитаної у 1997 р. молоді з вищою освітою у віці від 21 до 35 років працювала за здобутою спеціальністю, тобто не змінювала жодного разу місце роботи, а їхня професійна діяльність відповідала спеціальності, здобутій у вищому навчальному закладі. Хоча кожен дев'ятий респондент ніколи не працював за фахом [10, 32]. До 2004 р. ця ситуація залишилася без змін.

4.3. Професійна підготовка молоді та формування у неї трудової моралі

Основним елементом виробничих сил суспільства є робоча сила у країнах, подібних своєю соціально-економічною і політичною ситуацією до України.

Нині в Україні найгостріше постають питання професійного навчання та професійної підготовки молоді, ефективного використання спеціалістів із вищою освітою, ширше залучення молоді до підприємницької діяльності, формування принципово іншої трудової моралі.

Останнім часом в Україні робиться усе більше для того, щоб відтворити і принципово вдосконалити систему професійного навчання молоді. Так, у 2000 р. уперше в Україні молоді були надані кредити для здобуття першої вищої освіти, затверджено нормативно-правову базу для створення молодіжних бізнес-центрів, а такі бізнес-інкубатори, як Артемівський, Білоцерківський, Тернопільській зарекомендували себе досить ефективно. Останніми роками певна частина молодих безробітних проходить професійне навчання чи перенавчається за направленнями служб зайнятості. Формується мережа молодіж-

них центрів праці. Проте обсяги організаційної та фінансової підтримки ні з боку центральних міністерств і відомств, ні з боку органів місцевої влади наприкінці 2004 р. не відповідали реальній ситуації.

Деякі українські вчені вказують на те, що ситуацію із забезпеченням працею молоді можна вирішити не скороченням, а навпаки — збільшенням терміну професійного навчання молоді, стимулюванням та підтримкою її до опанування другою чи третьою спеціальностями. Ця думка ґрунтується на тому, що витрати на навчання значно менші, ніж на створення додаткових робочих місць. Витрати на профілактику, розкриття та нейтралізацію протиправних дій громадян також значно більші, ніж на навчання. Сучасні передові виробничі технології потребують висококваліфікованого персоналу. Нова техніка вимагає нових знань, професій та значно вищої кваліфікації. Тому, дбаючи про майбутнє, доцільніше вишукувати можливості та вкладати кошти у професійну підготовку молоді, тим самим забезпечуючи їй зайнятість та певною мірою розв'язуючи її соціальні проблеми [10, 34].

Щодо взаємозалежності рівня освіти (професійної, вищої) і зайнятості молоді слід зауважити, що серед освіченої молоді вельми поширеними є орієнтації на трудову міграцію (у 2004 р. — близько 20 %). Найпривабливішими варіантами для зазначеної групи є можливість виїзду на заробітки зі збереженням колишнього місця основної роботи, або на навчання чи стажування за направленням фірми, яка гарантує місце роботи після повернення. Наміри щодо виїзду на постійне місце проживання значно нижчі, ніж щодо виїзду на певний час.

Більшість фахівців із проблем праці молоді вважають, що найбільш “ринковою” формою економічної активності є залучення молоді до підприємницької діяльності. Саме серед молодих громадян, за даними соціологічних опитувань 2000 р., найбільший відсоток потенційних підприємців. Так, 27 % респондентів у віці від 18 до 28 років вважають себе здатними до підприємницької діяльності, а 32 % — себе такими не вважають. Інші (29 %) або відчують себе спроможними у цій сфері за умов набуття додаткових знань і практичних навичок, або поки що не визначилися з цього питання (12 %). З-поміж 29–50-річних громадян кожен четвертий вважає себе спромож-

ним до діяльності у бізнесі, проте осіб, які взагалі не уявляють себе у цій сфері, значно більше — 43 %. Серед громадян у віці 50 років і старше — відповідно 6 і 81 %.

Зрозуміло, що частка молоді, яка нині в Україні займається підприємницькою діяльністю, порівняно невелика (3 % — серед молоді у віці 18–28 років) та й не у всіх сферах виробництва однакова. Так, найпривабливішими сферами для підприємницької діяльності, згідно з громадською думкою, є галузі, що потребують невеликого первинного капіталу, мають швидкий обіг коштів, не є енерго- та наукоємними, а саме: торгівля (11 %), сфера обслуговування (6 %), сільське господарство, переробне виробництво, виробництво продуктів харчування (8 %) і споживчих товарів (4 %). Вибір зазначених галузей є, з одного боку, закономірністю періоду первинного накопичення капіталу, який ще триває в Україні, з іншого — результат несприятливого інвестиційного клімату, особливостей переважно ваучерної приватизації, фінансової нестабільності, занадто складних умов реєстрації нових підприємств, правової незахищеності суб'єктів економічної діяльності від зловживань, утисків, протидії та поборів з боку державних службовців усіх рівнів тощо.

У країнах, яким притаманні соціально-економічні, ринкові трансформації, надто гостро й неоднозначно постають **проблеми трудової моралі**, як системи цінностей, якими керується людина праці.

Проблема праці, її особливостей, ставлення людини до праці об'єктивно зумовлені сутністю конкретного суспільства, тими соціальними відносинами, які в ньому існують. Так, однією з найскладніших проблем в умовах сьогодення, що стоять перед українським суспільством, особливо молодими громадянами, є **формування нової трудової моралі**, що ґрунтується на принципово інших стимулах до праці, цінностях та інтересах. Високий рівень соціальної захищеності в недавньому минулому, який об'єктивно ніколи не відповідав наявному рівню продуктивності праці, сприяв формуванню полегшеного ставлення до праці як матеріальної першооснови існування людини і суспільства. На жаль, у визначенні пріоритетів так званого перехідного періоду формуванню належного ставлення до праці практично не приділялося уваги. І нині в незалежній Україні

ця проблема існує. При цьому варто пам'ятати, що суспільна свідомість, як і свідомість окремої людини, орієнтується на зміни у сфері розподілу, а не виробництва. Хоча соціально-економічні здобутки багатьох зарубіжних країн зумовлені не тільки і не стільки дією ринкових механізмів, а й звеличуванням праці суспільною мораллю, коли організація праці ґрунтується на ринкових механізмах і моральних засадах одночасно.

Упродовж усіх років незалежності України за різних обставин формувалися стійкі прагматичні, а то й відверто меркантильні за змістом життєві орієнтації молоді. Молодих людей насамперед турбують проблеми, які безпосередньо пов'язані з виживанням у нинішніх складних обставинах. Зауважимо, що значна частина молодих людей у житті взагалі покладається лише на самих себе. Відтак роками існує занепокоєність цієї категорії людей такими проблемами, як безробіття, низький рівень і несвоєчасність оплати праці, брак соціальних гарантій та необхідного соціального захисту. І це при тому, що для переважної частини юнаків та дівчат, які досягають дорослого віку, праця, трудова зайнятість завжди були і є найважливішою життєвою цінністю.

У формуванні відповідного ставлення молоді до праці найбільш значущими є такі чинники:

- **оплата праці;**
- **гарантована та цікава робота;**
- **робота, завдяки якій можна чого-небудь досягти;**
- **робота, яка відповідає здібностям людини.**

За усіх можливих розбіжностей, значна частина молоді надає перевагу тим місцям роботи, де забезпечується належна і своєчасна оплата праці. При цьому державний сектор праці, за винятком хіба що високої оплати праці, пілґ, практично не користується популярністю. Крім того, працюючи у державному секторі, близько 20 % молоді, за даними соціологічних досліджень, шукають додатковий заробіток у приватному секторі чи займаються навіть незареєстрованою діяльністю. Зрозуміло, що низький інтерес молодих людей до праці зумовлений не лише рівнем заробітної плати, умовами праці, соціальним захистом тощо. Знижений інтерес молодих людей до праці має своє пояснення у наочному прикладі незабезпечення належно-

го рівня життя представників старших поколінь, які пропрацювали усе життя, а належної оплати праці не мають і нині.

У перспективі проблеми формування трудової моралі в молодіжному середовищі України, інших посттоталітарних державах, імовірно визначатимуться тим, що на зміну покоління людей, праця яких стимулювалася недостатньо або формально, можуть прийти покоління із взагалі зневажливим ставленням до неї. При цьому найістотнішим чинником формування ставлення молоді до праці є знецінення останньої, неспроможність забезпечення нею належного рівня добробуту молоді людини, її сім'ї.

До певної стабілізації державного сектора економіки, очікувати істотного підвищення інтересу до праці в ньому молоді також не доводиться, що, в свою чергу, гальмує ринково-економічні трансформаційні процеси.

Практично без змін на краще в економіці, без подолання платіжної кризи, посилення боротьби з “тіньовими” доходами громадян, реформування оплати праці та проблема ставлення молоді до неї також навряд чи може бути розв’язана. У свою чергу, зволікання з розв’язанням цієї проблеми може негативно вплинути на формування суспільного ставлення до праці взагалі і зумовити подальше поглиблення кризових явищ в економіці. Тобто моральні аспекти ставлення до праці завжди відігравали і відіграють важливу роль у трудових орієнтаціях молоді.

Підсумовуючи сказане в цьому розділі, слід виділити наступне:

1. Праця як основна сфера життєдіяльності була і залишається головним засобом задоволення найрізноманітніших потреб людини, забезпечення життя людського співтовариства.

2. Молодь — це економічно і соціально найактивніша частина населення, що помітно підтримує ринкові реформи, хоча в умовах соціально-економічних, політичних трансформацій має багато проблем стосовно її життєдіяльності. Так, за даними досліджень, здійснених за єдиною методикою в Україні, Росії і Білорусі, ще в серпні 1998 р. на питання “Як Ви вважаєте, що особисто Вам дав перехід до ринкової економіки?” було отримано такі відповіді (див. табл.) [2, 65]:

<i>Запитання</i>	<i>Відповіді, %</i>		
	<i>Україна</i>	<i>Росія</i>	<i>Білорусь</i>
Можливість заробляти без обмежень	19	22	24
Простір для підприємництва	16	27	24
Перспективи жити у вільному суспільстві	15	21	24
Можливість придбати все, що бажаєш	15	28	20
Зниження життєвого рівня	49	32	36
Можливість стати безробітним	41	21	29
Втрата соціальних гарантій і допомоги (в безоплатному наданні житла, медичного обслуговування, навчання)	37	45	40

Хоча більшість молодих людей і пов'язують між собою вищевказані негативні явища і наслідки, однак держава, її органи, структури мають підтримати тих юних громадян, які схвалюють ринкові реформи і пов'язують з ними своє майбутнє.

3. За даними аналізу зайнятості і безробіття в Україні можна зробити такі висновки:

- напруга на ринку праці значним чином посилюється за рахунок збільшення частки безробітних серед молодих людей і жінок;
- в останні роки значно ускладнився процес працевлаштування молоді, особливо юнаків і дівчат після закінчення навчальних закладів;
- постійно існує достатньо велика кількість молодих людей, які знаходяться у сфері нерегламентованої діяльності;
- найменш конкурентноспроможною на ринку праці залишається молодь, яка вперше обирає професію і вступає у трудове життя.

4. Практика розв'язання проблем зайнятості молоді у багатьох країнах, в тому числі й в Україні, підтверджує, що це проблема комплексного характеру, яка тісно поєднана з навчанням, професійною підготовкою, підвищенням кваліфікації, перенавчанням і перекваліфікацією, перепідготовкою, зміною сфери діяльності. Тому й виникає потреба вдосконалення правової й нормативної бази, реалізації спеціальних проектів і програм, пошуку різноманітних шляхів поліпшення механізму тимчасової фінансової підтримки безробітних.

5. Велике значення у всій економічній політиці держави в умовах переходу до ринку мають питання приватизації і роздержавлення власності, розвитку цивілізованого підприємництва. Останнє насамперед стосується молоді, оскільки ринкові перетворення загалом і процеси приватизації та підприємницької діяльності схвалюються і підтримуються нею помітніше й відчутніше, ніж іншими соціальними групами в суспільстві.

Окремі спеціалісти в галузі професійного вибору здобуття професії і вступу людини у трудове життя вважають, що період молодості пов'язаний з двома надто важливими й відповідальними фазами: 1) довиробничою, яка вимагає набуття знань і професії; 2) початком трудової діяльності.

У другій фазі слід виділити два важливих моменти: шок першого працевлаштування і шок зміни праці. В обох ситуаціях молодій людині конче потрібна допомога старших, суспільства, держави. Йдеться не лише про певні гарантії, підтримку з боку держави освіти, професійної підготовки, працевлаштування юнаків і дівчат, а й про морально-психологічну адаптацію та підтримку молоді.

6. Нинішнє молоде покоління багатьох колишніх тоталітарних країн входить у життя в процесі переходу до ринкових відносин, який характеризується майже завершеним руйнуванням народногосподарського механізму, традиційної адміністративно-авторитарної соціальної структури та стереотипів, що сформувалися упродовж багатьох десятиліть за радянської доби. Тобто сучасна молодь має як певний позитивний, так і досить великий негативний досвід і реальних соціальних проблем, зумовлених передусім наслідками колишньої соціалістичної економіки. Створена за радянських часів система економічних відносин загалом сприяла тому, що молода людина була позбавлена можливості відповідати за свій власний стан, умови та рівень життя. У неї не були розвинені головним чином особистісні трудові мотивації. Замість цього молодь орієнтувалася на удавані міфічні цінності, що йшли у розріз з реальним, об'єктивним життям.

Раніше у трудовій мотивації молоді важливу роль відігравали позаекономічні чинники — послух, страх, примус чи винагорода — всупереч економічним: матеріальній зацікавленості, винагородженню за працю (не моральному, але матеріальному). При цьому суспільний колективний інтерес завжди

вважався і поцінювався вище особистісного. В молодіжній свідомості духовні, гуманістичні цінності постійно протиставлялися матеріальним, приватновласницьким, прагненню до збагачення, як результат ефективної праці.

Перехід до моделі ефективної економіки завжди передбачає, що головним напрямом підвищення соціально-економічної активності молоді має бути не ліквідація малозабезпеченості шляхом відповідного субсидування державою і перерозподіл доходів за рахунок забезпечених груп населення, але шляхом формування економічно активного прошарку молодих людей, створення відповідних і необхідних умов, за яких молодь сама піклуватиметься про свій життєвий рівень і добробут.

7. Переорієнтація економічної політики на ринкові відносини, перехід країни до радикальних ринкових реформ, здавалося, мали б сприяти більшим сподіванням молоді на зміну можливостей досягнення її матеріального добробуту. Однак ситуація на краще мало змінилася. Для частини молоді, безсумнівно, з'явилися нові можливості виявити себе, підвищити свій життєвий рівень, розв'язати власні життєві проблеми. Молоді люди намагалися і нині намагаються пристосовуватися якомога успішніше до нових умов життя. Вони починають займатися бізнесом, комерцією, але переважно в торгівлі та сфері послуг, де можна заробити більше, ніж у сфері виробництва. І, звичайно, це спричиняє вплив молоді з виробництва, зниження професійних мотивацій у молодіжному середовищі, прагнення швидко заробити грошей. Тобто змінюється мотивація трудової зайнятості.

З перших років незалежності України для молодого покоління жадоба діяльності, що довгі роки не знаходила реального практичного виходу, почала стрімко реалізовуватися вже в нових структурах, характерних саме для ринкової економіки. Молодь швидко оволодіває новим ставленням до ринку праці, товарів, капіталів, активно шукає нові шляхи застосування власних зусиль, ініціативи, підприємництва. Ці орієнтації молоді є набагато помітнішими, ніж серед інших спеціальних груп.

Та все ж для значної частини, насамперед молоді, яка працює, відчуття невизначеності та невпевненості залишається, і воно пов'язане з активізацією процесу вивільнення робочої

сили. Тобто безробіття переважно має прихований характер, але потенціал його завжди зростає.

Дається взнаки й особливість проблеми зайнятості молоді в Україні та державах, подібних їй за своїм соціально-економічним станом. Зокрема, відсутність обґрунтованої, скоординованої між різними сферами економіки і роботодавцями програми з формування ринку праці і продуманим запобіганням безробіттю, ставить практично будь-якого юнака або дівчину у певну залежність від простих випадковостей. У багатьох молодих людей створюється відчуття нестабільності, яке сильно впливає на їхній психологічний стан.

Наголосимо, що люмпенізація суспільства у так звану радянську епоху була породжена політикою, спрямованою на забезпечення удаваної соціальної рівності. І саме вона зруйнувала справжню трудову мотивацію, внаслідок чого змінилося ставлення молоді до праці взагалі. Тобто праця перестала бути для молоді пріоритетною цінністю у житті. Для молодої людини, яка розуміє, що від результатів праці її власне життя фактично не залежить, бажання працювати стає безглуздом, або точніше — немотивованим. Унаслідок цього за радянських часів сформувався і відповідний асоціальний тип молодої людини. Його основними характеристиками стали відсутність трудової мотивації і професійної культури, ціннісної структури особистості. Отже, цілком природно, що для певної частини молоді, що вступає в ринкові відносини, орієнтація на соціальну забезпеченість набирає форми прагнення до конкретного рівня споживання, не пов'язаного з додатковими трудовими зусиллями. Це означає, що посилюється бажання здобути блага без витрачання певних зусиль.

У нестабільних суспільствах так званого перехідного стану виникає й багато інших соціальних суперечностей. З одного боку, суспільство потребує людей зорієнтованих, спрямованих на творчу, продуктивну працю, з іншого, воно практично виявляється неспроможним задовольнити потреби молоді в праці. Тож у неї з'являється нігілістичне ставлення навіть до суспільств, що прогресують у своєму демократичному розвитку.

Незадоволеність працею, її результатами, відсутність стимулів до такої праці принципово знижують творчу, виробничу і соціальну активність молоді. У свою чергу, відсутність можли-

вості помітної професійної кар'єри сприяє зміні орієнтації молоді із суспільно-виробничої на підприємницьку, комерційну сферу, на ті її види, де можливе отримання високих доходів. Тобто трудова діяльність виявляється надто прагматичною.

Список рекомендованої літератури

1. *Виховання* національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України: Аналіт.-інформ. матеріали. — К., 2003.
2. *Головатий Н. Ф.* Соціологія молоді. — К., 1999.
3. *Духовність і моральні цінності сучасної української молоді: Аналіт. доп. // Поточ. арх. Укр. ін-ту соц. дослідж.* — К., 1999.
4. *Інтеграція* молоді в сучасні економічні відносини: Щоріч. доп. Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2000 р.). — К., 2001.
5. *Калина А. В.* Економіка праці: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 2004.
6. *Концепція* програми сприяння розвитку молодіжного підприємництва в Україні // Поточ. арх. Укр. ін-ту соц. дослідж. — К., 1998.
7. *Костяков В.* Рабочие руки: дефицит или избыток // СССР: демографический диагноз. — М., 1990.
8. *Краткий словарь по социологии.* — М., 1989.
9. *Молодь* України: стан проблеми, шляхи розв'язання // Зб. наук. публікацій УкрНДІ проблем молоді за підсумками виконання наук. програм і проектів у 1995 р. — К., 1996. — Вип. 5.
10. *Молодь* України у дзеркалі соціології / За заг. ред. О. Балакіревої і О. Яременка. — К., 2001.
11. *Молодь* у посттоталітарному суспільстві: український варіант // Тези доп. наук.-практ. конф. 27–28 квіт. 1993 р. — Х., 1993.
12. *Павленко О. І.* Трансформація суспільства, проблем і соціальної політики. — К., 1997.
13. *Петюх В. М.* Ринок праці та зайнятість: Навч. посіб. — К., 1997.

14. *Пирожков С. І.* Молодь у стратегії людського розвитку України // Вивч. молоді на сучасному етапі: питання методол. і методики. — К., 1996.
15. *Про становище молоді в Україні (за підсумками 1997 р.)* // Щоріч. доп. Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. — К., 1998.
16. *Скуб Б.* Путевка в життя: Штрихи к идее профессионализации молодежи в Украине // Персонал. — 1998. — № 4.
17. *Современный* облик молодежи: Сб. стат. — К., 1990.
18. *Соціальна* робота з молоддю України: Зб. стат. — К., 1997.
19. *Социальный* облик рабочей молодежи: по материалам социологического исследования 1936 и 1972 гг.: Сб. стат. — М., 1980.
20. *Сучасна* політична ситуація в оцінці громадської думки (за матеріалами соціолог. дослідж.) // Адмін. Президента України. — К., 1998. — Вип. 11.
21. *Управление* занятостью и организация трудоустройства: Обзорная информ. — К., 1995.
22. *Ядов В. А.* Отношение к труду: концептуальная модель и реальные тенденции // Социол. исслед. — М., 1983. — № 3.

МАУП

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ, ЖИТТЄВІ ПОТРЕБИ І ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ

5.1. Ціннісні орієнтації молоді: сутність, особливості, характер

Поняття “цінність” широко використовують у філософській та іншій спеціальній літературі для наголосу на людському, соціальному і культурному значенні певних явищ дійсності. Цінність визначається почуттями людей як така, що стоїть над усім і до чого можна прагнути, спостерігати і ставитися з повагою і визнанням (за П. Менцером) [12, 507].

Цінність — це не властивість будь-чого, а сутність, умова повноцінного буття об’єкта.

Цінність як сукупність усіх предметів людської діяльності може розглядатися як “предметні цінності”, тобто об’єкт ціннісного відношення. Сама собою цінність — це певна значущість об’єкта для суб’єкта. Цінності — це сутність і властивості предмета, явища, а також певні ідеї, погляди, утвердження, керуючись якими люди задовольняють власні потреби та інтереси.

Способи і критерії, завдяки яким оцінюються відповідні явища, закріплюються у суспільній свідомості і культурі і як суб’єктивні цінності. Таким чином, предметні і суб’єктивні цінності є двома полюсами ціннісного ставлення людини до навколишнього світу.

Те, що для однієї людини є цінністю, іншою може не поцінуватися, не сприйматися, а то й взагалі не вважатися цінністю, заперечуватися, тобто цінність завжди суб’єктивна.

Цінності з погляду формальності розподіляють на *позитивні* і *негативні*, *абсолютні* і *відносні*, *суб’єктивні* і *об’єктивні*. За змістом виокремлюють *речові цінності*, *логічні*, *естетичні*.

Розглядаючи сутність і особливості поняття “цінності”, вчені послуговуються й такими поняттями, як “етика цінностей”, “філософія цінностей”. Перше пов’язане з працями Н. Гартмана, друге — з Ф. Ніцше, які робили спроби здійснити переоцінку усіх цінностей, “впорядкувати їх за рангами”.

Будь-яка історична, суспільна форма життєвладштування, життєдіяльності людей має не просто окремі цінності, а їх систему, певну ієрархію цінностей. Без засвоєння особистістю такої системи цінностей, визначення власного ставлення до них неможливий не лише цілісний процес соціалізації особистості, а й відповідна підтримка нормативного порядку у суспільстві взагалі.

Коли йдеться про систему цінностей, то мають на увазі не просто певну сукупність ідеальних засобів людської діяльності, а специфічний культурний феномен, своєрідну “пірамідальну призму”, в якій і завдяки якій існує уся система реальних життєвих відносин між суб’єктом і навколишнім світом.

Системи цінностей самі собою не існують у суворих історично-часових межах. Вони дають про себе знати і за межами (в часі) тієї соціальної спільноти, в якій виникли і максимально виявилися. Наприклад, цінності Античного світу, або Відродження, або найближчі нашому розумінню, сприйняттю і відчуттю цінності недавнього соціалістичного часу, ностальгічна прихильність до яких зберігається у багатьох громадян і нині в процесі сучасних суспільно-соціальних трансформацій, переходу від тоталітаризму до демократії.

Свого часу марксизм-ленінізм заперечував будь-який релятивізм у трактуванні цінностей, пропагуючи ідеї історичної спадкоємності у розвитку ціннісних систем. Саме така спадкоємність (за О. Дробницьким та ін.) сприяє формуванню так званої системи загальнолюдських цінностей, пріоритетних у всі наступні часи та епохи. Загалом ці твердження небезпідставні, оскільки такі цінності, як Добро, Гуманізм, Мир і багато інших, мають велике соціальне і загальнолюдське значення (лише за окремими особливостями) у будь-який час і навіть за різних соціальних формацій.

Пріоритетне значення мають індивідуальні цінності людей (особистостей), оскільки лише певна їх сума може становити як соціальні цінності, так і цінності всього суспільства.

Ієрархія індивідуальних (особистісних) цінностей є своєрідною сполучною ланкою між окремою людиною (індивідом) із суспільством, його культурою загалом. Тобто духовний світ самої людини і певна культура суспільства взаємопов'язані і взаємодіють на основі цінностей певної людини.

Не всі потреби і цінності людини ясно усвідомлюються і пізнаються. При цьому важливо враховувати таку обставину психологічного плану, за якої більшість людей найвищою цінністю вважають себе як особистість, тобто “Я — цінність”. Певною мірою — це об'єктивне явище, оскільки найвищою метою людини є її самореалізація, саморозвиток і самовдосконалення.

Високорозвинена особистість скоріше по жертвує своїм власним життям (наприклад, Прометей, Ісус Христос, Дон-Кіхот, ніж відмовиться від свого “Я-образу”, життєвих ідеалів, мети, призначення. І хоча розвиток індивідуальності, особистості — процес складний, суперечливий, що найчастіше здійснюється шляхом спроб і помилок, дуже важливо, що для кожної людини найголовніше — власний розвиток, вияв і самореалізація. Позитивним є й те, що за будь-яких досягнень вона водночас усвідомлює, як багато бажаного, необхідного ще не встигла, не змогла, не зробила. Головне при цьому, що **ціннісні орієнтації не можуть бути задалегідь задані або привнесені будь-ким зовні. Це результат і передумови діяльності конкретної людини одночасно.**

Ціннісні орієнтації (або рідше — перевага) — це певна сукупність ієрархічно пов'язаних між собою цінностей, які задають людині конкретну спрямованість її життєдіяльності.

В основному з юнацьких років людина долучається до певних цінностей, пізнає їх сутність і сенс. Відтак у процесі навчання, всебічного розвитку, накопичення життєвого досвіду особистість виробляє здібність самостійно вибирати системоутворювальну цінність і такі, що на конкретний момент видаються їй найбільш значущими і загалом задають певну ієрархію, **систему цінностей.**

У свідомості кожної людини особистісні цінності відображаються у формі соціальних, ціннісних орієнтацій, які образно називають “віссю свідомості”, що забезпечує стійкість, стабільність, цілісність особистості. “Ціннісні орієнтації — важливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені життє-

вим досвідом індивіда, всією сукупністю його переживань, і такі, що відмежовують відокремлюють значуще, істотне для цієї людини від незначущого, неістотного” [12, 732].

Окрема людина може визнавати, віддавати переваги багатом реально існуючим цінностям, які впливають на її життя, але далеко не всі з них вона обирає як власну мету і завдання життєдіяльності. Однак більшість із них усвідомлені й визнані як соціально важливі цінності. Бажання керуватися ними у своєму житті, взаємодії з іншими людьми, долучаються до поступального, прогресивного розвитку суспільства як у матеріальному, так і в духовному сенсі.

На основі існуючих цінностей формуються **ціннісні орієнтації** як окремої особистості, так і групові ціннісні орієнтації. Вищим рівнем таких орієнтацій є орієнтації світоглядні, що визначають найзагальнішу ціннісну спрямованість пізнавальної, духовної та практичної діяльності людини, її вищі цілі життя.

Ціннісні орієнтації — особливий компонент духовного світу людини, що є наслідком вільного обрання нею ціннісних переваг.

Ціннісні орієнтації є засобом залучення індивіда до загального процесу діяльності, пов'язаного з формуванням його прихильності до певних ідеалів, духовних пріоритетів, суспільних вимірів буття [10, 386].

Ціннісні орієнтації людини формуються і вибудовуються у певну систему за трьома основними напрямками (у вигляді під-систем):

- соціально-структурні орієнтації і плани;
- плани і орієнтації на певний спосіб життя;
- діяльність і спілкування людини у сфері різних соціальних інститутів [2, 72].

3-поміж усієї ієрархії цінностей можна виокремити ті, що є загальнолюдськими або глобальними, тобто притаманними максимально великій кількості людей, наприклад: Свобода, Праця, Творчість, Гуманізм, Солідарність, Людинолюбство, Сім'я, Нація, Народ, Діти та ін.

Наявність і розвиток окремих цінностей у глобальному масштабі далеко не завжди дає бажані результати насамперед через причини їх невідповідності місцевим (у тому числі й

регіональним) реаліям. Так, цінності “суспільства споживання” несумісні з цінностями країн, що розвиваються, оскільки вони просто не можуть бути зреалізованими як потреби громадян. Громадянам цих країн, особливо молоді, крім розчарування, пропаганди і культивування такі цінності нічого не дають.

Отже, до ціннісних орієнтацій належать:

- 1) ідеологічні, політичні, моральні, естетичні та інші оцінювання конкретним суб'єктом навколишньої дійсності й орієнтації в ній;
- 2) спосіб певної диференціації об'єктів індивідом за їх значущістю.

Ціннісні орієнтації формуються у свідомості людини (особистості) в процесі набуття і засвоєння нею певного соціального досвіду і виявляються у меті, твердженнях, інтересах, тобто в процесі всієї життєдіяльності та соціалізації.

Водночас соціалізація — це процес передавання суспільного соціального досвіду певної культури (ролей, цінностей, знань, норм) індивідуальним членам суспільства [9, 11].

Мета соціалізації особистості полягає в тому, щоб допомогти особистості, яка формується, вижити й адаптуватися в суспільстві, яке має певні труднощі, проблеми, кризи, де відбуваються різноманітні революції — екологічні, енергетичні, інформаційні, комп'ютерні; оволодіти досвідом, який накопичено старшими, попередніми поколіннями; зрозуміти й усвідомити своє призначення і місце в суспільстві; самостійно відшукати найефективніші, найоптимальніші шляхи пристосування до нього.

Ціннісні орієнтації особи не лише визначають мотивацію індивідуальної поведінки, а й в сукупності (як різноманітні уявлення про суспільне і політичне життя) становлять свідомість людини як особистості.

Відповідно до орієнтації на певні цінності, їх ієрархією у свідомості молодих людей, психологічні та поведінкові реакції на зміну суспільно-політичної ситуації в країнах перехідного періоду (подібних Україні) можна виокремити й схарактеризувати особливості типологічних груп молоді.

Перша група — молоді люди, які майже досягли дорослого віку, однак значною мірою зберегли минулі цінності, або лишаються їх прихильниками. За роки незалежності України

кількість таких громадян стає усе меншою. Слід зауважити, що до цієї групи належать ті, хто головним чином сповідують соціалістичну, комуністичну ідеологію, однак і вони поступово переорієнтовуються на нову систему цінностей, пов'язаних з ринковими трансформаціями, переходом до демократичного способу життя, формування і зміцнення громадянського суспільства.

Друга група — це молоді люди, ціннісні орієнтації яких практично діаметрально протилежні представникам першої. Вони фактично народилися на зламі тоталітарної системи — колишнього СРСР — розпаду так званої соціалістичної системи, насамперед європейських країн, свідомість яких почала формуватися фактично з утвердженням принципово іншої системи цінностей, координат суспільного життя.

Характеризуючи молодь цієї групи, слід наголосити на вельми нечіткій визначеності щодо ідеології, високого рівня радикалізму, критичного ставлення до досвіду минулих поколінь, результатів суспільного як економічного, так і духовного розвитку тощо. Молодь цієї групи надто рухлива, підвладна різним впливам, особливо політичним, і в силу останнього часто є навіть “розмінною монетою” у політичній боротьбі. Водночас вона становить і найпотужнішу суспільну силу в прогресивних революційних перетвореннях, пов'язаних з ринковими змінами, суспільно-політичними трансформаціями.

Третя група — це молоді люди (їх незначна кількість), які хоча й критикують цінності минулого (соціалістичні, комуністичні), однак повністю їх не зрікаються, а бажають лише певної їх кореляції. Так, вони обстоюють ідею єдиної централізованої держави, пропагують лібералізм тощо.

Четверта група — молоді люди, які заперечують не лише “старий світ”, а й будь-які цінності, крім своїх власних. Учені таку категорію людей характеризують як квазіреволюціонерів, беручи до уваги їхню надмірну “революційність”, бажання руйнувати і нищити усе і всіх. Таким молодим людям властивий не просто радикалізм, нетерпимість до усіх, хто думає інакше, вони заперечують історичну спадкоємність у розвитку суспільства і його громадян.

Можна і дещо детальніше поділяти молодь на окремі групи з урахуванням тих базисних цінностей, якими вони керуються у своєму повсякденному житті.

5.2. Особливості ціннісних орієнтацій, задоволення життєвих потреб молоді та проблеми її соціалізації у суспільстві, що трансформується

Ціннісні орієнтації молоді, за усієї їх динаміки, є вельми сталими для певного історичного періоду функціонування суспільства. Так, рейтинг цінностей молоді за чотирнадцять років незалежності України фактично лишається таким самим.

Наприклад:

- сім'я;
- друзі, знайомі;
- робота;
- вільний час;
- хобі;
- політика;
- власний бізнес;
- відвідування вечірок, танців, кафе, дискотек;
- релігія [4, 37].

Окремо визначаючи і беручи до уваги ціннісні орієнтації молоді, слід наголосити на наступному:

- серед життєвих орієнтацій — це сім'я;
- серед цінностей праці — висока і гарантована заробітна плата;
- у сфері сімейного виховання — почуття відповідальності, працездатність, терпимість та повага до інших людей;
- у процесі формування політичної культури особистості — виховання любові до Батьківщини, національної гордості і патріотизму.

Сучасна українська молодь віддає перевагу активній життєвій позиції людини. Переважна більшість (три чверті) молодих людей відзначають, що у своєму житті найбільшою мірою вони покладаються на особисті знання, здібності та сили, оскільки схильні вважати, що доля людини головним чином залежить від неї самої, а не від зовнішніх обставин. Це свідчить про достатню зрілість сучасної вітчизняної молоді у сенсі самостійності, покладання на особисті здібності і сили, готовність до активного будування власного життя і щастя [4, 47].

Важливими позитивними тенденціями в трансформації ціннісних орієнтацій молоді в українському суспільстві є постійне зменшення частки тих, хто не пишається громадянством України. Якщо в 1996 р. молодих людей, які пишаються своїм громадянством, за даними соціологічних опитувань, було 55 %, то в 2002 р. їхня кількість зросла до 67 % [4, 29]. І все-таки — це не досить високий показник, оскільки серед молодих європейців патріотично налаштованих молодих людей у середньому 83 %, а в окремих країнах він ще вищий, наприклад, у Греції — 91 %, Португалії — 97 %, Польщі — 98 %.

У системі цінностей людини, особливо молоді, істотне значення мають цінності здорового способу життя.

Здоровий спосіб життя (ЗСЖ) — це усе те, що стосується збереження і зміцнення здоров'я людини, сприяє виконанню її функцій через посередництво діяльності з оздоровлення умов життя, праці, відпочинку, побуту [13, 21].

Складовими ЗСЖ є такі елементи:

- фізичні;
- психічні;
- соціальні;
- духовні.

У суспільному житті, науковій практиці існує термін “формування здорового способу життя”, який розуміють як процес застосування найрізноманітніших зусиль і засобів для поліпшення здоров'я і благополуччя людини.

Поняття ідеології ЗСЖ ґрунтується на ідеях пріоритету цінності здоров'я людини, стану певного благополуччя.

Кожне суспільство в межах своєї політичної волі, соціально-економічного, політичного, соціально-духовного розвитку турбується про формування здорового способу життя (ФЗСЖ). Основними принципами цього процесу є:

- партнерство (здоровий спосіб життя можна забезпечити на основі комплексних зусиль як спеціалізованих структур, так і окремих людей, громади тощо);
- посередництво;
- пристосування (враховуються як конкретні, так і місцеві особливості).

Головними механізмами ФЗСЖ є ті, що спонукають до такого способу життя самих людей, соціальні групи.

За усього різноманіття систем ФЗСЖ, загалом виокремлюють п'ять великих груп (або комплексів) заходів, які сприяють формуванню такого способу життя, а саме:

- формування сприятливої для здоров'я політики;
- створення сприятливого соціального середовища;
- підвищення активності громад (самодіяльність мас);
- забезпечення інформаційної і освітньої діяльності;
- розвиток спеціалізованих сфер охорони здоров'я [13, 24–27].

У будь-якому суспільстві ФЗСЖ безпосередньо пов'язане із характером та особливостями соціальної політики.

Слід зауважити, що соціальна політика в Україні щодо ФЗСЖ проводилася ще за “комуністичного” минулого, хоча й мала відповідне ідеологічне забарвлення. І нині в Україні у цьому напрямі ведеться певна робота.

Загалом законодавство України відповідає міжнародним стратегіям політики щодо сприяння здоров'ю та здоровому способу життя. В умовах сьогодення перед Україною постало завдання формування зовсім іншої питомої ваги ментальної, світоглядної цінності здоров'я як на рівні окремої особистості, так і на громадському рівні усвідомлення цінності здоров'я окремого громадянина і здоров'я країни взагалі. А це передбачає переосмислення принципів ЗСЖ і населенням, і відповідними державними структурами [13, 73].

Стосовно цього питання у країні діють важливі нормативні акти, спрямовані на ФЗСЖ громадян України. Так, у Посланні Президента України від 28 січня 2000 р. Верховній Раді України “Стратегія економічної і соціальної політики на 2000–2004 рр.” наголошується: “Важливим завданням виконавчої та законодавчої влади є організація скоординованих дій, спрямованих на поліпшення охорони здоров'я населення. Найважливішими пріоритетами демографічної політики мають стати виховання у населення застережного ставлення до свого здоров'я і здоров'я навколишніх, пропаганда здорового способу життя, посилення боротьби з пияцтвом, курінням та іншими шкідливими звичками, сприяння розвитку фізкультури та спорту, служб гігієни”.

Указом Президента України від 24 травня 2000 р. № 717/2000 “Про основні напрями соціальної політики на період до 2004 р.” передбачається:

- поліпшення стану здоров'я і зниження рівня смертності в усіх вікових групах, особливо дитячої та в працездатному віці; підвищення тривалості життя;
- здійснення цілеспрямованої політики щодо працевлаштування молоді, профілактики дитячої та молодіжної злочинності, наркоманії, алкоголізму, дитячої бездоглядності та жебракування, запобігання соціальному сирітству;
- проведення профілактичних, епідеміологічних та медичних досліджень з охорони здоров'я дітей, жінок і дівчат;
- розроблення і впровадження нових методів підтримання здорового способу життя, виховання фізично здорових і духовно багатих громадян;
- створення гнучкого механізму роботи з дітьми, що включає розроблення комплексу відповідних законодавчих та інших нормативних актів, проведення наукових досліджень, розроблення і реалізації програм організації соціальної роботи та соціального захисту дітей на основі діючої мережі спеціалізованих закладів соціального спрямування;
- збереження і приведення мережі дитячих позашкільних та оздоровчих закладів відповідно до потреб населення, проведення на їх основі виховної, культурної, оздоровчої роботи з дітьми та молоддю;
- надання державної підтримки жіночим, молодіжним і дитячим громадським організаціям та благодійним фондам, які проводять соціальну роботу;
- поширення серед населення інформації з питань здорового способу життя;
- створення умов для задоволення потреб кожного громадянина України, насамперед молоді, у зміцненні здоров'я, фізичному та духовному розвитку [13, 74].

Не можна не відмітити, що головною метою викладених завдань (заходів) — посилення ФЗСЖ усіх громадян України, усіх суспільних груп.

Крім того, в Україні за останні роки було прийнято низку спеціальних програм щодо посилення ФЗСЖ. Так, 12 вересня 1999 р. було затверджено “Національну програму патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства”, в реалізації якої задіяно близько 10 міністерств та відомств

країни. У згаданій програмі розроблено конкретні заходи щодо координації діяльності органів виконавчої влади усіх рівнів, громадських і релігійних організацій, навчальних і культурно-просвітницьких закладів, пов'язаної з патріотичним вихованням, розвитком духовності, захистом моралі та формуванням здорового способу життя. Програма також затверджує конституційні положення про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека є найвищою соціальною цінністю.

Ціннісні орієнтації людини (понад усе молоді) визначально детермінуються реальними потребами.

У найзагальнішому визначенні, за філософським словником, **“потреби — це брак або недолік чогось необхідного для підтримки життєдіяльності і розвитку організму, людської особистості, соціальної групи, суспільства загалом; внутрішній збуджувач активності”** [12, 499].

Виокремлюють потреби: а) біологічні (матеріальні, духовні); б) суб'єктів (особистостей) і соціальних груп.

Будь-які, будь-чий потреби, ступінь і можливість їхнього задоволення першочергово зумовлені рівнем розвитку окремо взятого, конкретного суспільства.

Людина завжди відчуває необхідність в елементарних або так званих **вітальних (біологічних) потребах**, що забезпечують умови для існування (їжа, одяг, житло тощо). Якщо не задовольнити її цими потребами, вона може навіть загинути.

Крім того, виокремлюють соціально-духовні потреби (знання, наука, культура тощо).

Між біологічними й соціально-духовними можна виділити **соціально-біологічні потреби**. До них належать, наприклад, потреби в лідерстві, лідерських функціях, в забезпеченні людиною (людьми) власної безпеки, у груповій приналежності, в організації колективного життя тощо.

Фактично людина підкоряється вітальним і соціально-біологічним потребам безсвідомо, невимушено, на рівні ірраціональної поведінки.

Якщо біологічні (природні) потреби є не чим іншим, як потребами самозбереження (у їжі, одязі, житлі, відпочинку, продовженні роду, турботі про нащадків), то соціальні визначають вищу мету життєдіяльності людини. Їх презентують основні

цінності (абстрактні ідеї) — Істина, Віра, Краса, Доля, Добро, Благо, Справедливість, Достаток та ін.

На думку М. Вебера, П. Сорокіна та інших класиків соціологічної, політологічної наук, діяльність кожного соціуму спрямовується саме основними цінностями, втрата або нехтування якими спричиняє або трансформацію соціуму, або взагалі його розпад, зникнення.

Проблеми сутності, особливостей вияву, взаємозв'язку духовних і біологічних потреб предметно розглядаються українським психологом, управлінцем Г. Щокіним, зокрема в його монографії “Система соціологічного знання” [15].

Слід виокремити економічні потреби не лише окремої людини, а й усього суспільства.

Усвідомлені людиною, групою людей, класами потреби становлять їхні інтереси. Тож потреби — це як спонукальні мотиви до певних дій, вчинків, діяльності з метою найпершого їх задоволення, і таким чином, шлях до унеможливлення деякого дискомфортного стану: “Я цього бажаю, хочу, але поки що не маю, не досяг, не зробив” тощо.

Задоволення потреб можливе лише за умови тісної взаємодії людини (суб'єкта) із зовнішнім середовищем в результаті її конкретної діяльності.

Потреби людей, груп надто динамічні — вони змінюються, ускладнюються. Їх розвиток ґрунтується на раніше задоволених потребах, а нові потреби з'являються і задовольняються в процесі конкретного включення людини (особистості) у складніші сфери діяльності. Потреби вибудовуються у логічну ієрархічну послідовність і взаємозв'язок.

Оскільки кожна людина включається (різним чином) у відповідну систему відносин, різну за специфікою, складністю, наявністю суб'єктів таких відносин, то **потреби можна класифікувати у такий спосіб:**

- **відповідно до сфер діяльності людей** (трудові, пізнання, спілкування, рекреації);
- **за об'єктом самих потреб** (матеріальні й духовні, естетичні та етичні);
- **за функціональною роллю потреб** (самозбереження людини і забезпечення її розвитку; першорядні і другоряд-

ні; периферичні і центральні; стійкі і ситуативні, або нетривалі);

- **за суб'єктом потреб** (індивідуальні, групові, колективні, суспільні).

Свого часу радянська наука по-своєму пояснювала сутність і шляхи задоволення потреб громадян СРСР, шукаючи при цьому вигідні виправдання низького рівня їхнього задоволення. Панівною була теза про, мовляв, існуючі суперечності між зростаючими потребами громадян, суспільства і реальним рівнем виробництва. Наприклад, у монографії “Очерк теории социализма” (1989) зауважувалося: “Серйозні суперечності в соціальному та економічному житті породжуються нерівномірним розвитком різних галузей народного господарства, недостатньою орієнтацією виробництва на задоволення і розвиток потреб трудящих, відставанням всієї сукупності інфраструктури в економіці”. Відтак замість того, щоб визнати нежиттєздатність планово-розподільчої соціалістичної економіки, автори вказаної праці продовжували стверджувати, що “усі суперечності соціально-економічного характеру в той чи той спосіб пов’язані із суперечностями між суспільними та особистими інтересами” [5, 145].

Унікаючи об'єктивного розгляду сутності та особливостей потреб громадян як дійсно реальних збуджувальних стимулів у навчанні, праці, суспільному житті тощо, у 50–80-х роках ХХ ст. в колишньому СРСР була запущена у світ концепція так званих “розумних і нерозумних потреб”. До перших належали ті потреби, що “спонукають людину до активної життєдіяльності, сприяють її фізичному і духовному вдосконаленню”, а до других — що характеризувалися як хибні, надумані, “задоволення яких веде до фізичної і духовної деградації особи” [3, 297–298]. За таких умов жоден з існуючих тоді словників не пояснював, які потреби мають належати до нерозумних, хибних, удаваних, а просто подавав розгорнуту критику так званого “буржуазного суспільства споживання”.

Незалежно від того, в якому суспільстві живуть молоді люди, вони мають певні загальні, базові потреби. Це стосується необхідності набути здібностей до конструктивної діяльності й спроможності бути творцем власного розвитку як індивіда, наприклад:

- **автономний** — спроможний зробити вибір і будувати власне і громадське життя (як індивіда і члена суспільства);
- **чуйний** — такий, що відгукується на різноманітні суспільні проблеми і вміє діяти спільно з іншими людьми;
- **відповідальний** — спроможний брати на себе відповідальність за свої дії, виконувати взяті на себе зобов'язання, доводити почату справу до кінця;
- **соціально-обов'язковий** — спроможний за будь-яких обставин обстоювати свої права стосовно цінностей, мети, утверджень та ідеалів, діяти відповідно до них, таким чином повністю реалізуючи свій потенціал і як індивіда, і як члена усього суспільства.

Ціннісні орієнтації молоді, задоволення нею своїх потреб найтіснішим чином пов'язані з життєвими планами юнаків і дівчат. Такі плани не є організованими, визначально впорядкованими. З часом вони змінюються, корегуються залежно від багатьох обставин, які можна назвати життєвим досвідом людини.

Життєві плани молоді зумовлені відображенням у її свідомості конкретного суспільного буття на основі набутого життєвого досвіду. Тому спроби спрогнозувати, а понад усе спланувати життєвий шлях людини відповідно до будь-яких теоретичних, ідеологічних постулатів і концепцій, як це намагалися робити в роки так званого соціалізму в країнах ближнього і дальнього зарубіжжя, даремні.

Зрозуміти сутність і особливості життєвих планів молоді можна лише враховуючи конкретно-історичні умови, в яких перебуває людина, не заперечуючи при цьому і не відкидаючи наявності певних родових ознак, впливу досвіду минулих років. Іншими словами, **особистість молоді людини не слід сприймати як певну позачасову абстракцію.**

Життєві плани людини завжди пов'язані з її бажанням і намаганням зайняти певне соціальне становище у суспільстві, завдяки якому вона могла б задовольняти власні потреби, самореалізовуватися.

Соціальне становище людини насамперед зумовлює спосіб і характер її життя, поведінку, дії і вчинки. Відтак життєві плани молоді і визначають її поведінкові орієнтації.

Життя людини подієве, тож і її життєві плани пов'язані з певними подіями як важливими та істотними віхами, наприк-

лад: закінчення навчання, вибір професії, вступ до навчально-го закладу, обіймання певної посади, отримання певного громадського визнання, взяття шлюбу, отримання квартири, народження дітей, захист дисертаційної роботи, отримання нагороди тощо. Такі події мають місце в житті кожної людини у сфері праці, сімейно-побутових відносин, громадсько-корисної діяльності, дозвілля, духовного життя тощо.

Цікаву спробу скласти структуру життєвих планів молоді на основі подій, які юнаки та дівчата визнають для себе найважливішими, ще в 1988 р. зробив відомий український соціолог і демограф Є. Головаха за підсумками опитувань 120 учнів 8–10-х класів загальноосвітніх шкіл. Як і передбачалося, школярі найважливішими у своєму житті назвали такі події життєвого визначення: здобуття освіти, набуття професії і створення сім'ї [2, 62–64].

З-поміж багатьох життєвих цінностей, крім сім'ї, здоров'я, виокремлюються й такі цінності, як праця (в середньому до 70 % опитаних молодих людей), суспільно-політична діяльність.

Зауважимо, що й на сучасному етапі політика посідає не дуже високе місце в рейтингу цінностей молоді. Справа в тому, що стосовно політики взагалі молодь має досить прагматичні погляди — вона розглядає політику здебільшого як засіб завоювання авторитету, лідерства. Тобто це одна з найгоцентричніших орієнтацій молодих людей, оскільки вони насамперед покладаються у розв'язанні своїх життєвих проблем на самих себе. Так, у 1998 р. 76 % молодих респондентів під час опитувань зазначили, що у своєму житті вони здебільшого покладаються на власні знання, здібності і сили. Водночас багато молодих людей очікують певної допомоги у влаштуванні власного життя від сім'ї: 49 % — батьківської, 27 % — від власної, 21 % — від друзів і знайомих, і лише 5 % — від держави [8, 81]. Така тенденція фактично є незмінною упродовж усіх чотирнадцяти років незалежності України.

Молодь у сучасному, особливо демократичному, правовому суспільстві вважає також, що долю людина взагалі визначає вона сама, а не будь-які зовнішні обставини. У такій ситуації держава (органи влади) мають насамперед максимально підтримувати й стимулювати ініціативу, самостійність молоді, не забуваючи, що впродовж десятиліть у колишньому СРСР та

його союзних республіках, нині суверенних державах, мала місце так звана патерналістська політика стосовно молоді, політика “батьківської турботи” партії про молодь, духовні й моральні наслідки якої — ціле покоління людей, що очікували й очікують на допомогу від держави.

Серед інших соціальних інститутів вельми помітним авторитетом у молоді користується церква, однак більше третини опитаних молодих людей, віддаючи їй належне, зауважують, що вони не сповідують ніякої релігії; 48 % молодих українців, за їх власним визнанням, дотримуються православ'я, 12 % — католицтва [8, 82].

Достатньо велика кількість молодих людей не стільки регулярно і свідомо відвідують храми, скільки беруть участь (головним чином як пасивні глядачі) в релігійних обрядах (вінчання, хрестинах, похоронах, різних святах — Спаса, Купали, Трійці, Великодня тощо). Інша справа — бажання кожного другого з опитаних молодих людей в Україні передати усвідомлені цінності релігії і віри майбутнім поколінням: 60 % з опитаних юнаків і дівчат вважають за необхідне, або, в усякому разі, корисним виховання у дітей релігійності [14, 107–109].

Не менше ніж проблеми релігії і церкви, молодь, як свідчать дослідження, цікавлять етичні проблеми. Етнокультурний аспект тісно переплітається з релігійним, який є важливим показником орієнтації людини на традицію. Серед опитаних більш як половина (52 %) відповідають, що їх хвилюють проблеми національної культури і 47 % — проблеми міжнародних відносин [14, 83–85].

Серед цінностей сучасної української молоді важливим засобом національної самоідентифікації є виокремлення мови — однієї з найважливіших ознак етнічності, своєрідного загального аналога етнічного явища. Так, українську мову своєю рідною називають 68 % юнаків і дівчат української національності, 5 % — росіяни і 7 % — опитаних інших національностей. Тоді як російську мову рідною назвала третина молодих українців: 95 % — російських і 76 % представників інших національностей [3, 82].

Загалом у середовищі молоді України має місце процес певного і достатньо відчутного зниження рівня сприйняття наявних культурних розбіжностей різних народів і національностей.

Вже в останнє десятиліття ХХ ст. чітко виявився інтерес і симпатії до інших культур: слов'янської — 59 %, західноєвропейської — 17 %, американської — 14 %, східної — 7 % [2, 82].

Вказуючи на таку тенденцію у ціннісних орієнтаціях молоді України, як надто позитивну, інтеграційно важливу насамперед для самої молоді, її всебічного духовного розвитку, слід звернути увагу на вельми поширене, однак явно спрощене твердження, що молодь нашої країни віддає перевагу американському способу життя і культури. За різними даними з-поміж української молоді на американську культуру зорієнтовані головним чином 15–17-річні підлітки. Серед них найбільший відсоток становлять ті, хто важливим у житті вважають не працю, діяльність, а відпочинок, розваги, досить беззмістовне марнування часу [14, 85–86].

Серед багатьох цінностей, завдяки яким формуються відповідні і соціально важливі життєві орієнтації молоді, важливіше значення мають національні.

Самі собою національні цінності та орієнтації — не що інше, як складова усього комплексу соціальних цінностей, що відображають особливості, зміст і сенс життя нації, визначають її потреби та інтереси.

Національні цінності мають як економічний, культурологічний, так і соціальний захист. Самі собою молоді люди об'єктивно є носіями національних цінностей, не просто автоматично успадковуючи їх від старших, попередніх поколінь. Мова, культура, спосіб мислення, поведінка передаються від старших поколінь, але ними треба оволодіти, усвідомити їх сутнісні особливості. Крім того, національні цінності й орієнтації не залишаються позитивними, вони змінюються з розвитком самої держави, суспільства.

Показово, що національні цінності є своєрідним інтегратором національної самосвідомості. Вони визначають ставлення до минулого своєї нації і свого народу, його сьогодення і майбутнього, впливають на формування інших цінностей, координують і спрямовують дії, вчинки, усю життєдіяльність людини.

Формуючи у молодій людині — майбутнього громадянина, поважне ставлення до цінностей своєї нації, варто пам'ятати, що в житті їй доведеться бути учасником певних міжнародних відносин, що передбачають і деяке змагання, конку-

ренцію. Тому молодий громадянин, маючи певну гордість за власну націю, її історію, культуру, традиції, мову, повинен водночас навчитися поважати цінності інших націй і народів, толерантно ставитися до них. Оскільки “цінності загалом, — як зазначав Макс Вебер, — слугують фундаментом мотивації поведінки людей, базисом цінностей всієї соціальної системи”.

Життя суспільства — це зміна поколінь. Справжнє сходження суспільства до нових вершин можливе лише за умови, якщо молоде покоління підніметься вище своїх батьків, старшого покоління.

Спадкоємність поколінь як обов’язкова передумова соціального прогресу значною мірою зумовлена передачею і засвоєнням молоддю відповідних національних цінностей. Однак така спадковість не однобока і стосується не лише молоді, а й суспільства загалом, тобто є загальносоціологічною сентенцією. Молодь вступає у життя, коли суспільство вже має певний рівень розвитку виробничих сил, матеріальної бази, а тому її завдання — примножити ці сили, матеріальні основи суспільства. Таку ситуацію досить докладно обґрунтували К. Маркс і Ф. Енгельс у своїх роботах, починаючи з гімназичного твору “Роздуми юнака при виборі професії”.

Проте існують і серйозні проблеми, оскільки молодь ще не має того життєвого і соціального досвіду, який має старше покоління. Крім того, вона включається в життя за умов існування в ньому вже певних соціальних інститутів і структур, які не завжди відповідають її власним інтересам і потребам. Звідси й бере свій початок той конфлікт поколінь, який радянська наука свого часу повністю заперечувала, називаючи не інакше, як буржуазна вигадка, породження капіталізму, його моралі і звичаїв.

Упродовж кількох десятиліть комуністична ідеологія настирливо нав’язувала суспільству багато вигідних для неї ідей. Серед них була й ідея незаперечної переваги колективного над індивідуальним, громадських інтересів над інтересами особистості. Невілювання останніх фактично спричинило величезні моральні деформації цілого покоління, яке нині не лише досягло пенсійного віку, а й відходить у небуття. Того покоління, що вистояло у жорсткій боротьбі з фашизмом, відбудувало зруйновану державу, дало життя усім, хто нині живе у незалежних суверенних державах, у тому числі й в Україні.

У перші роки незалежності України (1994) за ініціативою Комісії із соціальної політики і праці Верховної Ради України соціологічною службою України СОЦІС-Геллап у всіх регіонах України було проведено спеціальне дослідження (соціологічне опитування), під час якого вивчалися цільові настанови і ціннісні орієнтації населення, в тому числі й молоді. Характерно, що на запитання анкети: “Що має стати головною метою соціальної політики?” — 64 % респондентів відповіли — “людина”, 15 % — “суспільство” і лише 13 % — “державна”. При цьому серед усіх вікових груп людину назвали пріоритетом в соціальній політиці більшість молодих людей у віці від 18 до 29 років (74 %) і 20–29 (68 %) [11, 22].

Відсутність у будь-якій країні державної соціальної політики, яка дає можливість молоді насамперед на основі власної ініціативи і творчих потенцій реалізовувати власні інтереси і потреби, породжує і посилює чинники ризику, спричиняє соціальну напругу, а то й викликає найгостріші конфлікти різного характеру.

Джерелом чинників соціального ризику найчастіше є нерозв’язані політико-економічні проблеми, які зумовлюють накопичення конфліктного потенціалу в молодіжному середовищі.

Упродовж майже усіх років незалежності України серед чинників соціального ризику, які були й залишаються актуальними, юнаки та дівчата назвали падіння рівня життя — 74 % (18–19 років) і 79 % (20–29 років) [2, 85]. На другому місці серед чинників соціального ризику молодь називала і називає злочинність, безробіття, погіршення екологічного стану навколишнього середовища, житлову проблему, нерівність у розподілі суспільної власності [8, 26].

Нерозв’язаність багатьох соціальних проблем молоді нині ще більше загострила, примножила чинники ризику, зумовила накопичення негативних емоцій і настроїв у молодіжному середовищі. З кожним роком з моменту проголошення незалежності України молоді люди усе частіше беруть участь в акціях соціального протесту. І це феномен не лише України, а й більшості країн ближнього зарубіжжя. І такі явища не випадкові. Так, згідно з даними Українського інституту соціальних досліджень, найбільшу стурбованість молоді викликають проб-

леми безробіття (73 % молоді віком 18–28 років), зниження рівня життя (60 %); зростання цін (56 %), здобуття освіти (39 %), придбання житла (31 %); зростання наркоманії і захворювання на СНІД (49 %) [7, 34].

Завершити розгляд означеної проблеми можна такими висновками:

Цінності, їх характер, особливості, як і система цінностей у суспільстві загалом, є своєрідними орієнтирами у формуванні світогляду людини, її духовного світу, а бажання володіти ними — важливіша умова набуття молодим громадянином потрібного життєвого досвіду і його соціалізації.

Система цінностей — це певна сукупність ідеальних засобів людської діяльності, специфічний культурний феномен, завдяки якому переломлюється уся система реальних життєвих відносин суб'єкта з навколишнім світом.

Формуючись у певний історичний період, цінності продовжують існувати, видозмінюються у такий самий спосіб, як змінюються і цілі покоління людей, успадковуючи як позитивне, так і негативне з життя своїх попередників.

З погляду пріоритетності індивідуальні цінності людини (особистості) завжди превалюють над суспільними, тобто є основними. Індивідуальні цінності — ланка між людиною і суспільством, культурою конкретного суспільства. Суперцінністю була і залишається сама людина — її життя, діяльність, творчість: людина як істота не лише біологічна, а й соціальна. Людину можна позбавити життя, але як живу істоту вищого біологічного рівня розвитку її не можна позбавити можливості думати, розвиватися, сумувати й плакати, відчувати біль за інших, любити й ненавидіти та багато іншого, що притаманне одній лише Людині.

Людина, особливо молода, у виборі цінностей неоднозначна, оскільки кожна людина — це цілий світ.

Є цінності, які розділяють людей, але є й такі, до оволодіння якими прагнуть багато людей. Беручи до уваги усе це, а також психологічні й поведінкові реакції, можна виокремити типологічні групи людей, у тому числі й молоді.

Новий світ, як і окремі суспільства (країни) перехідного періоду, може сформуватися як дійсно демократичний, гуманіс-

тичний лише на системі нових цінностей, що відповідають потребам громадян. Кожен народ, нація мають свою систему цінностей, яка має логічно вписуватися і виявлятися в системі таких об'єктивних загальнолюдських цінностей, як Свобода, Солідарність, Гуманізм, Справедливість, Добро, Щастя, Сім'я, Здоров'я, Нація, Культура, Наука, Особистість. Для формування особистості справжнього громадянина однаково важливі як національні цінності, так і загальнолюдські, що інтегрують особистість не лише у власну країну, а й в усе людське співтовариство.

Діяльність будь-якої людини детермінована її потребами — біологічними (матеріальними) і духовними. Саме потреби спонукають людину до відповідної активності (або, навпаки, до пасивності), до пошуку нових і нових шляхів і засобів для їх задоволення.

Є потреби особистісні і суспільні, але й ті та інші сповна залежать від рівня матеріально-духовного розвитку суспільства, ступеня включення людини в усі сфери життя.

Задовольнити власні потреби людина не може інакше як шляхом взаємозв'язку із зовнішнім середовищем та іншими людьми. При цьому задоволення людиною одних потреб породжує нові, внаслідок чого вона включається у систему відносин, які постійно розширюються й ускладнюються.

Повне задоволення потреб людини у такий спосіб практично неможливе, але все більші можливості для цього, існуючі в суспільстві, вимагають від кожного індивідуума вдумливого, свідомого, вибіркового підходу до вибору цих потреб.

Ціннісні орієнтації, потреби молоді загалом визначають життєві плани юнаків і дівчат, які з часом або уточнюються, або перебудовуються.

Планування життя неможливе без певних мотивів, якими керується людина. Ці мотиви, як і життєві плани взагалі, у різних соціально-професійних і вікових груп молоді різні, такі, що за плином часу, за зміною умов місця проживання, обставин змінюються.

Життєві плани молодої людини (людини взагалі) пов'язані з бажанням зайняти певне соціальне місце, яке дасть змогу їй задовольняти все більші за своїм характером і важливістю потреби, самореалізовуватися як соціальний суб'єкт.

Складність життєвих планів людини залежить від багатьох обставин, але вирішальним є рівень духовного розвитку, свідомості, міжособистісних зв'язків, соціальних контактів людини.

Життя людини завжди пов'язане з конкретними подіями, а саме: здобутками, перемінами, поразками, розчаруваннями, але усі вони дають їй неоціненний життєвий досвід, у край необхідну соціальну практику для здобуття певних висот.

Список рекомендованої літератури

1. *Балакірева О. М.* Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві // Укр. соціум. — 2002 — № 1. — С. 21–32.
2. *Головатий Н. Ф.* Социология молодежи. — К., 1999.
3. *Головаха Е. И.* Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи. — К., 1988.
4. *Молодь України у дзеркалі соціології* / Заг. ред. О. Балакіревої і О. Яременка. — К., 2001.
5. *Очерк теории социализма.* — М., 1989.
6. *Парилс С. Э.* Жизненные события в сознании людей // Методол. и метод. пробл. социол. исслед. — М., 1988.
7. *Політичні орієнтації та електоральна поведінка молоді України в 1998 році: Наук. звіт* // Укр. ін-т соц. дослідж. — К., 1998. — Черв.
8. *Про становище молоді в Україні (за підсумками 1997 р.)* // Щоріч. доп. Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. — К., 1998.
9. *Соціальна робота з молоддю в Україні.* — К., 1997.
10. *Соціальна філософія: Короткий енцикл. слов.* / Заг. ред. і уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. — К.; Х., 1997.
11. *Социальные проблемы: оценка и пути решения.* — Кн. 2: Социальная политика. — К., 1996.
12. *Философский энциклопедический словарь.* — М., 1998.
13. *Формування здорового способу життя: Навч. посіб. для слухачів курсів підвищ. кваліфікації держ. службовців* / О. Яременко, О. Вакуленко, Л. Жаліло та ін. — К., 2000.
14. *Ціннісні орієнтації молоді: Наук. звіт* // Укр. ін-т соц. дослідж. — К., 1998. — Ч. 2.
15. *Щекин Г. В.* Система социологического знания. — К., 1998.

СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОЛОДОЇ СІМ'Ї

6.1. Гендерна проблема та гендерна політика: сутність і шляхи розв'язання існуючих суперечностей

Досягнення рівності між чоловіками і жінками, гарантування усім членам суспільства рівних прав і можливостей участі в усіх сферах життя — невід'ємна складова процесу створення справжньої демократії, формування громадянського суспільства. За такої об'єктивної постановки питання істотного значення набуває розуміння сутності і шляхів розв'язання гендерної політики.

Поняття “гендер” походить від грецького і означає матеріальний носій спадщини, що відповідає українським поняттям “рід”, “досвід роду”.

Термін “гендер” потрапив до вжитку на початку 90-х років з англо-американського фемінізму. Найчастіше в англосаксонських країнах вживається поняття “феміністські дослідження”, або “дослідження з проблем жінок”. При цьому під поняттям “фемінізм” часто розуміють винятково жіночий рух.

Існують різні підходи не лише до визначення феномена “гендер”, а й до пояснення поняття “гендерна політика”. Її розглядають як складову:

- **соціальної політики.** При цьому соціальна політика у найширшому розмінні цього поняття — це система відповідних інституційних і надінституційних, державних і громадських, суспільних і особистісних, індивідуальних способів і форм діяльності людей, спрямованих на створення умов для всебічної самореалізації соціального потенціалу кожної особи, її сутнісних сил;

- **“соціального простору”, “соціальної сфери”** (глобальних і регіональних проблем країн, соціальних спільнот, груп, окремих громадян). У такому контексті вона не лише має виявляти, а й розв’язувати суперечності, що існують у суспільстві, як об’єктивного, так і суб’єктивного характеру — в економіці, політиці, соціальних, духовних відносинах суспільства, міжособистісних соціальних зв’язках людей, аспектах і тенденціях розвитку та функціонування, що впливають на соціальне буття, соціальне самопочуття і безпеку людей, завдяки надання жінкам та чоловікам рівних прав і можливостей.

Мета гендерної політики — створення відповідних умов для формування, розвитку та оптимального функціонування соціально-політичних відносин у сфері державного управління для надання жінкам і чоловікам рівних прав і можливостей з метою всебічного розкриття, самореалізації творчого соціального потенціалу людини, особистості, її сутнісних сил.

Гендерну проблему і гендерну політику пов’язують між собою сутність і розуміння соціальних, біологічних та інших статевих відмінностей у суспільстві, особливостей соціальних ролей, які мають і виконують чоловік і жінка. Відтак гендерні проблеми розглядають у контексті сім’ї, сімейних стосунків.

Роль і значення сім’ї у житті будь-якого суспільства є визначними і загальновідомими, хоча саме поняття **“сім’я”** не є сталим і однозначним. Найчастіше дослідники посилаються на визначення поняття **“сім’я”**, зроблене ще у 80-х роках ХХ ст. російським соціологом А. Харчевим. Він стверджував: **“Сім’я — це соціальний інститут (з погляду суспільного функціонування шлюбно-сімейних відносин) і водночас мала соціальна група з історично визначеною організацією, члени якої пов’язані шлюбними або родинними стосунками, спільністю побуту і взаємною моральною відповідальністю, соціальна необхідність в якій зумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення”** [21, 79].

У більшості випадків поняття **“шлюб”** і **“сім’я”** розмежовують. Перше передбачає формальніші стосунки, а друге — обов’язкову родинну і духовну близькість, спорідненість, взаємовідповідальність і взаємозалежність.

Сім'я — це не лише певні чи інтимні взаємини між двома і більше людьми (особистостями), а й відображення складних, неоднозначних, часто й суперечливих суспільних процесів. Тож у суспільстві виникає потреба у такій сімейній політиці, яка б сприяла максимальному підвищенню ролі і значення сім'ї як важливого суспільного інституту.

Сім'я складається з трьох основних підсистем, тісно взаємопов'язаних і взаємозалежних між особою, а саме:

- чоловік — жінка;
- батьки — діти;
- дитина — дитина.

Типологію сім'ї визначають за такими класифікаційними ознаками:

- за продуктом тривалого історичного розвитку (патріархальна (традиційна), нуклеарна, мала сім'я);
- за формою шлюбу (моногамна, полігамна, полігінна, поліандрінна, групова);
- за розподілом влади (патріархальна, матріархальна);
- за вибором партнера (егалітарна, екзогамна, ендогамна);
- за місцем проживання (неолокальна, патрілокальна, матрілокальна);
- за національним (етнічним) складом (однонаціональна, міжнаціональна, сім'я громадян різних держав);
- за структурою (повна, неповна);
- за місцем проживання (міська, сільська);
- за кількістю дітей (бездітна, малодітна, багатодітна та ін. (15, 100–102)).

У дослідженні сучасної сім'ї головним чином використовують два теоретичних підходи: функціональний і конфліктологічний.

Функціональний підхід ґрунтується на вивченні основних функцій, соціальних потреб, які виконує і задовольняє сім'я.

Конфліктологічний підхід основний акцент робить на тому, як формується, розподіляється і зреалізовується влада у сім'ї.

З огляду на це сім'я рідко буває винятково цілісною, статичною, без відповідних змін і динаміки. Так, з часом змінюється вік чоловіка і дружини, кількість років, прожитих разом. Сім'я змінюється залежно від соціально-економічних та інших умов, що обстоюють її існування, а також від різноманітних потреб (вітальних, емоційних тощо).

Одним із важливих соціальних інститутів, що сприяють як поступальному розвитку суспільства, так і активній соціалізації молодого покоління, є **молода сім'я**.

Це цілком природно, оскільки **цінність родини** була і залишається пріоритетною у свідомості молоді майже стільки, скільки існує людство як свідома спільнота. Так, за даними соціологічних досліджень Державного інституту проблем сім'ї та молоді (2003), серед загальнолюдських цінностей переважна більшість молодих людей виокремлюють “хорошу сім'ю” (88 %), здоров'я (85 %), дітей (82 %), матеріальне забезпечення (78 %), кохання (72 %) і т. ін. [9, 9].

Поняття “статус молодої сім'ї” у багатьох країнах є однако-вим насамперед стосовно вікових меж молодого подружжя. В Україні відповідно до ст. 1 Закону України “Про внесення змін до Закону України від 23 березня 2000 р. № 1613–III “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, **молодою сім'єю є подружжя, в якому вік чоловіка та дружини не перевищує 30 років**. На кінець 2002 р., за даними статистики, в Україні налічувалося близько 2 млн молодих сімей, з яких понад 600 тис. проживали у сільській місцевості [9, 5].

За даними Держкомстату України (2002), кількість домогосподарств, до складу яких входили молоді сім'ї, становила близько 1,9 млн, з яких у сільській місцевості налічувалося понад 500 тис.

Соціологія сім'ї (в тому числі й молодої) досліджує типи соціальних відносин, що притаманні молоді і молодій сім'ї і визначають: чисельність і структуру сім'ї, її зв'язок з іншими соціальними групами та сферами соціального життя, суспільні функції сім'ї та її особливості як соціального інституту і психологічної групи, мотивацію шлюбів і розлучень, соціальні та психологічні чинники організації сімейного життя, історичні типи та форми шлюбно-сімейних відносин тощо.

Щоб відповідним чином сприяти успішному функціонуванню молодої сім'ї, слід насамперед усвідомити, що таке “сім'я” взагалі, та якими є її основні функції.

Сім'я (в тому числі й молода) — це об'єднання, члени якого пов'язані шлюбними стосунками, спільністю побуту, взаємодопомогою та моральною відповідальністю [17, 316].

За визначенням більшості спеціалістів в галузі сім'ї, сімейно-шлюбних відносин, будучи першоосновою духовного, економічного та соціального розвитку суспільства, на сім'ю покладаються такі головні функції:

- **господарчо-економічна** (сімейний бюджет, ведення домашнього господарства, організація забезпечення сім'ї і її побуту);
- **репродуктивна** (продовження людського роду — народження, догляд, виховання дітей);
- **комунікативна** (організація внутрісімейного спілкування, створення сімейного мікроклімату);
- **виховна** (передача батьками дітям відповідного соціального досвіду);
- **рекреативна** (організація спільного відпочинку, оздоровлення, реалізація потреб, інтересів усіх членів сім'ї);
- **психотерапевтична** (взаємовплив та взаємопідтримка в усіх життєвих ситуаціях, створення відповідного мікроклімату в сім'ї).

6.2. Особливості соціальної роботи з молодого сім'єю в сучасній Україні

Проголошення незалежності України стало відправною точкою у виборі головного орієнтира свого розвитку — демократичного, правового суспільства, яке забезпечує рівність прав для усіх її громадян. Така рівність, у тому числі жінок і чоловіків, гарантована Конституцією України (розділ II, ст. 24). Підписавши загальну декларацію прав людини, Конвенцію ООН “Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок”, ратифікувавши міжнародні договори про права і свободи особистості, підсумкові документи IV Всесвітньої конференції із становища жінок (Пекін, 1995), Верховна Рада України прийняла спеціальну постанову “Про рекомендації учасників парламентських слухань щодо реалізації в Україні Конвенції ООН “Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок”, в якій закріплені основні зобов'язання української держави в справі забезпечення рівних прав жінок і чоловіків у суспільстві. Існує низка й інших важливих документів, що обстоюють в державі таку політику.

В Україні (на відміну від інших країн) немає практично жодного законодавчого документа, в якому б йшлося про дискримінацію жінок, однак про гендерну рівність поки що говорити завчасно. Є проблеми такої рівності щодо політики, представництва на керівних посадах в органах виконавчої влади і управління, представництва в політичних партіях, громадських організаціях тощо. Ці та інші проблеми безпосередньо стосуються і молоді сім'ї, її утворення та функціонування.

Питання молоді сім'ї в Україні мають вирішувати спеціально створені структури й інституції: Комітет у справах жінок, материнства і дитинства при Президентові України (реорганізований 1996 р.), Сектор у справах жінок, охорони сім'ї, материнства та дитинства Кабінету Міністрів України (1993), Міністерство у справах сім'ї та молоді (1996) (у 1999 р. було реорганізоване у Державний комітет у справах сім'ї та молоді, а в 2000 р. — у Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму). Проблемами молодих сімей опікуються також відповідні структури в міністерствах, відомствах, організаціях різного рівня.

Нормативно-правову базу для розв'язання проблем молоді сім'ї становлять: а) документи міжнародного характеру ("Загальна декларація прав людини", 1948; "Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок", 1979; "Конвенція про права дитини", 1989 та ін.); б) нормативно-правові акти України (Конституція України, 1996; "Кодекс про шлюб та сім'ю України", 1969); закони України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми", "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні", "Про освіту", укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України та ін. Так, у Законі України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" юридично визначається поняття "молода сім'я" [17, 170], визначаються шляхи розв'язання житлових проблем молоді (ст. 10), певні гарантії щодо праці, культурного дозвілля, фізичного розвитку, правового захисту молоді, а відтак і молодого подружжя, молоді сім'ї (ст. 7, 8, 9, 10, 11, 12).

З-поміж багатьох молодіжних проблем взагалі і молоді сім'ї зокрема найважливішими є: соціально-економічне забезпечення; освіта і професійна підготовка; забезпечення зайнятості; охорона здоров'я; соціальне забезпечення.

До перелічених проблем додаються й ті, соціально-психологічні, які пов'язані зі ставленням молоді до шлюбу, наприклад: консенсусні шлюби (шлюби “на віру”, шлюби за згодою, за домовленістю сторін тощо); шлюби за контрактом. Зростає позашлюбна народжуваність. Тільки за 2002 р. в Україні із загального числа дітей, народжених поза шлюбом, 77 % народилося у жінок віком до 30 років [10, 5]. За останні роки у молодих сім'ях помітно зросла кількість конфліктних ситуацій, причини яких полягають у міжособистісних взаєминах подружжя, ієрархічних стосунках, зміні статевої ролі в структурі сім'ї.

Слід зауважити, що **першочерговими проблемами молоді сім'ї є:**

- матеріальна забезпеченість сім'ї (умови, в яких вона проживає);
- поєднання сімейного життя з навчанням, працею;
- сексуальні стосунки, народження і виховання дітей;
- розподіл і виконання сімейно-домашніх обов'язків.

Прийнятною типологізацією проблем молоді сім'ї загальною характеру є й така:

- адаптація молодого подружжя до спільного сімейного життя;
- відокремлення від батьківських сімей;
- розподіл соціальних ролей та оволодіння різними функціями сім'ї [15, 103].

У навчальному посібнику “Соціальна робота в Україні” (І. Зверева, О. Безпалько, С. Харченко та ін.) узагальнено такі **форми соціальної роботи з молодію сім'єю:** ярмарки професій, курси, тренінги, семінари, лекторії, передачі з проблем молоді сім'ї по радіо і телебаченню, ради, консультанти, візні консультації, вечори запитань і відповідей, громадські приймальні, спеціальні телефонні лінії, розповсюдження буклетів, брошур, презентації соціальних програм для молоді й молоді сім'ї, школи і клуби молоді сім'ї тощо [15, 103].

В Україні за роки незалежності напрацьовано великий досвід організаційної та іншої роботи з молодими сім'ями, як-от:

- державні цільові програми (“Українська родина”, “Репродуктивне здоров'я 2001–2005 рр.”, “Діти України”);

- комплексні програми Державного центру соціальних служб для молоді (“Соціальна підтримка сім’ї”, “Мобільний консультаційний пункт”, “Соціальний супровід неблагополучних сімей”);
- програми та окремі акції галузевих міністерств і відомств;
- регіональні (обласні, міські, районні) програми, заходи і акції, які здійснюють державні центри соціальних служб для молоді, їх структури і громадські організації (дитячі, молодіжні, жіночі).

На окрему увагу заслуговують напрями роботи з молодими сім’ями, що безпосередньо проводять державні центри соціальних служб для молоді, а саме:

- підготовка молоді до майбутнього сімейного життя;
- робота з молодою сім’єю зі стабілізації сімейних стосунків;
- допомога батькам у розв’язанні різноманітних проблем сімейного виховання [18, 168].

Список рекомендованої літератури

1. *Виховний потенціал сім’ї в сучасних умовах: Тематична Держ. доп. про становище сімей в Україні за підсумками 2001 р.* — К., 2002.
2. *Власенко Н. С., Виноградова Л. Д., Калачова І. В.* Гендерна статистика для моніторингу досягнення рівності жінок і чоловіків. — К., 2000.
3. *Гендерна експертиза українського законодавства (концептуальні засади)* / Відп. ред. Т. М. Мельник. — К., 2001.
4. *Жінка на порозі XXI століття: становище, проблеми, шляхи соціального розвитку: Зб. матеріалів. Всеукр. конгресу жінок України.* — К., 1998.
5. *Законодавство України про шлюб, сім’ю та молодь* // Бюл. законодавства і юридичної практи. України. — К., 1997.
6. *Кан-Калик З. А.* Семейная педагогика: Педагогические раздумья о проблемах воспитания детей в семье. — 2-е изд. доп. — Грозный, 1987.
7. *Лаптенко С. Д.* Семья и духовное развитие личности. — Минск, 1997.
8. *Медіна Т.* Молода сім’я як об’єкт соціальної політики держави // Соц. політика і соц. робота. — 2000. — № 1.

9. *Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та розвитку: Тематична Держ. доп. про становище сімей в Україні за підсумками 2002 р.* — К., 2003.
10. *Молода сім'я України 90-х.* — К., 1996.
11. *Проблемні сім'ї: діти і батьки (в рамках проекту UNICEF в Україні “Трансформація державної системи інститутів піклування про дитину в Україні”).* — К., 1998.
12. *Сатир В.* Как строить себя и свою семью. — М., 1992.
13. *Ситуаційний аналіз. Становище дітей та жінок в Україні.* — К., 2001.
14. *Сімейний Кодекс України.* — К., 2002.
15. *Соціальна робота в Україні: Навч. посіб.* / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.; За заг. ред.: І. Д. Зверєвої, Г. М. Лактіонової. — К., 2003.
16. *Соціальна робота з молоддю сім'єю: Зб. теоретичних та метод. матеріалів для працівників соц. служб для молоді України* — Ч. І. Цикл “Молода сім'я”, — К., 1997.
17. *Соціальна філософія: Короткий енцикл. слов.* / Заг. ред. і уклад.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. — К.; Х., 1997.
18. *Технологии социальной работы: Учеб.* / Под общ. ред. Е. И. Холостовой. — М., 2001.
19. *Титаренко В. Я.* Семья и формирование личности. — М., 1987.
20. *Фромм А.* Азбука для родителей. — Л., 1991.
21. *Харчев А. Г.* Социология семьи // Марксистско-ленинская социол. — М., 1988.
22. *Хромова О. Л., Кравченко Т. В.* Виховуємо батьків. — К., 1998.

МАУП

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ МОЛОДІ, ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ

7.1. Духовність людини: особливості розвитку і формування

Усе, що відокремлює людину від інших живих істот — це дух, духовність як найвища сфера її життєдіяльності і суспільства.

Духовність — специфічна людська якість, що формується в процесі усвідомлення і сприйняття певних суспільних норм і цінностей. У сукупності вони створюють духовний світ людини (особистості), забезпечуючи соціально-психологічний бік її життя (здоров'я, культурні та естетичні потреби).

Духовність, або духовну сферу людини, становлять певні цінності і потреби (від спрощених до надто тонких, синтетичних), серед яких умовно виокремлюють такі: світоглядні, моральні, громадянські, естетичні та ін.

Потреби у моральному вдосконаленні, задоволенні почуття прекрасного, пізнанні світу тощо формують людину як унікальну, неповторну особистість. Для задоволення таких потреб здійснюється і духовна діяльність, формується унікальна гаузуь духовного виробництва [14, 129–150].

Духовні потреби особистості у спеціальній літературі найчастіше визначаються як своєрідний стан людини, що спонукає її до створення і поступового, послідовного засвоєння духовних цінностей.

Духовні цінності є важливими складовими структури людської свідомості й самосвідомості, що зумовлюють специфічні сутнісні риси людини, як характеристики її особистості. Такі

цінності є реально-об'єктивними, незалежними від самої людини, оскільки з'явилися у суспільстві до її народження.

Поступово, оволодіваючи духовними цінностями, кожна людина входить у суспільство, включаючись у складні й багатогранні суспільні відносини. При цьому духовні цінності та сформовані на їх основі життєві орієнтири стають необхідними як щоденними засадами й умовами життєдіяльності людини, так і впродовж усього її життя.

Отже, духовність — це своєрідна система утворень у свідомості людини, які відображають її найістотніші і найактуальніші потреби, інтереси, погляди, ставлення до праці, навколишньої дійсності, до самої себе, як соціального індивіда.

Існують й інші, вельми точні визначення духовності. Наприклад: “Духовність — це ціннісне ставлення до світу і до самого себе. Це здібність і потреба засвоювати і перероблювати зовнішній і внутрішній світ за законами Істини, Добра, Краси у їх єдності” (за І. Степаненком) [40, 48].

Специфічною якістю ціннісних орієнтацій, особистісних характеристик людини є їх органічна єдність з конкретними життєвими цілями людини та зв'язок з мораллю.

Духовність безпосередньо пов'язана із світоглядними сподіваннями, устремліннями, ідеалами нації, народу, етносу, людського співтовариства. Усе це і зумовлює життєвий вибір і шлях людини.

Задля задоволення духовних потреб здійснюється духовне виробництво, основними функціями якого є духовна діяльність, або “виробництво нових технологій, виробництво нового мислення” [20, 190].

Будь-яке суспільство зацікавлене у своєму продовженні в наступних поколіннях, яке не може бути лише біологічним. Воно і духовне, і соціальне. Тому надто велике значення має соціалізація особистості, яка є, з одного боку, процесом свідомого засвоєння людиною відповідних моральних норм і цінностей, що існують у суспільстві, а з другого, — його спроможністю адаптуватися до навколишнього середовища, активно самореалізуватися, впливати на прогресивні перетворення, трансформації суспільства. **Отже, кінцева мета соціалізації — формування зрілої особистості, яка має активну життєву позицію.**

Людина не лише володіє матеріальними чи духовними цінностями, а й відтворює їх у процесі своєї соціалізації, соціаль-

но активної громадсько корисної діяльності. Тож **соціалізація** — це процес передавання суспільного досвіду певної культури (ролей, цінностей, умінь, значень, норм) окремим особистостям, соціальним групам. Такий досвід може сприйматися і не сприйматися, братися до уваги або ні, однак навіть опосередковано він торкається фактично кожного члена суспільства.

Метою соціалізації, крім засвоєння, передавання, подальшого розвитку досягнень суспільства є подолання певних життєвих труднощів і проблем, пошук людиною найефективніших шляхів пристосування до суспільства, відносин, які в ньому склалися, існують і видозмінюються.

При цьому для окремих молодих людей, що мають певні недоліки й припустилися відповідних помилок у житті, характерне й таке явище, як ресоціалізація, тобто відновлення втрачених якостей, потрібних для нормальної життєдіяльності в суспільстві.

Формування духовності громадян, особливо молодих, здійснюється на основі навчання, розвитку пізнавальної активності, задоволення певних духовних і культурних потреб. Важливо, що загальний інтерес молоді до духовних і культурних цінностей, зокрема в українському суспільстві, є вельми високим. Так, 58 % опитаних молодих людей відповіли, що їх приваблює словенська культура, 16 % — західноєвропейська, 15 % — американська, 7 % — східна, 4 % — інші культури. Серед опитаних 16 % зацікавлені в тому, щоб більше уваги приділяти читанню, 10 % — слуханню музики, 8 % — намагаються якомога частіше бувати в кінотеатрах, на концертах, виставках, 4 % — займатися будь-яким видом мистецтва [11, 91].

Однак серед опитаних молодих людей є чимало таких, які схильні до беззмістовного гаяння часу, наприклад, частіше бувати на дискотеках бажають 13 % юнаків та дівчат, більше проводити перед екраном телевізора — 9 %, нічого не робити взагалі — 4 %.

Однак за певного поступального розвитку української культури сучасну ситуацію в державі визнати позитивною неможливо. Оскільки має місце надмірна комерціалізація освітніх закладів і установа, зростають ціни на користування закладами культури, зменшується кількість бібліотек, центрів, клубів, творчих об'єднань та інше, що негативно позначається на ду-

ховному розвитку юнаків і дівчат, виключаючи значну їх частину з публічного культурного життя.

Духовність значною мірою є похідною від соціально-економічних особливостей функціонування суспільства. Помітне майнове розшарування населення в Україні та інших подібних їй за своїми умовами країнах, розвиток комерційного сектора створюють об'єктивні умови для пропозиції населенню, насамперед молоді, “престижних” видів послуг у сфері організації дозвілля: відкриваються казино, бари, нічні клуби, дискотеки, з якими державні установи культури за багатьох обставин просто не можуть конкурувати на рівних. Крім того, мало хто, в тому числі й держава, цікавиться змістовною стороною діяльності таких закладів (якою мірою вони розвивають духовний світ молодих людей).

Подібна ситуація не може не позначатися на формуванні духовної культури молоді. Духовні чинники життя притаманні більшості молодих людей. Розглянемо результати соціологічного опитування української молоді у віці від 15 до 22 років. Так, найчастіше предметом обговорення у молодіжному середовищі стають музика (56 % опитаних відповіли, що “часто” і “дуже часто” обговорюють музичні питання), спорт (41 %) і проблеми, пов'язані з організацією відпочинку (59 %). За своєю актуальністю для української молоді названі проблеми поступаються лише заробітку грошей (“дуже часто” і “часто” їх обговорюють 71 % респондентів) та проблемам, пов'язаним з одягом, зовнішністю та модою (відповідно 67 %). Однак потрібно зауважити, що такі значущі для структури духовного світу особистості чинники, як національна культура, культура і мистецтво, релігійна віра, ще не посідають високого щабля в ієрархії актуальних для молоді проблем. “Дуже часто” і “часто” їх обговорюють відповідно 13 %, 25 % і 16 % опитаних [29, 44].

Показово й те, що сама українська молодь виявляє стурбованість ситуацією, що склалася навколо проблеми, пов'язаної з її духовними потребами, задоволенням тощо. Так, загальною кризою моральності у суспільстві занепокоєні 14 % опитаних у віці від 15 до 22 років, обмеженими можливостями для задоволення культурних потреб — 10 %. Поширенням порнографії висловили стурбованість лише 1 % респондентів (на тлі 14 % стурбованих кризою моральності). Отже, в уявленні мо-

лоді її розповсюдження не є свідченням моральної кризи суспільства. Занепокоєння загальною кризою моральності у суспільстві лінійно зростає з віком і освітою — від 11 % серед 15–17-річних до 18 % у віковій групі 21–22 роки. За освітнім рівнем занепокоєння моральною кризою висловили від 11 % респондентів з неповною середньою освітою до 22 % опитаних з вищою або незакінченою вищою освітою [29, 45].

Однією з важливих засад будь-якої національної культури є релігія. Релігійні інститути вельми активно беруть участь у формуванні духовного світу людини. Так, за останні роки у сфері релігійного життя в Україні відбулися помітні істотні зміни як у кількісному, так і в якісному вимірах. Цим змінам сприяло законодавче закріплення і забезпечення гарантій і можливостей практичної реалізації свободи совісті, релігій, релігійних організацій. Україна стала поліконфесійною державою з широкою структурою віросповідань. Тільки за період з 1992 по 2000 р. кількість релігійних організацій збільшилася майже удвічі і становила близько 23 тис., а кількість конфесій перевищує нині 80 номінацій. У державі відбувається процес формування церковних управлінських структур: діють більш як 200 духовних центрів та управлінь, функціонує 120 вищих та середніх духовних навчальних закладів для підготовки кадрів священнослужителів. Для роботи з тими, хто сповідує певну віру, створено 7165 недільних шкіл. На території України розташовано 250 діючих монастирів. Обслуговують релігійні громади 21281 священнослужитель (з яких 650 іноземці) [29, 45].

В умовах нестабільного розвитку суспільства популярність релігій і культів особливо зростає. Не знаходячи розв'язання своїх великих і малих проблем в цьому світі, багато громадян (молодь — не виняток), з надією спрямовує свої погляди в інший світ.

Розглядаючи питання про поживлення інтересу української молоді до релігії, слід зауважити, що останнім часом тут проглядаються дві основні тенденції. Перша — відродження у частини молоді інтересу до традиційних, історично притаманних Україні релігій. І друга — поява і бурхливе зростання інтересу до так званих нетрадиційних релігій і культів (західних течій християнства, східних культів, окультизму тощо). При

цьому інтерес молоді має переважно поверховий, споглядальний характер, такий, що не ґрунтується на достатньому знанні сутності тієї чи іншої релігії.

Завершаючи розгляд загальних проблем формування духовності людини, насамперед молоді, слід зауважити, що визначенню ступеня і можливостей просування українського суспільства до політичної стабільності, духовного та соціально-економічного відродження послугує характеристика реальних світоглядних орієнтацій молодих людей доби переходу від тоталітаризму до демократії. Розглядаючи світоглядну парадигму молодих людей нашого часу, потрібно зауважити, що молодь схильна не лише до того, щоб відтворювати й виражати свої світоглядні орієнтації у буденному житті, спираючись на акумульований соціальний інтерес, а й засвоювати думки, поділяти орієнтації інших соціальних груп населення, впливу яких вона піддається за будь-яких умов. Варто також спробувати виокремити ті основні чинники, що зумовили нинішній стан реальної політичної свідомості та світоглядних орієнтацій української молоді. При цьому насамперед потрібно виділити так званий стереотип “панполітизму”, що властивий молодіжному світогляду, і у сучасній Україні позбавлений культурно-духовних основ. На думку фахівців, у цьому стереотипі міститься помилкова настанова на те, що політична діяльність має незаперечний пріоритет стосовно законів, міркувань економічної ефективності та соціально-культурних критеріїв розвитку суспільства взагалі. А тому юнаки і дівчата у своїй більшості вважають, що політико-культурні інтереси присутні винятково у сфері політичної влади і головним чином характерні політичним лідерам і політичній еліті. Щодо соціокультурних і духовних відносин, молодь не сприймає їх як зони певного владного домінування соціальних суб’єктів, як сферу практичної реалізації політико-культурних потреб суспільства. Звичайно, потрібно постійно наголошувати на тій принциповій обставині, що крах тоталітарної системи об’єктивно потягнув за собою і ліквідацію попередніх ідеалів і цінностей (“комунізм”, “соціалізм”, “революція”, “пролетарський інтернаціоналізм”, “радянська людина” та ін.), що були складовою свідомості та внутрішнього світу молоді людини у недалекому минулому.

В умовах сьогодення більшість молодих людей перебувають у стані радикального переоцінювання цінностей. Проблема в тому, що старі світоглядні орієнтації не зникли із свідомості, а нові цінності (“свобода”, “демократія”, “ринкові відносини”, “рівні можливості”, “правова держава” тощо) ще не сприйняті й не визнані певною частиною молоді. Це, в свою чергу, свідчить, що в свідомості цієї категорії людей (як і в суспільній свідомості загалом) нині створився певний “духовний вакуум”, наслідком якого є поширення бездуховності, аполітичності тощо. Тобто для певної частини молодих людей “нові” цінності мають негативний зміст. Так, ринок асоціюється у них із зубожінням, демократія — із хаосом. Подібна ситуація не є “безвинною”. Не розібравшись у тому, які цінності справді є істинними, а які вигаданими, штучними, молоді люди вдаються до “втечі” від свободи, суспільства, організацій, політики у світ власних, надуманих ілюзій, вірувань, активно засвоюючи світ антицінностей, пов’язаних із силою та свавіллям. Звідси збільшення кількості випадків правопорушень, злочинності, зростання агресії. За умов, коли частина молоді ще “не позбулася” багатьох “старих” цінностей і не засвоїла “нових”, поширення набували і набувають еkleктичність, суперечливість морально-ціннісного світу і поведінки молоді, строкастість і нестійкість світоглядних, суспільно-політичних орієнтацій. Отже, кредом сучасної молодої людини є суміш “нових” і “старих” світоглядних орієнтацій та життєвих цінностей. Не будучи інноваційними по суті, вони суб’єктивно відображають сучасний стан соціальної трансформації.

Відповідно до вищезахарактеризованого, можна типологізувати молоде покоління, вказавши на ті групи молоді, які мають конкретні і відмінні від інших молодих людей (груп) світоглядні цінності, а саме: а) зберегли попередні світоглядні орієнтації; б) зберегли їх у модернізованому вигляді (переоцінили, вилучивши суто ортодоксальні); в) орієнтуються на нові цінності (зокрема, “західного” зразка).

Щодо динаміки зміни політичних поглядів молодих людей в Україні протягом останніх років, то негаразди в економіці, низькі темпи реформування українського суспільства, загострення соціальних проблем та інші чинники спричинили незначне поширення комуністичних поглядів у молодіжному середовищі. Власне така особливість має місце й у більшості країн

постсоціалістичного характеру, тих, які утворилися на теренах колишнього СРСР. Щоправда, тут має місце і децю протилежна першій тенденція — йдеться про позитивне сприйняття західних зразків суспільного розвитку, зокрема капіталістичних принципів життєдіяльності суспільства (не сприймає їх в середньому лише 3 % молодих людей). Отже, на сучасному етапі розвитку України переважна більшість молоді (97 %) позитивно ставиться до ціннісних орієнтирів західного світу.

Така тенденція не є позитивною, якщо мати на увазі, що для національних держав принципове значення має формування у молодого покоління відповідного ставлення до національних культур і традицій.

7.2. Формування національної самосвідомості та громадянської позиції молоді України

У процесі соціалізації, формування у молоді чіткої громадянської позиції, особливо в державах з чітко визначеними етнонаціональними ознаками, важливе місце посідає обстоювання національних інтересів. Врешті-решт саме **національні інтереси і є основою становлення національної, суверенної української держави, формування громадянського суспільства.**

Становлення національної держави насамперед потребує усвідомлення того, про яку конкретно державу йдеться, якими є національні інтереси людей, що її розбудовують, і в який спосіб такий процес має відбуватися.

Україна — держава національна. Тому державні інтереси, соціальні цілі, орієнтири, принципи і настанови, спрямовані на раціональну організацію внутрішньої і зовнішньої політики держави, на адекватну репрезентацію інтересів громадян, суспільства, на всебічний розвиток народу, цілком можна розглядати і як національні інтереси. Що таке національні інтереси, який їх характер та особливості формування? Ці та інші питання і є визначальними, коли роблять спроби довести, що саме **національні інтереси є основою, підґрунтям становлення національної, суверенної, демократичної держави.** Врешті чіткість громадянської позиції молоді багато в чому і зумовлена її усвідомленням вищезначених інтересів, їх ролі і значення у державному будівництві.

Розглядаючи питання про національну державу, до уваги береться не лише те, що найчисельнішою етнічною спільнотою на території України споконвіку були українці (більш як 70 %), а й те, що Україна завжди вирізнялася з-поміж інших країн своєю поліетнічністю, представництвом інших національних меншин, груп, що й сприяло розвитку традицій мирного і дружнього співжиття, економічної, соціальної та культурної взаємодії і взаємовпливу одна на одну різних таких груп, національних меншин. Цьому значною мірою сприяли високі риси характеру, товариськості, дружби саме титульної нації — українства.

Дотримуючись загальнодержавних міжнародних принципів і норм щодо прав людини та міжнародних зобов'язань стосовно окремих національних меншин, головними напрямками державної політики у сфері міжнародних відносин в Україні є: максимальне забезпечення рівних конституційних прав і свобод усім громадянам незалежно від їхньої раси, етнічного походження; перетворення реальної поліетнічності суспільства, його багатокультурного розмаїття у своєрідний консолідуючий чинник суспільства; розвиток культурної самобутності українського етносу; всебічний гармонійний розвиток української культури і мови; створення необхідних умов для розвитку самобутності національних меншин і т. ін.

Ці та інші складові тісно поєднані, взаємоплинні елементи національної політики, спрямованої на розв'язання низки реальних проблем і суперечностей, що мають місце, або можуть виникнути у сфері міжнаціональних відносин, зорієнтованої на створення необхідних умов для розвитку українського етносу і національних меншин в Україні одночасно.

Позитивом такої політики щонайяскравіше є відсутність упродовж усіх років незалежності України гострих міжнаціональних конфліктів, які, на жаль, мали і мають місце в країнах Європи, Азії, Близького Сходу та інших територій.

Водночас варто враховувати, що реальна відсутність в Україні гострих міжнаціональних конфліктів не усувала і не усуває низки проблем державотворення, пов'язаних з етнонаціональними питаннями. Такі проблеми породжені не лише наявністю багатьох націй і національних меншин на теренах України, як уже вказувалося, а й її регіональною особливістю, внаслідок чого усталилися погляди, що вона є поліетнічною

країною. Певною мірою це так, навіть за умови, що в Україні лише 5 % громадян належать до інших етнічних груп, а українці та росіяни становлять близько 95 %.

Тож тенденції, що виразно виявилися останнім часом, свідчать не стільки про наявну поліетнічність України, скільки про те, що український етнос багато втратив через об'єктивні історичні умови, оскільки поза межами власної свідомості, будучи, довго перебував у своєрідному дисперсному стані, тобто був розколотий, розпорошений по всьому світу. Тому цілісно, державно він не мав жодних можливостей розвиватися впродовж багатьох століть.

Слід наголосити, що історично, демографічно етнічною основою українського суспільства були і є українці, саме всебічний розвиток української нації був і залишається головною умовою усіх інтеграційних процесів в Україні, утвердження її авторитету поза власними кордонами. Як зазначається в Конституції України (ст. 11): “Держава сприяє консолідації та ризиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури”. У цій статті також вказується на такий важливий атрибут держави, як мова. Українська мова проголошується державною, визначається її сутність значення в консолідації народу, національної української культури з одночасним захистом прав на користування своєю мовою, культурою, на здобуття освіти та інше представниками різних національних меншин. Це зумовлено Декларацією прав національностей України (1991), Законом України “Про національні меншини в Україні” та іншими правовими актами.

Конституція України нинішньої суверенної української держави, визнавши корінні народи та національні меншини окремими суб'єктами політико-правових відносин, поклала саме на державу обов'язок сприяти всьлякому розвиткові їхньої етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності у єдиній національній державі.

Теоретико-політичний розгляд проблеми ролі і значення титульної нації у державотворенні варто розпочинати з усвідомлення сутності феномена “нація” взагалі. Політична теорія визначає націю як політичну спільноту, яка об'єднує усіх громадян держави незалежно від їхнього етнічного, соціального походження, культурно-мовних та інших особливостей. Це

принципове і основне положення. Слід звернути увагу й на те, що нині сутнісними характеристиками нації все помітніше стають: спільна державна мова, спільні символи, спільна і взаємна лояльність до держави та її законів, спільні інтереси і надії на краще влаштування народом, нацією суспільного життя. Такі характеристики нації створюють і її синонімічні доповнення — “політична нація”, “державна нація” та інші, які останнім часом стали предметом щонайширших політичних, суспільних дискусій.

Відтак нація має розглядатися як сукупність усього населення, усіх етносів, що проживають у межах певної держави і об’єднуються за допомогою юридичних інституцій, прав громадянства і які також мають духовну потребу жити і взаємодіяти разом, спільно рухатися до визначеної мети, покладаючи в основу всього розвитку цінності культури титульної нації як теоретичного, так і суспільного, побутового характеру. Основу такого руху становить реалізація національної ідеї, як фундаменту державотворення.

З огляду на сказане вище, **національна держава має і відповідні національні інтереси**, які стосуються насамперед базисних, економічних умов її існування та ними й детермінуються.

Водночас самі собою **національні інтереси не є чимось штучним, виокремленим з якоїсь однієї сфери життя суспільства, особистості. Вони — інтегративні, виступають і виявляються комплексно, взаємовпливово і взаємозв’язково.** При цьому вирішальне значення у формуванні та практичній реалізації національних інтересів належить соціальній сфері, тобто безпосередньо — освіті і вихованню, науці, культурі, організації дозвілля, відпочинку і оздоровленню громадян, національній та етнонаціональній політиці.

Розглянемо особливості такої політики.

Національні інтереси в системі освіти і виховання. Всупереч та на протигагу загрозливим процесам глобалізації, які все більше загрожують національному розвою держав, людство усе помітніше змінює орієнтації свого розвитку в бік демократії, піднесення гідності і гуманістичних засад розвитку окремої особистості, її духовного та культурного збагачення, забезпечення національної самоідентифікації. Особливо яскраво це виявляється в процесі розроблення та здійснення сучасної сис-

теми національної освіти в Україні. Так, у “Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті” зазначається, що така освіта має національний характер і “ґрунтується на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності”.

Це концептуальне положення зумовлює зміст освіти, її заставничі засади. Освіта в сучасній Україні, ґрунтуючись на основі педагогічної спадщини Київської Русі, доби українського козацтва, світоглядної парадигми Володимира Мономаха, Петра Могили, Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Івана Франка, Григорія Ващенка, Василя Сухомлинського та багатьох інших видатних фундаторів української педагогіки, має утверджувати саме українську національну ідею, сприяти всебічному розвитку українського народу, збагаченню його духовного потенціалу.

Об’єктивно і цілком природно, що невід’ємною складовою усієї системи освіти України є саме національне і громадянське виховання, в основі яких мають бути принципи гуманізму, демократизму, єдності сім’ї і школи, наступності та спадкоємності поколінь.

Національне і громадянське виховання у процесі всього періоду навчання дітей та молоді мають сприяти якомога повнішому набуттю молодими громадянами потрібного соціального досвіду, успадкування кращих духовних надбань нашого народу в поєднанні з кращими надбаннями інших народів, формуванню високої культури міжнаціональних взаємин між людьми різних національностей, формуванню у юнаків і дівчат кращих особистісних рис громадян української держави, високої загальної культури і духовності. Проте штучне перенесення на український ґрунт чужих цінностей та ідеалів нічого, крім негативу, у формуванні та становленні особистості, розбудові власної державності не дає.

Національні інтереси у сфері науки і культури. Україна має досить великий науково-технічний, технологічний та інноваційний потенціал, велику когорту вчених, талановиту й обдаровану молодь. Ефективне використання цього потенціалу повинно сприяти подоланню наслідків економічної кризи, забезпеченню на належному рівні економічного піднесення, переходу вітчизняного виробництва на справді інноваційний

шлях розвитку, випуску високотехнічної, конкурентноспроможної на світовому ринку вітчизняної продукції.

За багатовікову історію український народ як творець національної та активний співтворець світової культури нагромадив величезні духовні багатства. Це — видатні пам'ятки трипільської і скіфської культур часів Київської Русі і козаччини, спадщина сотень відомих українських істориків, філософів, літераторів, художників, мистецтвознавців, діячів театру і кіно, знаних митців минулого і сучасності. За нинішніх умов слід робити усе, аби зберегти й примножити ті духовні скарби, крапці надбання української культури, а завдяки їм забезпечити й цілісність культурно-національної ідентичності України, її народу як активного співтворця загальносвітової духовності і культури, як повноправного і самодостатнього серед інших народів світу.

Творення єдиного загальнонаціонального культурного простору, забезпечення самоцінності, незалежності культури і мистецтв в усіх їх різноманітних виявах, збереження національної культурної спадщини, забезпечення свободи творчості, найширшого доступу громадян, особливо молодих, до культурних надбань — є цілісним консолідуючим чинником становлення та зміцнення української національної державності.

Важливим чинником консолідації суспільства, формування активної громадянської позиції особистості була і залишається мовна політика як система поглядів, принципів і пріоритетів у діяльності держави, її структур з тим, щоб державна українська мова змогла реалізувати свою дійсно державотворчу, консолідуючу роль, утвердитися як основний засіб функціонування українського суспільства. Адже саме мовна політика завжди є предметом гострих суспільно-політичних суперечностей, наукових аналізів і неузгоджень.

Національні інтереси в галузі охорони здоров'я, організації дозвілля і відпочинку. Духовно і матеріально багатого, спроможною на повноцінне і активне життя може бути лише здорова людина. Тож збереження і зміцнення здоров'я, створення сприятливих умов для життя і праці людей — головне завдання держави, її соціальної політики.

Стратегія української держави у справі забезпечення охорони здоров'я, організації змістовного дозвілля і відпочинку за-

лежить від розвитку людського та соціального потенціалу, демографічної ситуації, вдосконалення медико-санітарної культури населення, поліпшення медичного обслуговування, вдосконалення інфраструктури, поліпшення організації сфери дозвілля і відпочинку.

Національна та етнонаціональна політика як основа національних інтересів. Загальнодержавна стабільність, мир і злагода, дієві міжнародні відносини і співробітництво, відсутність міжетнічних конфліктів забезпечуються цілісністю національної та етнонаціональної політики. Досягти такої ситуації можна лише за умови оптимального врахування інтересів і потреб, створення сприятливих умов для розвитку української нації, корінних народів і національних меншин України та ін.

Національні інтереси і духовно-релігійне середовище. Важливою складовою утвердження високої духовності у суспільстві є духовно-релігійне середовище. Політика демократичної держави у сфері релігійного життя має ґрунтуватися на тісному поєднанні інтересів держави, суспільства і церкви, становленні високої моралі, духовності громадян. Послідовно дотримуючись цивілізованих методів регулювання державно-церковних відносин, принципів невтручання держави у безпосередні внутрішні справи церкви, а церкви — у діяльність держави, Україна спроможна забезпечити їх гармонізацію, утвердження в українському суспільстві громадянського миру і міжконфесійної злагоди, зміцнити довіру між державою та релігійними організаціями. Без цього процес демократичного державотворення є практично неможливим.

Національні інтереси багато в чому визначаються особливостями духовно-релігійної самоідентифікації українця, й особливо на тлі такого могутнього консолідуючого чинника, активного носія державницької ідеології, суспільної моралі та культурного прогресу українського народу, яким є християнська православна віра. Адже історично так склалося, що людина завжди ідентифікує себе не лише за індивідуальними, статевими, родовими, етнічними, культурними, державними, національними, моральними, а й релігійними ознаками.

Україна — це багатоконфесійна держава, в якій нині діє понад 27 тис. різноманітних релігійних організацій, що представляють понад сто церков, конфесій, напрямів і течій. По-

мітною є зарубіжна релігійна експансія, вплив на духовні процеси в Україні місцевих представництв новітніх нетрадиційних релігій і культів.

За вказаних обставин формування свідомості молоді України постає як складний, нерідко вельми суперечливий процес. **Невід'ємним чинником українського державотворення була і є національна самодостатність у духовно-релігійній сфері, незалежність у цьому плані від народів, що мають інші системи віри.** Тож важливим критерієм і обов'язковою умовою творення демократичної держави у цьому складному процесі є свобода світогляду та віросповідань.

Права і свободи громадянина (особистості), насамперед молоді людини, проголошені й закріплені в Конституції України, є не лише непорушними, а й невідчужуваними. Вони пріоритетні щодо державної влади, оскільки визнані як природні, але не кимось дані. Ніхто не може позбавити людини права на гідність, свободу думки і волевиявлення, на сприятливе навколишнє середовище.

Отже, вищенаведене принципове положення Основного Закону нашої держави — Конституції України і ставить державу, владу перед необхідністю не лише діяти в інтересах людини, а й виходити з особливостей та характеру цих інтересів. Відтак можна визначити кілька принципових положень, пов'язаних з національними цінностями та інтересами взагалі.

Перше. Національна держава, допускаючи і створюючи умови для вільного волевиявлення громадян, зобов'язана також створювати і відповідні умови для такого волевиявлення.

Друге. Національні цінності та інтереси в державі, яка є етнонаціонально єдиною, мають обстоюватися й захищатися насамперед державою, оскільки це корінна, природна потреба її громадян.

Стосовно юнаків і дівчат, які ще тільки формують себе як громадяни і перебувають у складному, проте обов'язковому процесі соціалізації, держава має виробити і реалізувати на практиці специфічну державну молодіжну політику, одне з провідних місць в якій посідає національно-громадянське виховання, формування у молоді кращих рис громадян своєї національної держави.

Отже, **формування національної і громадянської свідомості, громадянської позиції особистості** має відбуватися за умови відмови держави від претензій на тотальне і єдино правильне знання про соціальну реальність, організацію життя людських спільнот. Діалог культур, цивілізацій, ідеологій має бути і забезпечуватися, однак домінантою, визначальним компонентом для особливо національних держав були й залишаються національні цінності та національна ідея.

За умов політичного плюралізму, притаманного Україні, вельми гострих суперечок, а то й політичної боротьби між різними ідеологіями та ідеологічними напрямками, справді **гостро постає питання пошуку ідеології, яка максимально сприяла б об'єднанню суспільства**, у всякому разі ідеології, що несе максимально позитивний, конструктивний потенціал і спроможна сформувати міцний консенсус між різними політичними силами.

Об'єктивно жодна з ідеологій ніколи цілковито не може навіть претендувати на те, щоб з усією повнотою відобразити широкий спектр соціальних інтересів і тенденцій розвитку суспільства. І все ж **з-поміж існуючих у суспільстві ідеологій об'єктивно виражати загальнонаціональні інтереси може саме та, що за своїм характером найбільше відповідає історичним традиціям, настановам і сповіданням більшості громадян певної держави**. Така ідеологія не може бути обрана державою штучно, оскільки суспільна і державна ідеології зазвичай нетотожні й абсолютно ніколи не збігаються.

Первинною, визначальною була і завжди залишається суспільна ідеологія (та, що становить дух, неповторну особливість, характер цього народу), а вторинною — загальнодержавна, загальнонаціональна. Тобто остання є універсальнішою, і саме завдяки їй — через політику, насамперед соціальну, та економіку утримується потрібна стабільність держави, забезпечується її інтенсивний розвиток.

Уся історія і культурна традиція українства підтверджує, що найпритаманнішою для становлення самостійної української держави була і залишається **національно-консервативна ідеологія**. Саме вона є осердям соціального інтелекту, розсудливої, зваженої суспільної гармонії, наріжним каменем національної культури, традицій, звичаїв і правил співжиття. Національний консерватизм передбачає не лише впорядкованість,

поміркованість соціальних реформ, експериментів, перетворень, а й запобігає і протистоїть спрощеним і відкрито руйнівним виявам і наслідкам дії радикалізму, фундаменталізму і глобалізації. Саме завдяки національному консерватизму, що поєднує свободу із порядком і відповідністю, маємо змогу протистояти прискорено інтенсивному процесу глобалізації, що відверто загрожує існуванню націй, їх унікальним рисам і якостям. Національний консерватизм вбачає історію, історичний процес як органічну єдність минулого, сучасного і майбутнього, що, звичайно, є великим позитивом для українського народу, його складної і багато в чому суперечливої історії.

Ідеологія національного українського консерватизму найближче і найповніше обстоює, спричиняє усвідомлення сутності української національної ідеї, основний зміст якої полягає в тому, що всі громадяни України становлять великий український народ, який прагне у власній державі створити життя, гідне споконвічних сподівань своїх предків, будувати спільне життя на засадах соціальної злагоди і загальногромадянської моралі.

Справді, за багатьох об'єктивних обставин, саме ідеологія національного консерватизму може бути тією платформою об'єднання і налагодження співпраці усіх політичних сил заради і в ім'я творення національної, самостійної, суверенної держави.

Третє коло питань — національні інтереси й особливості їх практичної реалізації у становленні людини-громадянина з чіткою соціальною орієнтацією, позицією і високою громадською активністю.

Чіткість визначення національних інтересів, ступінь їх практичної реалізації багато в чому зумовлені рівнем національної самосвідомості громадян цієї країни.

Будь-яка нація існує і відповідно виявляє себе у суспільно-політичному житті завдяки самосвідомості людей (особистостей), їхнього самоототожнення з культурою своєї нації. Саме в основі національного характеру й лежать національна самосвідомість і почуття етнічної ідентичності.

Даремно обстоювати, розвивати й реалізовувати національні інтереси, якщо в країні, особливо серед молодого покоління, не проводиться належна робота з формування такої потрібної національної свідомості.

Національна свідомість — це сукупність відповідних соціально-економічних, політичних, морально-етичних, філософських, духовно-релігійних поглядів, норм поведінки, звичаїв і традицій, ідеалів і ціннісних орієнтацій, які власне й характеризують, зумовлюють життєдіяльність окремих націй і народностей.

Існує *буденна* і *теоретично обґрунтована*, пов'язана з відповідним осмисленням, усвідомленням у її сутності й важливості *національна свідомість*.

Найстійкішими інтегруючими елементами буденної свідомості є *звичаї* і *традиції*. Історично та генетично так склалися, що вони є й найдавнішими елементами свідомості, оскільки формуються з початком утворення націй і національностей.

Теоретична національна свідомість є відповідно науково обґрунтованою, узагальненою, соціально і політично зорієнтованою, як певна цілісна система поглядів на життєвий шлях, розвиток, місце, роль і значення окремо взятої нації у розвитку етносу, народу, людської спільноти загалом. Вона включає в себе ідеологію певної нації, основним елементом якої є національна ідея, тобто ідея історичного призначення, відповідних ціннісних, духовних орієнтирів, мета існування нації та шляхи досягнення цієї мети.

Коли йдеться про формування громадянської свідомості особистості, то мають на увазі і такий феномен, як **громадянський менталітет**. Це — сукупність спільних для громадян конкретної країни способів політичного мислення, тобто способів, за допомогою яких встановлюються причиново-наслідкові зв'язки щодо державно значущих політичних процесів і подій.

Загалом окрема людина (особистість), особливо молода, безпосередньо свідомо сприйняти таке складне явище, як держава, не може, оскільки її уявлення зазвичай фрагментарне, нецілісне й існує лише у вигляді певного синкретного образу. Воно може мати більш-менш цілісний характер тільки за умов політичної соціалізації особистості, оволодіння нею досвідом попередніх поколінь.

Безпосередньо ґрунтуючись на громадянському менталітеті, виникають типові форми і моделі державно зорієнтованої, значущої поведінки людини, в якій тісно поєднуються особисті й державні інтереси.

Реальне вирішення соціально-економічних, політичних, духовних та інших завдань у суспільстві, тобто реалізація національних інтересів, видаються максимально можливими за умови врахування, **особливо** в процесі формування національно свідомої особистості, менталітету народу, української ментальності.

Як відомо поняття “менталітет” пов’язане з відповідним психічним складом розуму людини, її душевним станом, напрямом і способом думки або характером роздумів, духовним світом загалом. Тож, коли йдеться про ментальність, то мають на увазі відповідну інтегральну характеристику психологічного життя людей певного історичного часу (періоду). Зрозуміло, що саме своєрідність, неповторність бачення людьми навколишньої дійсності насамперед і зумовлює специфіку їхньої реакції та поведінки.

Ментальність притаманна як окремій людині, так і великим соціальним групам (класам, націям, етносам) і пов’язана з багатьма умовами суспільного буття конкретної етнічної спільноти. Крім того, ментальність не є однозначною, незмінною. Скоріше, навпаки, за усіх більш-менш сталих характеристик, ментальність — явище певною мірою суперечливе. Так, ведучи мову про ментальність народу загалом, М. Грушевський, зокрема, вказував, що український народ порівняно з російським є більш проєвропейським народом, зорієнтованим на західну культуру, тоді як російський — проєвразійським.

На сучасному етапі вельми актуальним залишається питання своєрідного очищення масової свідомості українців від залишків шкідливих рудиментів комуністичної, тоталітарної ідеології. Це надто складний, неоднозначний і суперечливий процес.

Суспільство, сім’я, школа, громадськість у будь-якій країні і за будь-яких умов їхнього функціонування **ставлять перед собою завдання виховати громадянина**, тобто особистість з певними рисами, якостями, характеристиками, яка вміє жити спільно з іншими, дотримуючись побудованих на історії, традиціях, надбаннях своїх попередників норм співжиття, що склалися на національному ґрунті.

Саме громадянськість найчастіше пов’язана з державністю — вони тісно взаємодіють і не існують одне без одного.

Вільний розвиток особистості має лише в правовій, демократичній державі, де існує високорозвинене громадянське сус-

пільство. Тож природно і єдино вірно, що незалежну, самостійну і справді демократичну українську державу можуть розбудувати лише її палкі патріоти, національно свідомі і національно налаштовані громадяни, об'єднані у спільноту національною ідеєю — ідеєю незалежності і соборної державності.

Теоретико-методологічні засади громадянського виховання молоді (мета, принципи і завдання, методи і форми) містяться в таких основних, державного значення документах, як Конституція України, закони України “Про громадянство України”, “Про освіту”, “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні”, “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, “Державна національна програма “Освіта” (Україна XXI століття)”, “Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті”. Останні документи передбачають відродження і подальшу розбудову національної системи освіти і виховання, як важливіших ланок формування національно свідомих громадян Української держави.

Розв'язуючи конкретні проблеми сучасної української молоді, слід обов'язково враховувати ту принципову обставину, що молодь завжди була і є особливою групою суспільства, яка існує в межах своєрідної “молодіжної культури”.

З одного боку, **молодіжна культура**, або **молодіжна субкультура**, є специфічною, унікальною самостійною культурою молоді, а з другого, — вона є невід'ємною складовою загальної культури суспільства і людства.

Молодіжну субкультуру розуміють також і як поєднання характеристик, притаманних лише стилю життя молоді, їхньої поведінки, групових цінностей, норм і стереотипів.

Молодіжній культурі притаманні такі характерні риси й особливості, як романтизм, молодіжний максималізм, нетерпимість до несправедливості, надмірна “революційність”, прагнення відрізнятися від старших поколінь, намагання до самоствердження, а то й використання сили як пріоритету в досягненні мети і цілей.

Принципового значення набуває те, що **молодіжна культура формується і практично існує під впливом як цінностей власної національної культури, так і цінностей інших культур**, багато з яких не відповідають ментальності українського народу. Здебільшого перенесення не кращих зразків, зокрема захід-

ної культури, на національний український загал нерідко видається цілком можливим і результативним, особливо в період нестабільного, несталого розвитку суспільства. Крім того, слід указати й на усе більш досконалий механізм впливу інших культур на нашу власну національну культуру за умов інтенсивного розвитку, небаченого вдосконалення засобів масової інформації, інформаційних технологій.

Глибоке усвідомлення молоддю сутності й особливостей національних інтересів відбувається в процесі її соціалізації, органічнішого й потужнішого входження у політичне, суспільне життя. Стосовно суспільства воно має принципове значення, оскільки саме молодь є тією соціальною групою, яка вирішальним чином визначає зміст і характер майбутнього, концентрує в собі перспективні тенденції загальносуспільного розвитку.

Визначальним аспектом соціалізації молоді в Україні, формування її політичних, ціннісних орієнтацій є ставлення до політичної системи українського суспільства. При цьому слід виокремити ті принципові зміни, що відбулися в Україні, її політичній системі і вплинули на ціннісні орієнтації молоді.

Перше. Зміна суспільно-політичних відносин між державами під час розпаду так званого соціалістичного табору, колишнього СРСР, утворення нових демократично зорієнтованих держав, зміна кордонів і геополітичного простору загалом істотно розширили (й водночас ускладнили) можливості молоді для глибокого усвідомлення нею свого місця і становища в соціумі.

Друге. Радикально змінилася і продовжує формуватися принципово інша політична система в Україні, відбуваються складні процеси соціальної трансформації, які по-новому визначають, детермінують місце і роль молоді в суспільстві.

Третє. Зміна етнокультурного середовища, орієнтація на співробітництво, насамперед європейськими країнами, вплинули на формування нової системи духовних координат, в яких формується нова генерація українства.

Отже, з одного боку, процеси соціалізації, формування особистості молодого українського громадянина стали більш інтенсивними, демократично і духовно зорієтованими, а з другого, ускладнили орієнтації молоді в розмаїтті економічних, політичних і соціальних подій. Значно динамічнішими й

складнішими стали сфери, завдяки яким формується особистість — *самосвідомість, спілкування, діяльність*.

У першому випадку йдеться про засвоєння молоддю відповідних політичних цінностей і норм (в результаті освіти, самоосвіти і саморозвитку, виховання). За умов політичного плюралізму у власній державі, величезного ідейно-інформаційного впливу інших культур і народів, освоєння сутності й усвідомлення молоддю власної життєвої потреби в тих чи тих цінностях є надто складним і неоднозначним процесом.

Не менш важливий для соціалізації молоді процес міжособистісного, групового та іншого спілкування, під час якого і відбувається обмін інформацією, знаннями, здійснюється апробація власних цінностей, утверджень, орієнтацій. Інтенсивність і результативність спілкування для становлення особистості, формування її активної громадянської позиції багато в чому залежить від свободи особистості, наявності у неї можливостей для всебічних контактів з однолітками, представниками інших соціальних і вікових груп, відповідної системи виховної роботи.

У нинішніх умовах процес соціалізації молоді багато в чому зумовлений тим, наскільки молодій людині доступні в плані ознайомлення, засвоєння цінності інших культур, країн, народів. Така ситуація багато в чому залежить від способу, яким держава встановила і здійснює зв'язки з іншими країнами, якими за характером і змістом є її геополітичні орієнтації, міжнародна зовнішня політика і стратегія.

Процес соціалізації молоді характеризується не лише набуттям знань, відповідних цінностей і орієнтацій, а й формуванням активної життєвої позиції. Вона ґрунтується на певних духовних, ідейних переконаннях, ідеалах, досягнення яких можливе за наявності волі, громадянської зрілості, високих морально-етичних, духовних якостей.

Слід зауважити, що однією з найважливіших складових соціалізації молоді взагалі є її політична соціалізація, яка визначається рівнем політичних знань особистості, її ідейними утвердженнями, ставленням молодого громадянина до влади і держави.

Політична соціалізація — процес напрацювання конкретних політичних, ідеологічних цінностей, наявність яких залежить

насамперед від ідеологічних симпатій і уподобань людини. Тож принципово постає питання про те, якою, з погляду домінуючої ідеології, має бути політична ідеологія творення української незалежної держави: лібералізм, анархізм, тоталітаризм, соціалізм тощо.

Отже, національні інтереси — це не лише певна система духовно-моральних цінностей, пов'язаних з історією, національними традиціями, культурою, а й життєвоперетворювальні, спонукальні до конкретної державотворчої діяльності реальні стимули, без яких неможливо ні сформувати національно свідому особистість, ні розбудувати і зміцнити національну державу.

Завершуючи розгляд проблеми духовного розвитку молоді України та формування у неї громадянської позиції, вкажемо на найбільш принципові сентенції.

З моменту розпаду колишнього СРСР, так званого соціалістичного табору, виникли вельми схожі, майже ідентичні об'єктивні обставини й умови формування особистості молодої людини, її громадянської позиції. Вони полягають у наступному:

1. Формування громадянської позиції молоді у країнах постсоціалістичного, посттоталітарного стану відбувається одночасно й паралельно з процесами формування у відповідних державах нових політичних систем, ринкових соціально-економічних, громадських відносин, громадянського суспільства. Природно, що деякі вчені-суспільствознавці визначають сучасне молоде покоління у країнах, що трансформуються, поколінням перехідного, трансформаційного періоду.

2. Властиві й характерні для молоді моделі поведінки тоталітарної доби, в нинішніх умовах (на початку ХХІ ст.) не можуть бути принагідними, оскільки раніше вони вимагали від особи насамперед виконавської позиції. Молодь була переважно об'єктом впливу з боку держави, громадських інститутів освіти, виховання, організації громадсько корисної діяльності.

З початком трансформаційних процесів у багатьох європейських країнах, в тому числі й в Україні, виникають, розширюються реальні умови для зростання соціальної активності громадян, і передусім молодих, у всіх сферах життєдіяльності — економіці, політиці, духовному житті тощо. Водночас принципово інший характер поведінки молоді зустрів і відповідне нерозуміння з боку значної частини дорослого населення, людей старших поколінь.

3. З початком перебудовчих, трансформаційних процесів у юнаків і дівчат країн молодой демократії відкривається усе більше реальних можливостей задовольняти власні інтереси, запити і потреби, але при цьому ускладнюються умови такого задоволення. Нині в багатьох країнах складний і суперечливий процес переходу до ринку зумовив зниження зайнятості молоді, зростання безробіття, проблему низької професійної кваліфікації та перекваліфікації молоді, соціального захисту окремих соціальних груп, у тому числі й молоді. Водночас дещо інших форм набувають і такі “старі” форми експлуатації молоді, як економічна, сексуальна. Серед них зростає злочинність і наркоманія. Цілком закономірно, що істотні зміни спостерігаємо і в характері та особливостях міграційних процесів серед молоді.

Незважаючи на усілякі реальні складнощі і проблеми, молодь у своїй більшості схвалює кроки різних державних і громадських інституцій щодо розбудови незалежних держав, виявляючи активну життєву позицію у розв’язанні власних проблем, покладаючись лише на саму себе. Подібна ситуація проглядається і в більшості самостійних, суверенних держав.

Однак не слід забувати, що в умовах глибокої економічної кризи, існуючих економічних проблем (помітне зuboжіння значної кількості населення), суспільно-політичні проблеми молоді, її безпосередня участь у політичному житті відходять, образно кажучи, на другий план. При цьому характерним є те, що певна частина молодих людей у посттоталітарних країнах не пов’язують реалізацію власних політичних, економічних та духовних інтересів із зусиллями держави, діяльністю політичних рухів чи політичних партій, молодіжних, профспілкових організацій, національно-культурних товариств. Це засвідчує наявність відповідної кризи довіри молоді до політичних і неполітичних структур, що вельми небезпечно для подальшого розвитку суспільства. Адже в умовах нестабільності у суспільстві молодь під впливом будь-яких подій може стати вкрай вибуховонебезпечною силою. За роки незалежності України таких ситуацій було чимало.

Свідченням цього є і загальновідомі в минулому вади згадуваної патерналістської політики Компартії щодо молоді, молодого покоління. Однак в нинішніх умовах політичного плюралізму всі існуючі в Україні політичні партії, громадські

об'єднання тією чи іншою мірою впливають на свідомість лише частини юнаків і дівчат. Інші взагалі не орієнтуються на будь-які партії, рухи чи молодіжні організації і не підтримують їх.

4. Процес становлення, соціалізації особистості молодого людини у сучасних демократичних суспільствах має свої фактично загального характеру особливості.

По-перше, формування громадянської позиції, національної самосвідомості молоді, її патріотизму не можуть бути як раніше декларативними і повчальними. Щоб цього позбутися, слід створити такі умови, за яких молодь мала б доступ до всіх джерел інформації, освіти, науки і культури. Лише так вона зможе зіставляти, порівнювати факти і явища, сама робити висновки, формувати свій світогляд, соціалізуватися і самореалізовуватися.

По-друге, на сучасному етапі консолідуючим чинником відродження духовності молоді України може бути насамперед національно-державна ідеологія, національна ідея, в якій втілені ідеали людства в розвитку цивілізації, загальнолюдські духовні цінності, міжнародні принципи забезпечення прав людини тощо. Така ідеологія може протистояти космополітичним, меркантильним, егоїстичним, нігілістським, різним реакційним ідеям, підґрунтям для яких є невиважені реформи, зокрема ринкові, що швидко розвиваються у бездуховному просторі, стають панівними у світогляді молоді (особливо молодих підприємців) і дестабілізують суспільство.

По-третьє, потрібно здійснювати політичну освіту, впливати на процес формування політичної культури молоді, дбаючи про освоєння (оволодіння) досягненнями культури своїх батьків. Йдеться про пропаганду та збереження народних традицій і звичаїв. Тобто “вибух” патріотизму нації можна створити не штучно, не шляхом декларацій чи закликів до патріотизму, а пропагандою досягнень української нації і її представників у науці, техніці, культурі, мистецтві, спорті тощо. Для цього необхідно мобілізувати всі засоби впливу на молодь — масову інформацію, літературу й мистецтво, щоб звільнити її від почуття неповноцінності української нації, а прищеплювати почуття гідності й гордості за приналежність до цієї нації, об'єктивно висвітлюючи її внесок у світову цивілізацію.

По-четверте, політична освіта молоді має розвиватися і забезпечуватися, з одного боку, на державному рівні, а з другого, — на рівні громадських інституцій.

У першому випадку це стосується підліткових, навчальних закладів усіх рівнів, форм власності, тобто всього, що має відповідати Декларації про загальні засади державної молодіжної політики в Україні. У другому випадку це — політичні партії, громадські об'єднання та організації, рухи, групи тиску тощо.

По-п'яте, методика та інструментарій політичної освіти мають забезпечувати й активну участь молоді в усіх соціальних перетвореннях суспільства. За таких умов існує чимало проблем, оскільки участь молоді у соціально-політичних процесах, на жаль, інколи ніяк і ніким не керована і залежить від випадкових обставин.

По-шосте, не вистачає політологічної, суспільно-політичної літератури, за допомогою якої молодь ознайомлювалася й вивчала ідейні течії, погляди. Головне — немає практичних посібників з політичних інновацій, ноу-хау, політичного менеджменту.

Людину, передусім молоду, робить активною зацікавленість, безпосередня участь у громадських справах, почуття громадянина Вітчизни, відданість національним інтересам, національній ідеї. Відродження духу передує економічному відродженню. Отже, без патріотизму немає національної ідентичності, патріотизму, на який очікує і потребує увесь народ, нація, спільнота.

5. Аналізуючи процеси формування у молоді політичної свідомості, українська дослідниця В. Ярошенко наголошує на необхідності прищеплення юнакам і дівчатам саме гуманістичних цінностей, які мають забезпечити більш дієву гуманізацію політичної свідомості молодого покоління:

- створення необхідних умов для зміцнення правових та матеріальних гарантій забезпечення прав і свобод молодих громадян, їх повноцінного соціального становлення і розвитку, реалізації творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах України;
- активне залучення молоді до безпосередньої участі у формуванні та реалізації політики і програм, що стосуються як суспільства взагалі, так і молоді зокрема;
- співпраця державних органів з громадськими молодіжними об'єднаннями у здійсненні проєктів, що сприятимуть

соціальному становленню і розвитку молоді, реалізації її суспільно корисних ініціатив;

- удосконалення Національної програми “Молодь України” щодо професійної підготовки молодих політичних лідерів;
- стимулювання діяльності тих партій, організацій, рухів, які займаються залученням молоді в усі позитивні процеси, що відбуваються в суспільстві, активно працюють в інтересах молоді [47, 14].

Інша українська дослідниця О. Панькова вважає, що моральна спрямованість особистості є основою її громадянськості. Вона пише: “Показником моральності є внутрішня цілісність та узгодженість всієї системи розуміння людиною добра і зла, сенсу життя та ідеалу, щастя і почуття власної гідності, совісті й справедливості, честі й відповідальності, єдності моральних якостей, що знаходить своє втілення у діяльності та поведінці особистості [31, 398].

Аналізуючи особливості національної психіки українців, О. Гринів наголошує на важливості не лише морального чинника в соціальній поведінці особистості, а й підкреслює необхідність глибокої єдності національного і християнського ідеалів [12]. На цьому, власне, й наголошував видатний український педагог Г. Ващенко: “Сучасні складні обставини життя українського народу вимагають від нього, і то не тільки від проводу, а й від пересічного українця високої національної свідомості, знання історії свого народу, його досягнень у галузі духовної і матеріальної культури, літератури, мистецтва й техніки” [12, 181].

Уже склалося традиційно, що в перехідний період суспільного розвитку молоді не лише піддає сумніву і критичному переосмисленню досвід, набутки старших поколінь, а й не бажає використовувати у власному житті певні знання та практику життєдіяльності попередників. Крім того, практика усіх років існування самостійної української держави засвідчує, що під впливом існуючого в суспільстві переоцінювання цінностей, політичного нігілізму, а часто й гострих політичних протистоянь, молодь значною мірою втрачає довіру до держави, критично ставиться до влади, демонструє радикалізм і соціальну непокору.

Таке становище молоді і характер її суспільної поведінки спричиняє швидку й динамічну політичну переорієнтацію юна-

ків і дівчат, формування у них принципово іншої системи соціальних, політичних, духовних цінностей та орієнтирів. За даними соціологічних опитувань близько 20–25 % молоді взагалі не мають такої системи цінностей, що створює великі труднощі для процесу їх соціалізації, соціальної стратифікації. Слід відзначити, що позитивом за цих умов є значно вища соціальна мобільність молоді порівняно з іншими соціальними групами, наявність у неї великого бажання соціальних змін, за яких самореалізація особистості у суспільстві могла б бути результативнішою.

6. Активна життєва позиція передбачає наявність певних утверджень, ідеалів, для досягнення яких у людини формується воля, громадянська зрілість, високі моральні якості. Водночас в умовах соціально-економічних криз, нестабільності молоді люди з великими труднощами орієнтуються в складному калейдоскопі економічних, політичних, соціальних подій. Наявність багатьох лозунгів, програм, пропозицій щодо соціально-політичних трансформацій суспільства значно утруднює процес вибору, і передусім вибору людиною життєвої позиції.

На нинішньому етапі розвитку українського суспільства стан соціально-світоглядних, політичних орієнтацій молодих людей можна визначити як “маятниковий”, ситуаційний та перехідний. Спостерігається поширення авторитарних настроїв, політичного нігілізму, орієнтацій на встановлення сильної влади при розумінні необхідності збереження демократичних засад життєдіяльності. Це означає, що розв’язання проблеми формування у молоді світоглядних орієнтацій демократичного спрямування тісно пов’язано з формуванням у неї політичної культури, культури демократії, а також з необхідністю політичної соціалізації молоді за реальних суспільних умов.

7. Процес політичної соціалізації молодого громадянина — складний і суперечливий і визначається ступенем політичних знань людини, її ставленням до влади. При цьому зміст такої соціалізації тісно пов’язаний з трьома основними сферами, або процесами: діяльністю, спілкуванням, самосвідомістю.

Основними суб’єктами процесу політичної соціалізації молоді є: держава, громадські організації, партії, соціальні інститути (сім’я, школа та ін.).

8. Велике значення для становлення соціально активної молоді особистості має формування у неї високого почуття гро-

мадянськості. За усіх розбіжностей у підходах щодо визначення поняття та сутнісних ознак “громадянськості”, ключовим, на думку багатьох українських учених [17], є психологічний. Тобто саме психологічні якості людини виходять на перший план. Так, у Словнику української мови це поняття визначається як: “Особа, що належить до постійного населення якої-небудь держави, користується її правами і виконує обов’язки, встановлені законами цієї держави” [38, 175].

Громадянськість інтегрується як різновид базової соціальної настанови, сутність якої полягає в тому, що особистість може і готова свідомо сприймати і відповідально, добровільно, без будь-якого примусу, виконувати закони та вимоги своєї держави, правила поведінки, які визначені і сповідаються спільнотою.

На думку П. Ігнатенка, В. Поплужного, Н. Косаревої та інших учених громадянськість виявляється приблизно в таких міркуваннях: “Від моїх дій і вчинків залежить доля моєї країни, мого народу, моє власне майбутнє, я за все це відповідаю перед Законом і ближніми. Якщо я тільки для себе, то для чого я” [17, 23].

Громадянська позиція молоді предметно вивчається у багатьох країнах залежно від їх особливостей, історичної генези, традицій, культури і т. ін. Так, упродовж останніх років проблематику громадянськості молоді особистості вельми глибоко розробляли вчені Російської Федерації. На основі численних соціологічних та інших досліджень вони, зокрема, стверджують, що домінуючими ідеями, які зумовлюють громадянську позицію російської молоді, є ідеї відродження та зміцнення Російської держави. Так, поняття “громадянськості” російська молодь асоціює з “належністю до держави”, “обов’язком перед державою і суспільством”, “національною гідністю”, “конституційними правами”, “безпекою і захищеністю”, “патріотизмом” [35, 109].

Список рекомендованої літератури

1. Конституція України. — К., 1996.
2. Акимов Д. И. Стимулирование гражданской активности в украинском обществе (социоинженерный подход) // Дис. в форме науч. докл. на соиск. учен. степ. д-ра филос. в обл. социол. — К., 1999.

3. *Алексеева М. И.* Потребность — мотивационный аспект воспитания гражданственности // Пробл. політ. психології та її роль у становленні громадянина укр. держ.: Матеріали Другої всеукр. наук. конф. 13–14 листоп. 1997 р. — К., 1997.
4. *Амосов М.* Поганим бути не вигідно // Ви особистість. — 2003. — № 1.
5. *Бака М. М., Корж В. П.* Фізичне і військово-патріотичне виховання молоді / Навч.-метод. посіб. — К., 2004.
6. *Бebик В. М., Головатий М. Ф., Ребкalo В. А.* Політична культура сучасної молоді. — К., 1996.
7. *Бebик В. М.* Як стати популярним, перемогти на виборах та утриматись на політичному Олімпі (Соціопсихологія і технологія політичної боротьби). — К., 1993.
8. *Бердяев Н.* Судьба России: опыты по психологии войны и национальности. — М., 1990.
9. *Виховання громадянина: психолого-педагогічний і народознавчий аспекти.* — К., 1997.
10. *Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України: Аналіт.-інформ. матеріали.* — К., 2003.
11. *Головатий Н. Ф.* Социология молодежи. — К., 1999.
12. *Гринів О. І.* Національно-духовне відродження: історія і сучасні проблеми. — Л., 1995.
13. *Духовність і моральні цінності сучасної української молоді: Аналіт. доп. // Поточ. арх. Укр. ін-ту соц. дослідж.* — К., 1998.
14. *Духовное производство.* — М., 1981.
15. *Євдокимова Г., Мерзлякова О.* Виховання патріотизму шляхом розкриття та використання особистісного потенціалу // Пробл. політ. психології та її роль у становленні громадянина укр. держ.: Матеріали Другої всеукр. наук. конф. 13–14 листоп. 1997 р. — К., 1997.
16. *Зязюн І. А.* Освіта і вчитель у контексті державотворення // Матеріали до доп. на заг. зборах Академії пед. наук України. — К., 1998.
17. *Ігнатенко П. Р., Поплужний В. Л., Косарева Н. І.* та ін. Виховання громадянина: психолого-педагогічний і народознавчий аспекти: Навч.-метод. посіб. — К., 1997.

18. *Ильинский И.* О спасительной роли образования. — М., 1998.
19. *Касьянов Г. В.* Теорії нації та націоналізму. — К., 1999.
20. *Крапивенский С. Э.* Социальная философия. — Волгоград, 1995.
21. *Краткий словарь по социологии* / Под ред. Д. М. Гвишани, Н. И. Лапина. — М., 1998.
22. *Кресіна І. О.* Українська національна свідомість. — К., 1998.
23. *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. — Т. 37.
24. *Лукашевич Н. П., Солодков В. Т.* Социология образования: Конспект лекций / Под ред. Н. П. Лукашевича. — К., 1997.
25. *Лукашевич М. П.* Соціалізація. Виховні механізми і технології: Навч. метод. посіб. — К., 1998.
26. *Молодежь* — будущее России. — М., 1995.
27. *Молодежь России: тенденции, перспективы.* — М., 1993.
28. *Молодь України за соціальний прогрес і злагоду в суспільстві: Зб. матеріалів Конгресу укр. молоді.* — К., 1997. — 26–28 трав.
29. *Молодь України у дзеркалі соціології* / Заг. ред. О. Балакіревої і О. Яременка. — К., 2001.
30. *Мониторинг общественного мнения населения Украины в мае 1999 г.* // Информ. бюл. УИСИ. — К., 1998. — № 5(18).
31. *Панькова О.* Моральна спрямованість особистості як основа її громадянськості // Соц.-психологічний вимір демокр. перетворень в Україні / За ред. С. Д. Максименка, В. Т. Циби, Ю. Ж. Шайгородського та ін. — К., 2003.
32. *Перебенесюк В., Бекешкіна І.* Соціальні конфлікти і молодь. — К., 1994.
33. *Петлюра С.:* Статті. — К., 1993.
34. *Платон.* Диалоги // Философ. наследие. — М., 1986. — Т. 98.
35. *Положение молодежи и реализация государственной молодежной политики в Российской Федерации 2000–2001 года* / М-во образования Рос. Федерации. — М., 2002.
36. *Про становище молоді в Україні (за підсумками 1995 р.):* Доп. Кабінету Міністрів України, Верховній Раді України // Поточ. арх. М-ва України у справах сім'ї та молоді. — К., 1995.

37. *Сидоренко О.* Громадські організації в Україні // *Перехрестя.* — 1998. — № 1.
38. *Словник української мови: В 11 т.* — К., 1971. — Т. 2.
39. *Соціальна філософія: Короткий енцикл. слов.* / Заг. ред. і уклад.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. — К.; Х., 1997.
40. *Степаненко І. В.* Духовність як феномен культури // *Молодь в посттоталітарному суспільстві [укр. варіант]: Тези доп. наук.-практ. конф. 27–28 квіт. 1993 р.* — Х., 1993.
41. *Татаркевич В.* О счастье и совершенстве человека. — М., 1981.
42. *Указ Президента України “Про основні напрями соціальної політики на період до 2004 р.”* // *Уряд. кур’єр.* — 2000. — № 17. — 31 трав.
43. *Философский энциклопедический словарь.* — М., 1989.
44. *Формування здорового способу життя: Навч. посіб. для слухачів курсів підвищ. кваліфікації держ. службовців / О. Яременко, О. Вакуленко, Л. Жаліло та ін.* — К., 2000.
45. *Циба В. П.* Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз): Навч. посіб. — К., 2000.
46. *Штирнер М.* Единственный и его собственность. — СПб., 1967. — Ч. 1.
47. *Ярошенко В. Н.* Формування гуманістичних цінностей у політичній свідомості молоді: Автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. політ. наук. — О., 2002.

МАУП

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

8.1. Соціальна політика в сучасній Україні як основна умова соціалізації особистості

Детальний аналіз вітчизняного та міжнародного досвіду реалізації молодіжної політики показує, що перехід до ринкових відносин вимагає формування і реалізації цілісної соціальної політики як стосовно усієї молоді, так і окремих її груп.

Така політика будується, виходячи із особливостей основних проблем юнаків і дівчат, і покликана поліпшити багатогранний процес соціалізації молоді, захистити її від наслідків різноманітних соціальних конфліктів, у тому числі й від конфліктів, що існують між молоддю і державою.

Організація соціальної роботи з дітьми, молоддю, сім'ями здійснюється, як і увесь процес формування особистості у сучасній новітній Україні, відповідно до характеру та особливостей нової моделі соціальної політики. Формування моделі відбувається за наявності трьох головних умов і особливостей, а саме:

- а) кардинальних трансформаційних процесів, прискореної суспільної стратифікації (яким буде за кількістю і особливостями соціальних страт (груп) українське суспільство — поки що невідомо. За спрощеною схемою — це вищий, середній і нижчий класи. Складнішу форму вона матиме з часом — насамперед у результаті економічного зростання);
- б) уже набутого досвіду розроблення та реалізації соціальної політики, напрацювання нових, кращих зразків, практики безпосередньої соціальної роботи;
- в) можливості використання власного та передового зарубіжного досвіду здійснення соціальної політики [36, 3].

Схарактеризуємо вплив цих умов та особливостей на формування і реалізацію соціальної політики.

Перша умова пов'язана з розшаруванням суспільства, появою соціальних страт унаслідок переходу від класового поділу на соціально-майновий. Виникнення такої ситуації в нинішніх умовах вимагає визначення (прогнозування) тих соціальних груп, які потребують відповідної соціальної допомоги і роботи як особисто з ними, так і з тими, хто їх оточує. Отже, соціальна робота в Україні, як суспільстві перехідного характеру, нестратифікованого, має здійснюватися диференційовано. Основним її адресатом об'єктивно є діти (насамперед сироти, інваліди, обдаровані, хворі), молоді люди, які самостійно неспроможні забезпечити стартові умови у житті, жінки та сім'ї (особливо молоді, неповні тощо). Найпринциповішим при цьому є те, що на сучасному етапі соціальна політика не може вже бути такою, як у минулі роки, за так званої соціалістичної системи, тобто обслуговуючою щодо усіх інших сфер суспільного життя.

За усієї важливості соціально-економічного розвитку країни, формування ринкових відносин, головна мета такого розвитку — створення найсприятливіших умов для самореалізації громадян, задоволення їхніх потреб та інтересів. Без цього не може існувати здорове, працездатне покоління, вирішуватися демографічна ситуація, формуватися нова українська еліта. До того ж, будь-яке прогресивне, поступальне для прогресу суспільства перетворення насамперед здійснюється у свідомості людини, нації, народу, а вже потім реалізується у соціально-економічній сфері, матеріальному виробництві. Звідси й виникнення об'єктивної потреби передусім у фінансуванні і підтримці з боку держави — освіти, науки, охорони здоров'я, соціального забезпечення громадян взагалі.

Друга умова пов'язана фактично з новою моделлю соціальної політики, технологією соціальної роботи, започаткованою в Україні ще в 90-х роках, починаючи з перших законів України й особливо Закону “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”. Це перший закон, в якому визначено основні принципи, умови, правові та політичні гарантії соціального становлення та розвитку молоді, а також сутність соціальних служб для молоді (ст. 6). Фактично норма-

тивно-правова база соціальної політики, соціальної роботи в Україні сформована.

Наголосимо, що за роки розбудови Української держави напрацьовано вельми цікавий досвід організації соціальної роботи стосовно дітей, підлітків, сім'ї, жіноцтва. Наприклад, ціла низка нових структур, яких раніше не було: притулки, центри зайнятості, центри сім'ї, соціально-реабілітаційні.

Відтак в Україні сформувалася і продовжує вдосконалюватися відповідна **модель практичної реалізації соціальної політики**. Це конкретна соціальна робота, яка має здійснюватися за такими стратегічними напрямками:

- реалізація цільових, комплексних (національних та регіональних) програм;
- індивідуальна профілактична, соціальна допомога та підтримка незахищених верств населення, окремих соціальних груп;
- волонтерська робота;
- спеціальна цілеспрямована підготовка кадрів.

Щодо більш предметних форм соціальної роботи, стосовно конкретної особи, слід виокремити такі:

- індивідуальна — здійснення соціальної допомоги, соціальних послуг і соціальної реабілітації відповідно до потреб особистості й характеру самих проблем;
- групова — організація соціально значущих ініціатив, участі особистості в соціально спрямованій діяльності громадських об'єднань та організацій;
- соціально значуща діяльність, у тому числі й громадський дитячий та молодіжний рух;
- соціального навчання — здійснюється у різних типах державних, приватних освітніх закладах і пов'язане з отриманням певного рівня соціальної освіти;
- соціально-психолого-педагогічна та юридична підтримка — надання професійної допомоги та посередницька діяльність професіоналів із соціальної роботи у розв'язанні різноманітних проблем;
- консультування — виявляються і накреслюються основні напрями виходу з проблеми, що хвилює особистість;
- науково-обґрунтовані й своєчасно застосовані дії держави, соціальних інституцій, в тому числі центрів соціаль-

них служб для молоді, спеціальних установ, професіоналів та волонтерів — спрямовані на попередження можливих фізичних, психологічних та соціокультурних колізій у розвитку окремих індивідів і груп ризику; збереження, підтримання і захист нормального рівня життя та здоров'я дітей і молоді; сприяння молодим людям у досягненні поставлених цілей і розкритті внутрішніх потенціалів та ін.

Практична реалізація соціальної політики в Україні на сучасному етапі державотворення зумовлена кількома принципового характеру обставинами, головними серед яких є:

- пряма залежність рівня соціально-гуманітарного розвитку від ринкових перетворень та трансформації громадянського суспільства;
- гостра потреба в підтримці соціально вразливих верств населення;
- необхідність реалізації соціально-гуманітарної політики в узгодженні з міжнародним законодавством, існуючою практикою і напрацьованим досвідом.

Отже, основними пріоритетами соціальної політики, соціальної роботи мають бути:

- створення умов для працездатних громадян у забезпеченні роботою відповідно до рівня їхньої кваліфікації та ефективності і якості праці, справедливого заробітку, підвищення кваліфікації, зміни професії, оздоровлення й відпочинку;
- створення сприятливих умов для підприємницької діяльності, стимулювання соціальної спрямованості та її розвитку;
- підтримка сімей, які мають дітей до досягнення ними повноліття;
- створення для юнаків і дівчат рівних стартових можливостей для здобуття освіти і професійної підготовки за рахунок суспільства, а також робочих місць по закінченні навчання.

Третя особливість пов'язана з досвідом і практикою соціальної роботи. Моделі такої роботи, що склалися в інших країнах, в Україні мають розглядатися і використовуватися відповідно до національних умов та особливостей, культури і традицій. При цьому за усієї гуманістичної спрямованості, благочинного характеру соціальної роботи її, однак, не можна будувати лише

на добровільних засадах, ініціативі окремих громадян і організацій. Нинішня ситуація в Україні об'єктивно потребує тісного поєднання двох складових, організуючих начал.

Перша: державна складова, завдяки якій має вирішуватися правова, матеріальна, методична база соціальної роботи. Це — бюджетна політика, кадри професійних соціальних працівників, спеціальні установи, діяльність яких патронує і підтримує держава, тобто міністерства, державні комітети, центри соціальних служб, центри зайнятості, центри сім'ї і т. ін.

Друга: громадська складова, завдяки якій до соціальної роботи мають долучитися небайдужі, соціально активні громадяни. Це — громадські організації та об'єднання, фонди, ініціативні групи. Соціальна політика в її практичному розв'язанні, реалізації — це політика самих громадян.

8.2. Сутність і особливості соціальної роботи в сучасній Україні

Конкретним засобом для реалізації соціальної політики серед молоді є система соціальної роботи.

Соціальна робота — це професійна або волонтерська (добровільна) діяльність, спрямована на гарантовану підтримку і надання соціальних послуг людині. У ширшому розумінні поняття **соціальна робота** — це діяльність різних соціальних служб, структур, установ (державних, приватних), а у вузькому — вплив спеціалістів із соціальної роботи на особистість з метою надання їй допомоги в самоуправлінні [29, 87].

Упродовж кількох десятиліть у колишньому СРСР, де декларувалися всебічна підтримка і захист прав людини, вважалося зайвим і майже непотрібним створювати певну систему соціальної роботи. Оскільки вважалося, що держава бере на себе усі турботи про людину і гарантує їй усі засади та можливості для повноцінного життя.

Уперше про потребу соціальної роботи, як окремої сфери діяльності, та соціального працівника заговорили в колишньому СРСР лише наприкінці 80-х років, а сама професія *соціальний працівник* юридично оформилася у державних документах лише в 1991 р. І це тоді, коли вже в 60–70-х роках ХХ ст. у багатьох країнах — насамперед європейських: Великій Брита-

нії, Німеччині, Данії, Іспанії, соціальна робота вже існувала й ефективно діяла як цілісна система — теоретична і практична, тобто була зумовлена відповідними політико-правовими та організаційними засадами.

Слід зауважити, що в цей період і в педагогічній практиці СРСР мали місце спроби створити власну систему соціальної роботи, зокрема організувати таку роботу в окремих мікрорайонах великих міст. Наприклад, вводилися посади організаторів позакласної, позашкільної роботи, педагогів-організаторів житлово-комунальних служб, вихователів у будинках культури, клубах. Однак далі так званої “жеківської” педагогіки справа не просунулася, хоча в інших країнах у ці роки спостерігався бум соціальної педагогіки, а відтак і організованої, цілісної соціальної роботи.

Серед методологічних принципів соціальної роботи з молоддю головним є принцип цілісної особистості, тобто органічна єдність природно-біологічної, діяльнісної і духовної сторін. Це зумовлено тим, що в демократичному суспільстві центральною ланкою в системі відповідальності за результати діяльності є сама людина (особистість). Суб’єктивується сама собою оцінка її діяльності, і на цій основі виникає механізм саморегуляції відносин між суспільством і окремими його членами (громадянами). На думку С. Кротюк і І. Зверевої “у процесі спільної взаємодії індивіда і соціального середовища мають місце зміни в суспільстві у напрямі більшої орієнтації на людину, сукупність її соціальних інтересів” [18, 105]. Автори виокремлюють два основних принципи, що мають забезпечувати ефективність соціальної роботи, а саме:

- **принцип гарантій** — надання молодій людині з боку держави гарантованого мінімуму соціальних послуг, передусім потрібних для її розвитку і самостійного життя;
- **принцип соціальної компенсації** — забезпечення правового і соціального захисту молодих громадян, компенсації вікової обмеженості та соціального статусу підлітків і молоді [18, 110–111].

Соціальна робота з молоддю в Україні будується на основі принципів її соціального становлення і розвитку, закладених і обґрунтованих у Законі України “Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні” від 5 лютого 1993 р. [1]. Розглянемо ці принципи:

- повага до загальнолюдських цінностей, прав людини і народів, історичних, культурних, національних особливостей України, її природи;
- безпосередня участь молоді у формуванні й реалізації політики і програм, що стосуються суспільства загалом і молоді зокрема;
- урахування потреб молоді, співвіднесення їх реалізації з економічними можливостями держави;
- доступність для кожного молодого громадянина соціальних послуг і рівність правових гарантій;
- відповідальність держави за створення умов для саморозвитку і самореалізації молоді;
- єдність умов держави, усіх груп суспільства, політичних і громадських організацій, підприємств, закладів і громадян у соціальному становленні та розвитку молоді;
- відповідальність кожного молодого громадянина перед суспільством і державою за дотримання Конституції, законодавства України [1].

Соціальна робота з молоддю передбачає створення таких умов, які сприяли б соціальній орієнтації і самореалізації молоді у її власних інтересах, а також в інтересах суспільства, держави. Здійснюється вона у двох основних напрямках:

- **соціальне опікунство** (надання різних видів соціальної допомоги окремим незахищеним категоріям молоді);
- **соціальна діяльність** (розкриття творчого потенціалу молоді, широке залучення її самої до формування у юнаків і дівчат “імунітету” до різноманітних негативних явищ суспільного життя).

Найпотужнішими і найвпливовішими структурами, які цілісно й комплексно працюють з молоддю в питаннях її соціалізації, соціальної підтримки та захисту, є **центри соціальних служб для молоді**.

Головне завдання соціальної служби для молоді будь-якої країни полягає в наступному:

- **надання молодим людям відповідної інформаційної, правової, психолого-педагогічної, медичної та інших форм соціальної допомоги;**
- **реалізація необхідних заходів з метою запобігання негативним явищам у молодіжному середовищі (правопору-**

шень, алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, проституції тощо);

- **здійснення соціального піклування** щодо окремих категорій молоді, зокрема інвалідів, дітей-сиріт та ін.

Соціальні служби для молоді — це спеціальні установи, які надають їй соціальні послуги і соціальну допомогу [1, 170].

Уперше поняття “соціальна служба для молоді” з’явилося у 1991 р. в Законі СРСР “Об общих началах государственной молодежной политики в СРСР”, який у зв’язку з розвалом Радянського Союзу практично так і не вступив у дію. У згаданому Законі соціальна служба для молоді була визначена як складова соціальної державно-громадської системи і будувалася на загальних із нею засадах. У Російській Федерації такі служби діють у структурі міністерств соціального захисту населення, охорони здоров’я і медичної допомоги, освіти, культури тощо. У 1994 р. поряд із соціальними службами для молоді, які створювалися по державній лінії, почали з’являтися і громадські соціальні служби [24, 200–202].

Відповідно до Закону України “Про сприяння соціальному становленню молоді в Україні” соціальні служби почали створюватися за ініціативою Міністерства України у справах молоді і спорту (пізніше — Міністерства України у справах сім’ї та молоді) спільно з іншими центральними органами влади, Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими органами державної виконавчої влади і об’єднаннями громадян.

Загалом соціальна робота у будь-якій країні координується кількома державними структурами — міністерствами, відомствами, установами, організаціями. Так, в Україні цією роботою займаються міністерства і департаменти у справах сім’ї та молоді, праці та соціального захисту населення, освіти і науки, культури, спорту, туризму і т. ін.

Діяльність соціальних служб в Україні організується згідно з Типовим положенням про такі служби, затвердженим спеціальною Постановою Кабінету Міністрів України від 13 серпня 1993 р. № 648 із наступними доповненнями, змінами та уточненнями. В згаданому положенні, зокрема, зазначається, що соціальні служби для молоді об’єднують центри, які здійснюють соціальне обслуговування молоді, і спеціалізовані соціальні заклади: притулки для неповнолітніх, агентства і бюро за-

йнятості молоді та ін. Визначені також особливості створення і функціонування центрів, їх функції, механізм роботи.

Соціальні служби мають право:

- отримувати від закладів, організацій, підприємств і установ, незалежно від їх підпорядкування і форм власності, наявну інформацію з питань соціально-економічного становища молоді, в тому числі від державної служби зайнятості про наявність вільних робочих місць;
- проводити на підприємствах, в установах та організаціях соціологічні дослідження з проблем молоді;
- виражати інтереси окремих молодих людей (молодих сімей) у їх відносинах з підприємствами, організаціями, установами;
- надавати у встановленому порядку разову матеріальну допомогу молодим людям, які її потребують;
- виступати засновниками або співзасновниками госпрозрахункових організацій, що сприяють реалізації завдань соціальних служб для молоді;
- надавати в установленому порядку установам, закладам і організаціям, на основі угод, платні послуги з інформаційно-методичного забезпечення їх діяльності щодо соціального обслуговування молоді з перерахуванням коштів на рахунок центрів. Перелік платних послуг, порядок їх надання і використання отриманих коштів встановлюється Міністерством України у справах сім'ї та молоді [51, 65].

Центри соціальних служб для молоді (ЦССМ) здійснюють:

- соціальний супровід (робота спрямована на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронажу окремих соціально незахищених категорій дітей та молоді, з метою подолання ними життєвих труднощів і проблем, збереження, підвищення соціального статусу);
- соціальну профілактику (робота пов'язана із запобіганням будь-якій антисоціальній поведінці дітей, підлітків, молоді, негативного впливу на них);
- соціальну реабілітацію (робота спрямована на відновлення морального, психологічного та фізичного стану дітей та молоді, їхніх соціальних функцій, приведення їхньої поведінки відповідно до загальновизнаних суспільних вимог, правил і норм).

Центри соціальних служб для молоді — це спеціальні заклади, що беруть активну участь у реалізації державної молодіжної політики шляхом здійснення соціальної роботи з дітьми та молоддю. Вони створюються і діють відповідно до Закону України “Про сприяння соціальному ставленню та розвитку молоді в Україні” і надають дітям, молоді та різним категоріям сімей соціально-медичні, психологічні, соціально-педагогічні, юридичні, соціально-економічні та інформаційні послуги; реалізують необхідні профілактичні заходи з метою запобігання негативним явищам у дитячому та молодіжному середовищі (правопорушень, наркоманії, насильств у сім’ї тощо); здійснюють супровід окремих категорій дітей, молоді та сімей.

В Україні діє система, до складу якої входить 619 центрів соціальних служб для молоді: Державний центр соціальних служб для молоді, Республіканський АР Крим, 24 обласних, Київський та Севастопольський міські, 419 районних, 139 міських, 33 районних у містах, при яких діють служби соціальної підтримки сімей “Родинний дім”, служби психологічної допомоги “Телефон Довіри”, кризові центри соціально-психологічної допомоги, Центри соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями, мобільні консультативні пункти соціальної роботи у сільській та гірській місцевості, консультативні пункти для ін’єкційних споживачів наркотиків “Довіра”, служби соціального супроводу неповнолітніх та молоді, що перебувають у місцях позбавлення волі та повернулися з них, служби вторинної зайнятості молоді тощо.

Головною структурою усієї системи центрів ССМ в Україні є Український державний центр ССМ, який координує роботу і здійснює усі види забезпечення та організаційно-методичне керівництво діяльністю центрів соціальних служб для молоді на всій території України, сприяє їх всебічному розвитку та ефективності практичної діяльності.

Державний центр соціальних служб для молоді підпорядковується Міністерству України у справах сім’ї та молоді, республіканський (АР Крим) — уряду Автономної Республіки Крим, обласні, Київський і Севастопольський міські ЦССМ — відповідним обласним, міським державним адміністраціям. В організаційно-методичному плані усі ЦССМ підпорядковані Державному центру ССМ.

Щоденна практична діяльність ЦССМ зумовлюється багатьма нормативно-правовими документами, з-поміж яких слід виокремити: Закон України від 21 червня 2001 р. № 2558-III “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю”; Указ Президента України від 23 червня 2001 р. № 467/2001 “Про додаткові заходи щодо вдосконалення соціальної роботи з дітьми, молоддю та сім’ями”; Постанову Кабінету Міністрів України від 21 січня 1998 р. № 63 “Про подальший розвиток мережі центрів соціальних служб для молоді та підвищення ефективності їх діяльності”; Постанову Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2001 р. № 1291 “Про розвиток центрів соціальних служб для молоді”; Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 грудня 1994 р. № 900-р “Про віднесення працівників системи соціальних служб для молоді до відповідних категорій посад державних службовців”; наказ Міністерства України у справах сім’ї та молоді від 21 січня 1998 р. № 11/7 “Про Типові структури і штати Республіканського (АРК), обласних, районних, міських, районних у містах центрів соціальних служб для молоді” (zareestrovano y Mینістерстві юстиції України від 13.08.98 за № 511/2951); наказ Міністерства праці та соціальної політики України від 20 січня 2000 р. № 7 “Про умови оплати праці працівників Українського державного центру соціальних служб для молоді” (zareestrovano y Mینістерстві юстиції України 28 січня 2000 р. № 54/4275) та ін.

Основними функціями діяльності центрів соціальних служб для молоді є:

- участь у реалізації державних, галузевих, регіональних програм соціальної роботи з дітьми, молоддю та сім’ями;
- соціальне обслуговування дітей, молоді, сімей шляхом надання їм відповідних психологічних, соціально-педагогічних, юридичних, соціально-медичних, соціально-економічних, інформаційних та інших послуг;
- соціальний супровід неблагополучних, прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, молоді, яка перебуває у місцях позбавлення волі або звільнилася з них;
- соціально-профілактична робота із запобігання правопорушенням та наслідкам негативних явищ у дитячому та молодіжному середовищі, пропаганда здорового способу життя (разом з органами внутрішніх справ, охорони здоров’я, освіти, службами у справах неповнолітніх);

- соціально-реабілітаційні заходи щодо відновлення соціальних функцій, психологічного та фізичного стану дітей та молоді, які зазнали жорстокості, насильства, потрапили в екстремальні ситуації;
- надання дітям та молоді інформації з питань працевлаштування, допомога в організації трудових об'єднань, зокрема, молодіжних трудових загонів, таборів праці та відпочинку, громадських оплачуваних робіт.

Центри соціальних служб для молоді надають такі види соціальних послуг: психологічні, соціально-педагогічні, соціально-економічні, соціально-медичні, юридичні, інформаційні.

Основними формами роботи центрів соціальних служб з дітьми, молоддю, сім'ями є національні та інші комплексні програми, які головним чином спрямовані на:

- соціальну підтримку сім'ї;
- профілактику негативних явищ у дитячому та молодіжному середовищі;
- сприяння працевлаштуванню та вторинній зайнятості молоді;
- соціальну роботу з молоддю призовного віку та військово-вослужбовцями;
- розвиток руху волонтерів.

Комплексна програма, яка має мету і завдання, реалізується за рахунок створення спеціалізованих служб. Розглянемо деякі з них.

Комплексна програма “Соціальна підтримка сім'ї” здійснюється шляхом створення і діяльності спеціалізованих служб, а саме:

- кризових центрів соціально-психологічної допомоги для різних категорій сімей, дітей та молоді;
- центрів соціальної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями;
- центрів сім'ї “Родинний дім”;
- “Телефон довіри”;
- “Пошти довіри”;
- консультативних пунктів при РАГСсах;
- пунктів безкоштовного товарного обміну;
- вечірніх жіночих гімназій;
- клубних об'єднань.

Комплексна програма “Сприяння працевлаштуванню та вторинній зайнятості молоді” здійснюється спеціалізованою службою вторинної зайнятості молоді.

Комплексна програма “Профілактика негативних явищ у дитячому та молодіжному середовищі” здійснюється:

- пересувними консультативними пунктами в сільських та гірських місцевостях;
- групами взаємопідтримки та взаємодопомоги;
- консультативними пунктами “Довіра” для ін’єкційних споживачів наркотиків;
- консультативними пунктами для роботи з молоддю, яка повернулася з місць позбавлення волі;
- консультативними пунктами в притулках для неповнолітніх;
- консультативними пунктами у виховних колоніях.

Комплексна програма “Соціальна робота з призовною молоддю та військовослужбовцями” здійснюється:

- консультативними пунктами у військкоматах;
- виїзними психологічними службами у військових частинах.

Комплексна програма “Всеукраїнська школа волонтерів” здійснюється регіональними школами волонтерів.

Слід зазначити, що нині з-поміж багатьох пріоритетних напрямів діяльності центрів ССМ помітно виділяється робота спеціалізованої соціальної служби “Телефон довіри”. Станом на початок 2004 р. в Україні діяло понад 200 таких служб зі щорічною кількістю громадян, які користувалися послугами “Телефону довіри” — близько 2 млн осіб.

У сучасній соціологічній науці і практиці відомо кілька підходів щодо формування і діяльності соціальних служб для молоді, а саме:

- **діяльнісний** (московські вчені С. Алещенко, В. Луков), відповідно до якого завдання соціальних служб полягає у наданні молоді насамперед найнеобхідніших соціальних послуг;
- **соціальної роботи** (українські вчені І. Лавриненко, Г. Хоружий), згідно з яким у системі соціальної роботи соціальні служби є головним чином організаційно-функціональними структурами;

- **соціально-політичний** (український політик А. Матвієнко, бізнесмен В. Барабаш), згідно з яким соціальні служби є засобом реалізації соціальної політики держави;
- **соціалізаційний** (українські соціологи А. Годлевський, М. Головатий, О. Яременко), відповідно до якого сенс діяльності соціальних служб полягає саме у здійсненні соціалізації молоді [9, 124–125].

Не заперечуючи правомірність перших трьох тверджень (підходів), зазначимо, що найоб’ємнішим і точнішим є четвертий концептуальний підхід до визначення сутності соціальних служб, їх призначення. Розглядаючи їх у сукупності, Н. Салабай, М. Лукашевич відстоюють так звану **адаптивно-соціалізаційну концепцію** створення і практичної діяльності подібних служб. Сутність концепції в тому, що соціальні служби допомагають молодим людям реалізувати їх адаптивні потреби, у разі виникнення у них труднощів у подоланні нової життєвої проблеми [35, 124–134].

Загалом аналіз напрямів, форм і методів роботи, програм, здійснюваних центрами соціальних служб для молоді в Україні, дають можливість зробити висновок, що основними з них є:

- соціально-психологічне консультування, інформаційна допомога молоді;
- телефони довіри;
- соціальне піклування, допомога дітям-сиротам;
- соціальна підтримка дітей-інвалідів, молодих інвалідів;
- різноманітна робота з підлітками (профілактика правопорушень, організація відпочинку, допомога молодим людям у творчій діяльності, підвищення їх адаптивних можливостей);
- підтримка і сприяння молодіжному підприємництву;
- соціально-психологічна допомога сім’ї;
- сприяння молодіжній зайнятості;
- робота з жіночою молоддю;
- робота з молодими наркоманами, алкоголіками, їхніми сім’ями;
- правове навчання [9, 128].

Уперше сутність і особливості різноманітних програм, які реалізуються центрами соціальних служб для молоді в Україні, було проаналізовано в спеціальному збірнику “Соціальна робота з молоддю в Україні” [46].

Фінансування центрів соціальних служб для молоді здійснюється з державного, місцевого бюджетів, молодіжних та інших фондів і джерел.

Соціальну роботу з молоддю у школах та інших навчальних закладах, за місцем проживання, в творчих об'єднаннях, центрах соціальних служб здебільшого проводять спеціально підготовлені соціальні працівники.

Соціальний працівник — це посередник у різних сферах соціальної допомоги сім'ї, окремим її членам, групам людей, у тому числі дітям, молоді, людям похилого віку, інвалідам і хворим, а також у всіх видах загальної соціальної підтримки населення [30, 87].

Статус спеціалістів із соціальної роботи встановлює Міністерство праці та соціальної політики України спільно з Міністерством України у справах сім'ї та молоді. Слід наголосити, що на цю роботу приймають працівників, які мають відповідну освіту і професійну підготовку. За ними зберігаються професійні пільги, встановлені законодавством.

Характеризуючи професію соціального працівника, виокремлюють такі її особливості:

- спроможність і вміння вести індивідуальну цілеспрямовану виховну, профілактичну роботу, забезпечувати допустиме і розумне посередництво між особистістю, сім'єю і суспільством, конкретними державними і громадськими інституціями (структурами);
- уміння впливати і забезпечувати спілкування, взаємини між людьми в мікросередовищі і макросоціумі, спонукаючи їх до громадсько корисної діяльності;
- здібність до співпраці, співпереживання з іншими людьми, будуючи взаємини з ними на засадах рівності та діалогу.

Отже, окрім вищої освіти, професійної підготовки, соціальний працівник повинен мати яскраво виражені громадянські чесноти, бути справжнім громадянином.

Загалом у системі ЦССМ України нині працює більш як **3 тис. соціальних працівників**, які надають допомогу понад 270 тис. постійних клієнтів, що перебувають на обліку центрів. При цьому щороку центри надають близько 500 тис. різноманітних індивідуальних послуг, проводять десятки спеціальних заходів і акцій.

Соціальна робота з молоддю має чітко означену адресність. При цьому беруться до уваги такі чинники:

- а) **віковий показник громадян**, яким надається соціальна допомога і підтримка (особи у віці 15–28 років відповідно до Закону України “Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні”);
- б) **основні сфери життєдіяльності молоді** (навчальні заклади, місце роботи, проживання, відпочинку);
- в) **найактуальніші і найтипівіші соціальні і психологічні проблеми молоді** (наприклад, правовий захист юнаків і дівчат, життєве самовизначення, здобуття професій, працевлаштування, профілактика девіантної поведінки, сексуальні та психологічні проблеми тощо);
- г) **основні категорії молоді**, на яких зорієнтована соціальна робота (учні шкіл, училищ, студенти, службовці, робітники, діти і молодь із багатодітних, неповних і неблагополучних сімей, сироти, інваліди і т. ін.).

Беручи до уваги викладене вище зауважимо, що **соціальна робота з молоддю — це певний комплекс правових, організаційних, матеріальних і кадрових умов, які в сукупності створюють для кожної молодої людини реальні можливості конкретної і необхідної допомоги і сприяють в основних сферах її життєдіяльності.**

Важливо наголосити на різних поглядах учених і практиків щодо стратегічних проблем організації і здійснення соціальної роботи у новітній Україні з часу проголошення її незалежності. Слід наголосити, що найбільш принагідною є така.

Соціальна робота в українському суспільстві перехідного, трансформаційного періоду має здійснюватися на основі принципу “допомога для самопомоги” (за О. Яременком). Тобто мета такої роботи — стимулювання, спонукування молодої людини до самоконтролю і самореалізації своїх здібностей, нахилів, потенційних можливостей. Тому держава, по-перше, повинна взяти на себе навчання і практичну підготовку соціальних працівників, а по-друге, стимулювати так званих вільних носіїв соціальних послуг для молоді — соціальні служби, центри, фонди, соціальних працівників, волонтерів.

Соціальна робота і соціальна підтримка мають здійснюватися насамперед стосовно тієї категорії молодих людей, які з різ-

них причин і обставин не можуть самостійно подолати наявні труднощі, розв'язати проблеми, що реально виникли.

Одним із найважливіших показників ефективної діяльності соціальних служб для молоді є перехід від масового її охоплення такою роботою до роботи з конкретним, окремо взятим індивідом.

Крім того, уся соціальна робота з молоддю не може зводитися лише до певних компенсаторних механізмів і заходів. Вона повинна носити чітко означений інноваційний характер, тобто проводитися за участю і з ініціативи самої молоді.

Характерно, що на відміну від країн так званого перехідного, трансформаційного або постсоціалістичного типу, передусім європейських, соціальна робота активно проводиться саме волонтерами — людьми різного віку та соціального статусу.

Завершуючи розгляд проблем сутності і особливостей феноменів “соціальна політика”, “соціальна робота”, їх практичної реалізації, можна зробити такі висновки.

1. На основі принципово іншої соціальної політики в країнах перехідного періоду має формуватися і принципово інша система соціальної роботи, яка повинна будуватися як на досвіді, нагромадженому в інших країнах, так і з урахуванням національних традицій такої роботи, конкретних соціально-економічних і політичних умов, що склалися і складаються в Україні.

Одним із домінуючих принципів соціальної роботи у демократичному суспільстві має бути принцип цілісності особистості, тобто єдності усіх її сторін — природно-біологічної, діяльнісної і духовної.

2. Центральне місце у соціальній роботі з молоддю, дітьми, сім'ями, жінками посідають різні соціальні служби та установи, мета яких — надання різноманітної допомоги громадянам (насамперед молоді) у їх соціалізації.

3. У нинішніх умовах створення та організація діяльності соціальних служб для молоді в посткомуністичних країнах здійснюється передусім за ініціативи та підтримки держави. Водночас існує об'єктивна потреба в тому, щоб створити необхідні правові, економічні та політичні умови для організації підтримки соціальної роботи громадськими організаціями, окремими громадянами, що мають здібності і бажання займа-

тися цією роботою. Особливу увагу слід приділяти питанню створення державної і недержавної системи підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації соціальних працівників на основі їхнього прогресивного відбору.

4. Ефективність організації соціальної роботи з молоддю в Україні в умовах перехідного періоду залежить від таких умов:

- **виваженості й об'єктивності визначення пріоритетних напрямів розв'язання соціально-педагогічних проблем молоді** на основі аналізу сучасної ситуації у молодіжному середовищі;
- **надання допомоги з боку держави** тим державним органам і соціальним інститутам, які безпосередньо розв'язують соціально-педагогічні і психологічні проблеми молоді;
- **вдосконалення підготовки кадрів** соціальних працівників.

5. Особливу увагу слід приділити вирішенню питання фінансово-матеріального забезпечення соціальної роботи. В умовах перехідного періоду від тоталітаризму до демократії українська держава не має можливості виділяти великі кошти у соціальну сферу. Тож з державного бюджету мають фінансуватися лише загальнонаціональні програми, такі як “Діти України”, а також підтримуватися центри соціальних служб, служби у справах неповнолітніх, центри і служби зайнятості, загальнонаціональні дитячі, жіночі, молодіжні громадські організації. Соціальна робота має забезпечуватися з місцевих бюджетів, фондів та інших джерел.

Список рекомендованої літератури

1. Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 5 лютого 1993 р. // Законодавство України про шлюб, сім'ю та молодь. — К., 1997.
2. Бочарова В. Г. Социальная работа: знакомство с профессией. — М., 1994.
3. Бревева Е. Б. Программа социальной работы с многодетными семьями. — М., 1992.
4. Буряк Н. П. Соціальна робота: Навч. посіб. — Х., 1996.
5. Вайнола Р. Х., Капська А. Й., Комарова Н. М. та ін. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку. — К., 1999.

6. *Взаимосвязь социальной работы и социальной политики* / Под ред. Ш. Роман. — М., 1997.
7. *Генелі Теренс М.* Соціальна політика та соціальне забезпечення ринкової економіки: Пер. з англ. — К., 1996.
8. *Голованова М. П., Гапон Ю. П.* Волонтерство в соціальній роботі як феномен цивілізованого суспільства. — Запоріжжя, 1996.
9. *Головатый Н. Ф.* Социология молодежи. — К., 1999.
10. *Гурко Т. А.* Программа социальной работы с неполными семьями. — М., 1992.
11. *Діяльність центрів соціальних служб для молоді України.* — К., 1999.
12. *Динамика ценностей в социальной работе* / Под ред. С. Шардлоу. — Амстердам; К., 1996.
13. *Доуэл М., Шардлоу С.* Практика социальной работы. — М., 1995.
14. *Зверева І. Д.* Соціально-педагогічна робота з дітьми і молоддю в Україні: теорія і практика: Моногр. — К., 1998.
15. *Иванов В.* Социальные технологии в современном мире. — М., 1996.
16. *Кадровое обеспечение социальных служб: подготовка и переподготовка* / Отв. ред. Е. И. Холостова. — М., 1994.
17. *Коваль Л. Г., Зверева І. Д., Хлебник С. Р.* Соціальна педагогіка. — К., 1997.
18. *Кротюк С., Зверева І.* Методика та методологія визначення ефективності діяльності різних рівнів соціальних служб (центрів) для молоді: молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання // Зб. наук. публ. УкрНДІ пробл. молоді за підсумками виконання наук. прогр. у 1995 р. — К., 1996. — Вип. 5.
19. *Лукашевич М. П., Мигович І. І., Пінчук І. М.* Соціальна робота в Україні: теоретико-методичні засади. — К., 2001.
20. *Мигович І. І.* Соціальна робота (вступ до спеціальності). — Ужгород, 1997.
21. *Молодежь: будущее России.* — М., 1995.
22. *Москаленко В. Д.* Программа работы с семьями больных алкоголизмом. — М., 1992.
23. *Моховиков А. Н.* Телефонное консультирование. — К., 1994.

24. *Національна програма планування сім'ї*: Постанова Кабінету Міністрів України від 13.09.95, № 736.
25. *Оржеховська В. М.* Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. — К., 1996.
26. *Основы социальной работы*: Учеб. / Отв. ред. П. Д. Павленок. — М., 1997.
27. *Панов А. М.* Социальное обслуживание населения и социальная работа за рубежом. — М., 1994.
28. *Пейн.* Сучасна теорія соціальної роботи. — К., 2000.
29. *Подшивалкина В. И., Золотова Н. П.* Социальные технологии в деятельности социологических служб. — Кишинев, 1997.
30. *Понятійно-термінологічний словник.* — К., 1994.
31. *Попович Г. М.* Соціальна робота в Україні і за кордоном: Навч. посіб. — Ужгород, 2000.
32. *Практична соціальна робота* / За ред. П. Картер та ін. — Амстердам; К., 1996.
33. *Про невідкладні заходи щодо поліпшення становища жінок, охорони материнства і дитинства, зміцнення сім'ї*: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.04.90, № 1420-1.
34. *Про становище молоді в Україні*: Доп. Кабінету Міністрів України, Верховній Раді України // Поточ. арх. М-ва України у справах сім'ї та молоді. — К., 1995.
35. *Салабай Н., Лукашевич М.* Основні тенденції та напрямки діяльності соціальних служб для молоді по сприянню соціальному становленню молоді в Україні: Молодь України: стан, пробл., шляхи розв'язання // Зб. наук. публ. УкрНДІ проблем молоді за підсумками виконання наук. прогр. і проектів у 1995 р. — К., 1996. — Вип. 5.
36. *Сальникова Л. С.* Телефон Доверия. — М., 1990.
37. *Скуратівський В., Палій О., Лібанова Е.* Соціальна політика. — К., 1997.
38. *Соціальна робота в Україні на початку XXI століття: проблеми теорії і практики*: Матеріали доп. на Міжнарод. наук.-практ. конф. 29-31 жовт. 2002 р. — К., 2002.
39. *Соціальна робота з дітьми та молоддю: проблеми, пошуки, перспективи* / За заг. ред. І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. — К., 2000.

40. *Соціальна робота в Україні: перші кроки* / За ред. В. Полтавця. — К., 2000.
41. *Соціальна робота в Україні: теорія та практика: У 2-х ч.* / За заг. ред. А. Я. Ходорчук. — К., 2001.
42. *Социальная работа с семьей* // Настольная книга специалиста. — М., 1996.
43. *Социальная работа* / Под ред. В. И. Курбатова. — Ростов н/Д., 1999.
44. *Социальная работа (вопросы и ответы)* / Под ред. А. М. Панова и Е. И. Холостовой — М., 1997.
45. *Социальное управление: Слов.-справ.* / Под ред. В. И. Добренькова, И. М. Слепенкова. — М., 1994.
46. *Соціальна підтримка незайнятої молоді* / За ред. С. В. Толстоухової, В. М. Тарасенко. — К., 1995.
47. *Справочное пособие по социальной работе* / Под ред. А. М. Панова, Е. И. Холостовой. — М., 1997.
48. *Теория и методика социальной работы* / Под ред. И. Г. Зайнышева. — М., 1994 — Ч. 1.
49. *Теория и методика социальной работы* / Под ред. А. М. Панова, Е. И. Холостовой — М., 1998.
50. *Теория социальной работы* / Под ред. Е. И. Холостовой. — М., 1998.
51. *Типове положення про соціальні служби для молоді // Діти, молодь і Закон.* — К., 1994. — Ч. 1.
52. *Фирсов М. В., Студенова Е. Г.* Теория социальной работы. — М., 2000.
53. *Чорбинський С. И.* Социальная работа и социальные программы в США. — М., 1992.
54. *Щекин Г. В.* Теория социального управления. — К., 1996.
55. *Энциклопедия социальной работы: Пер. с англ.* — В 3 т. — К., 1990.

МОЛОДІЖНИЙ РУХ ЯК ОБ'ЄКТИВНИЙ І СУБ'ЄКТИВНИЙ ЧИННИК РОЗРОБКИ І ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ

9.1. Молодіжний рух, молодіжні організації як суб'єкти особистісних і суспільних перетворень

Пізнання сутності, характеру та особливостей молоді, молодіжного руху — це як теоретичне, так і практичне, прикладне завдання, яке дає змогу, з одного боку, створити умови для саморозвитку молоді, а з другого, — включити її в усі загальносуспільні перетворювальні процеси з метою прогресивного розвитку суспільства.

В означеній проблемі поєднання особистісного і суспільного (в процесі реалізації молодіжної політики) на перший план ставиться особистість — суб'єкт усіх суспільних відносин.

Для спілкування, реалізації власних інтересів і потреб, розв'язання будь-яких проблем, зокрема суспільних, молодь завжди об'єднувалася і об'єднується в організації. Такі організації найчастіше не мають політичного характеру, оскільки їх головне призначення не політична боротьба, а допомога молоді розв'язати її нагальні проблеми.

Молодіжні організації — це соціальні структури суспільства, які регулюють відносини молоді з державою та усіма елементами її політичної системи. Відтак створюються найсприятливіші умови для соціального становлення й розвитку молоді як у її власних, так і загальносуспільних інтересах.

Загалом молодіжна політика реалізується через молодіжний рух, який у суспільстві, особливо демократичному, може бути представлений різними молодіжними структурами, насамперед організаціями, об'єднаннями. Ці структури є:

- виразником молодіжних надій, сподівань;
- посередником між державними органами та молоддю;
- організатором розв'язання більшості молодіжних проблем;
- інструментом залучення самої молоді до розв'язання як власних так загальнодержавних соціальних проблем;
- підґрунтям підготовки нових кадрів у розв'язанні політичних та економічних проблем суспільства [25, 19].

Серед наведених особливостей слід виокремити загальну — роль і значення молодіжних організацій, молодіжного руху у здійсненні, реалізації молодіжної політики, в забезпеченні поступального розвитку суспільства. І не взагалі, а в контексті відповідних соціально-економічних умов функціонування конкретного суспільства, його політичної системи, традицій, культури, усього, що відрізняє це суспільство від інших.

Молоді властиве бажання об'єднуватися, організовуватися задля розв'язання власних проблем, проблем суспільства. **Молодіжні організації — це не просто об'єднання молоді, а соціальні структури суспільства, завдяки яким створюються умови і багато в чому реалізуються інтереси, потреби, запити молодих людей в усіх сферах життя: економічній, політичній, соціальній, духовній, сімейно-побутовій.**

Розвиток молодіжного руху в сучасних умовах, особливо у суспільствах перехідного періоду, яким є українське, тісно пов'язаний з формуванням і становленням принципово нової державної молодіжної політики. У кожній країні така політика має здійснюватися на політичному, законодавчому, організаційному рівнях з урахуванням її можливостей — економічних, соціальних, культурного розвитку, історичних традицій, світового досвіду підтримки молоді. Цей досвід насамперед вимагає, щоб до процесу соціалізації молоді, розв'язання її соціальних проблем активно підключалася як вона сама, так і її громадські організації.

Нині існує кілька підходів (методів) щодо вивчення молодіжних організацій, молодіжного руху, відповідно до яких розподіляються і фахівці з цієї проблематики, а саме:

- 1) дослідники, які займаються аналізом загальнополітичних проблем молоді, молодіжного руху взагалі;
- 2) ті, хто здійснює змістовний аналіз молодіжних організацій (зазвичай він безсистемний і не дає цікавих результатів);
- 3) дослідники, які здійснюють класифікацію молодіжних організацій за їх приналежністю до культури, мистецтва та інших сфер життя;
- 4) дослідники, які цікавляться психофізіологічними аспектами діяльності молодіжних організацій;
- 5) ті, хто здійснює загальнофілософський аналіз молодіжних організацій як своєрідного об'єкта субкультури.

Оскільки ювенологія як наука про молодь в Україні поки що не склалася, на Заході вона будується здебільшого на принципі аналізу рольових функцій молодої людини у молодіжній групі, а отже, в молодіжній громадській організації. При цьому самі молодіжні організації як явище розглядаються з погляду своєрідних груп тиску від молоді на державу. У нашій вітчизняній науці такий підхід майже відсутній, хоча він цілком об'єктивний і цікавий.

Загалом слід наголосити, що нині в літературі виокремлюють кілька основних підходів щодо розгляду феномена “молодіжних формувань”, “молодіжних організацій”.

За кількістю і обсягом надрукованих праць насамперед потрібно виділити ті, в яких аналізується соціально-економічна природа таких організацій. Йдеться про статті, монографії, матеріали “круглих столів” за участю вітчизняних учених — О. Бастиркіна, В. Березовського, М. Головатого, О. Кузьміна, В. Кагарлицького, В. Лісовського, О. Нелюбіна, С. Плаксія, І. Фролова, М. Топалова, О. Яницького. Ці та інші автори в останні роки спробували відійти від традиційної описовості молодіжних організацій й обґрунтувати певні принципи їх класифікації.

Інші вчені, такі як І. Карпець, В. Пертцик, Г. Федоров, О. Ямпольська, аналізують нормативно-юридичний характер та особливості функціонування молодіжних формувань.

Психолого-фізіологічні особливості діяльності молодіжних об'єднань і організацій розглядають О. Амбарцумова, Н. Бехтерева, К. Волкова, Є. Личко, О. Попова та інші автори.

Морально-етичні аспекти у діяльності молодіжних об'єднань досліджують О. Запісоцький, І. Ільїнський, В. Лісовський, Е. Ширяєв.

В. Кантов, В. Колонтай, І. Лук'янова та інші вчені опублікували низку праць, присвячених філософському аналізу самодіяльного молодіжного руху.

Г. Белов, Ф. Бурлацький, О. Бутенко, Є. Здравомислова, О. Мігранян та інші роблять спроби загальнополітичного аналізу молодіжних формувань.

Варто нагадати, що в Україні, зокрема в Українському науково-дослідному інституті проблем молоді, з 1991 р. сформувалася група вчених (В. Головенько, М. Головатий, О. Корнієвський, М. Пашкова), які ставлять перед собою завдання дослідити джерела, генезис та сучасний розвиток молодіжного руху в Україні, історію та сьогодення молодіжних організацій.

Названі фахівці розглядають також проблеми місця і ролі молодіжних організацій у політичній системі суспільства; взаємини як між молодіжними організаціями, так і між політичними партіями, або профспілками і молодіжними організаціями тощо.

Численні соціологічні опитування, проведені за роки незалежності України, підтверджують, що на інтерес людини до політичного життя істотно впливає її соціальне самопочуття. Так, згідно з дослідженнями, проведеними у 2002 р. серед молоді у віці 14–28 років, близько третини зовсім не цікавляться політичним життям, 28 % відповіли, що цікавляться, коли це їх стосується, 36 % “намагаються бути в курсі справ”, і тільки 1 % не лише цікавляться, а й беруть активну участь у політичному житті [28, 132]. При цьому невдоволені своїм соціальним становищем здебільшого цікавляться політикою, а займаються нею безпосередньо ті, хто за своїм складом є соціально активними людьми.

Відтак природно, що інтерес до політики, суспільно-політичних процесів також є одним із найважливіших спонукальних засобів щодо об'єднання молоді в організації.

Надто складним є питання визначення понять “молодіжний рух”, “молодіжні організації”. Істотна невизначеність щодо них існувала десятки років у колишньому СРСР.

Передусім молодіжний рух стовідсотково пов'язувався не інакше як із світовим революційним процесом. Наприклад, у словнику “Науковий комунізм” (1978) містилося таке визначення цього поняття: “Марксизм-ленінізм розглядає молодіжний рух як соціальну силу у зв'язку з боротьбою робітничого класу, у зв'язку із завданнями перебудови суспільства” [35, 153].

Мало змінилася ситуація щодо підходів визначення понять “молодь”, “молодіжний рух” і в 70–90-х роках ХХ ст. Ще раз наголосимо, що впродовж ХХ ст. молодь розглядалася як об'єкт впливу, відновлення не лише трудових ресурсів, поколінь, а й заздалегідь запропонованих ідей громадянської позиції у десятків тисяч юнаків і дівчат.

Цілоком можна поділяти погляди Г. Чорного, який появу нових вимог і підходів до молоді, а отже, й до всього молодого покоління загалом, убачає в “переході від переважно директивної-командної системи комуністичного керівництва молоддю до переважно демократичної, масової, молодіжної політики, що передбачає “зворотний зв'язок” і контроль “знизу”, враховуючи плюралізм інтересів, позицій і думок у молодіжному середовищі і широкий спектр соціально-політичної динаміки різних молодіжних об'єднань.

Так, молодь не може бути завжди орієнтована лише на “виконання загальнодержавних справ, пов'язаних з вирішенням планових завдань”. Вона повинна розв'язувати і свої молодіжні проблеми, які виступають органічною складовою усіх соціальних завдань суспільства.

Ідеологічна заданість більшості досліджень, які мали місце в суспільних науках за так званої “радянської доби”, природно існувала і в молодіжній проблематиці. Молодіжний рух в СРСР сповна ототожнювався з існуванням і діяльністю такого великого і винятково припартійного молодіжного об'єднання, як комсомол. Один із дослідників молодіжного руху А. Галаган так визначив це явище: “Такого поняття (“молодіжний рух”. — М. Г.) у науковому розумінні цього слова в радянському суспільствознавстві останніх 60 років просто не було. Фразеологічно, як словосполучення, “молодіжний рух” вживалося синонімом комсомолу. Протягом шести десятиліть адміністративно-командною системою було приписано вважати, що ніякого молодіжного руху немає і бути не може. Асоційоване безпосередньо з комсомолом

поняття “молодіжний рух”, таким чином, перестало бути самостійним поняттям, а перетворилося в ідеологізовану мічену карту” [4, 101].

Вельми поширеним, хоча й спрощеним, є твердження, що молодіжний рух, це, мовляв, усього лише сукупність молодіжних організацій. Цього напряду дотримуються і деякі сучасні вітчизняні дослідники. Ними передусім вивчається саме та активність молоді, яка виражена в організаційній формі [17, 325].

Більш об’ємним, цілісним є підхід до визначення сутності поняття “молодіжний рух” багатьох українських учених (М. Головатий, В. Головенько, О. Яременко та ін.), які вбачають у ньому певну складову підсистему політичної системи суспільства. На думку, зокрема, В. Головенька, молодіжний рух, як і політична система суспільства загалом, щонайменше включає в себе такі три підсистеми: інституційну або організаційно-інституційну (це державні та громадські структури, які розв’язують проблеми молодіжної політики); регулятивну або нормативну (це відношення законодавства щодо молодіжного руху, а також програмні та статутні документи самих організацій); комунікативну або інформаційну (це молодіжні засоби масової інформації, інші молодіжні видання).

Приблизно таких самих поглядів щодо визначення і вивчення молодіжного руху, як складного соціального феномена, демонструє суспільствознавець Є. Косенко, який стверджує, що “під молодіжним рухом зазвичай розуміють масову організовану соціально-політичну активність, яка спрямована на реалізацію як специфічних вимог і цілей молодого покоління, так і цілей інших громадських груп, об’єктивні інтереси яких відповідають інтересам молоді”. Організована політична активність, — стверджує автор, — виявляється у формі участі молоді в широких соціальних рухах. Вузькоцільові молодіжні рухи, звичайно, мають чітко обмежену молодіжну базу і спрямованість на відбиття безпосередніх інтересів молоді. В цьому їх корінна сутність. Зазначаючи впливу провідних політичних рухів і партій, вони водночас є самостійними ідейно-політичними утвореннями. До таких рухів належить, наприклад, рух школярів і учнів вищих навчальних закладів за академічні права, різного роду виступи молоді під прапором культурних, духовних перетворень. Вузькоцільові рухи є необхідною і важ-

ливою формою боротьби молоді за свої соціально-економічні інтереси і одночасне залучення до політичної боротьби [20, 87].

За усіх розбіжностей та неузгоджень у трактуванні поняття і змісту “молодіжного руху” насамперед потрібно вважати, що в ньому є як організаційна, так і суспільно-самодіяльна складова, які взаємозумовлюються, взаємодоповнюються і відтак діють у сукупності. Наприклад, учені Т. Голубоцька, О. Голубоцький, В. Куліка вважають, що в молодіжному русі наявні не лише масова організована соціально-політична активність (у вигляді організованої в громадські організації, творчі спілки молоді та неформальної самоорганізованої молодіжної ініціативи, іноді “молодіжної субкультури”), а й вузькоцільові рухи, які взаємно доповнюються [22, 66].

Відтак можна цілком погодитися з думкою українського дослідника В. Барабаша, який зауважує, що молодіжний рух — це складне явище. Він складається з організованої молоді, яка юридично оформлена у свої громадські об’єднання, та неформальної самоорганізованої молодіжної ініціативи, “молодіжної субкультури”, які взаємно доповнюються.

До організованої частини молодіжного руху належать: молодіжні партії, молодіжні секції, філії, “крила” при “дорослих” громадських об’єднаннях, партіях; громадські молодіжні організації (союзи, спілки, асоціації, рухи тощо), які різняться за назвою, масштабами діяльності, але обов’язково мають чотири головні ознаки: офіційно оформлене членство (видача членських квитків, нагрудних значків тощо); участі членів об’єднання у створенні його матеріальної бази, наприклад, сплати вступних і членських внесків; участі в самоуправлінні об’єднання; наявності статуту об’єднання, іноді програми чи іншого програмного документа; різноманітних громадських молодіжних і дитячих фондів; любительських клубів за інтересами, що різняться як за напрямками (культурологічні, спортивні тощо), так і за формами діяльності; релігійних молодіжних об’єднань тощо.

На думку В. Барабаша, до неформальної самоорганізованої молодіжної ініціативи не належать ті молодіжні об’єднання, які не мають чітко вираженої організаційної структури, програмних документів або, як їх іще називають, “неформальні групи”, “молодіжні субкультури”. При цьому такі формування потрібно оцінювати не так, як це робилося у другій половині

80-х років, коли “неформальними” називали майже всі молодіжні об’єднання, крім комсомольської та піонерської організацій, а виходити із соціологічного визначення цього поняття: “Неформальна група” — це група людей, яких пов’язують особисті, не закріплені організаційно і не оформлені юридично зв’язки”. Як зауважує О. Якуба, сюди належать, зокрема в Україні, такі типи молодіжних субкультур: романтико-ескапістські субкультури; релігійно-містичні субкультури; гедоністично-розважальні субкультури; епатажно-протестні субкультури; радикально-деструктивні субкультури; свавільно-самосудні молодіжні формування [54, 131–134].

Слід також зупинитися ще на одній малодослідженій проблемі, на яку свого часу вказав відомий психолог І. Кон. На його думку, у ХХ ст. темпи зміни нової техніки стали випереджати темпи зміни нових поколінь, що істотно позначилося на психології молоді, загострило її непідготовленість до життя.

Отже, **паралельно десятки років поспіль йшли і розвивалися два несумісних процеси. Старші покоління постійно втрачали своє право на виконання традиційної навчально-виховної функції, а молодь, у свою чергу, все більше втрачала власну самостійність у підготовці до життя.**

І хоча сучасна молодь більше, ніж раніше, відчуває себе як особлива група суспільства у межах так званої “молодіжної культури”, вона водночас втрачає від недовіри до неї, від нерозв’язаних власних специфічних проблем. За вищенаведених обставин у середовищі самої молоді відбувається постійна, малодосліджена диференціація. Так, відома російська дослідниця В. Левічева, аналізуючи молодіжний рух часу розпаду СРСР, вказує на появу великої кількості так званих неформальних молодіжних об’єднань, організацій молоді, які протистояли ідеології діяльності комсомолу. Їхню появу вона пояснювала предметною диференціацією, що має місце у молодіжному середовищі, виділяючи три основні класи молодіжних соціальних об’єктів: підліткові групи, самодіяльні об’єднання молоді найрізноманітнішої спрямованості (групи охорони пам’яток історії і культури, “зелені”, асоціації творчої молоді, групи відпочинку, спортивно-оздоровчі і миротворчі об’єднання, політичні клуби) і народні фронти (широкі соціальні утворення, до яких увійшла молодь).

Упродовж ХХ ст., особливо у його останній чверті, проблеми молодіжного руху почали активно вивчатися як у колишньому СРСР, так і в Україні. Так, за період з 1990 по 2000 р. у Росії захистили дисертації з проблем молодіжного і дитячого руху 52 науковці [24, 19]. Серед сучасних російських дослідників проблем молоді, молодіжної політики, розвитку молодіжного руху слід назвати І. Ільїнського, В. Лукова, А. Ковальову, В. Павловського, Ю. Волкова, В. Добренькова, Ф. Кадарію, І. Савченка, В. Шаповалова, О. Омельченко та ін.

Серед робіт, присвячених різним аспектам молодіжної тематики, що побачили світ у цей самий період в Україні, на особливу увагу заслуговує, зокрема, робота В. Кулика, Т. Голубоцької, О. Голубоцького “Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: Дослідження” (2000). Уперше в Україні досліджується процес формування, становлення і чинники подальшого розвитку сучасного організованого молодіжного руху та неформальної молодіжної ініціативи другої половини 80–90-х років ХХ ст. Цікавими є дослідження В. Соколова, В. Рябіки, Ю. Поліщука, М. Головатого, О. Корнієвського, В. Головенька та інших українських дослідників молодіжного руху кінця ХХ — початку ХХІ ст.

В останнє десятиліття в Україні пошавилася дослідницька робота щодо молодіжного руху саме на регіональному рівні. Заслуговують на увагу такі праці, як “Довідник молодіжних організацій Донеччини” (1998), “Молодіжний рух Києва: Інформаційний збірник” (2000), “Реалізація державної молодіжної та сімейної політики в Одеській області через взаємодію з громадськими формуваннями (з досвіду роботи)” (2003), “Молодіжний громадський рух Києва” (2003). Низка інформативних збірників з проблем реалізації державної молодіжної політики належить Є. Бородіну. Ці та інші, подібні, видання мають не лише науковий, а й інформаційно-довідковий характер.

Помітними з-поміж видань в Україні є праці, присвячені молодіжній політиці, молодіжному рухові, підготовлені протягом 1991–2003 рр. Державним інститутом проблем сім’ї та молоді. Найґрунтовнішими серед них є дослідження М. Головатого, В. Головенька, М. Перепелиці, О. Корнієвського [7, 9, 19, 42].

Зі значної кількості спеціальної літератури, що була надрукована в Україні за останні п'ятнадцять років, варто виокремити ті видання, в яких ці проблеми розглядаються комплексно, цілісно. Це, зокрема, матеріали щорічних доповідей “Про становище молоді в Україні”, підготовлених та виданих Державним інститутом проблем сім'ї та молоді за підсумками 1997–2002 рр., в щорічній доповіді Президентіві України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 р.) “Нове покоління незалежної України (1991–2001 роки)”, подано також узагальнювальний матеріал про стан молодіжної когорти, молодіжні проблеми за десять років незалежності країни [36].

Державним інститутом проблем сім'ї та молоді України упродовж 1991–2004 рр. було підготовлено низку наукових проєктів саме з проблем молодіжного руху в Україні. Йдеться, зокрема, про такі проєкти, як: “Сучасні тенденції та генезис розвитку молодіжного руху в Україні” (1992), “Історичний досвід становлення та сучасні тенденції розвитку молодіжного руху в Україні” (1993), “Правова інституціоналізація українського молодіжного руху: історія та сучасність” (1994–1995), “Генеза молодіжного руху України (особливості регіонального розвитку)” (1995–1997), “Особливості становлення та розвитку молодіжного руху в Україні на етапі формування нової державності” (1995), “Основні тенденції та особливості розвитку молодіжного руху в Україні за сучасної доби” (1997), “Молодіжний рух в Україні — 2002”.

Молодіжний рух більшості учених розглядають як складне суспільно-соціальне явище, завдяки якому не лише реалізується молодіжна політика, інтереси самої молоді, а й забезпечується суспільний прогрес. При цьому молодіжний рух завжди є розмаїтим, неоднозначним, плюралістичним. Так, відомий російський ювенолог І. Льїнський пише: “Молодь знаходить суб'єктність в міру самоідентифікації, самоусвідомлення своїх інтересів, росту своєї організованості — від стихійного радикалізму до різноманітних типів і форм молодіжних рухів, об'єднань і організацій і насамперед громадсько-політичних. Плюралістичний молодіжний рух, забезпечуючи розмаїття, взаємодоповнюваність та альтернативність його цілей, завдань, програм, врешті-решт надає молоді можливість набути певну форму цілісності, єднання у різ-

номанітності, оформляє його в певну суспільну силу, яка може впливати на суспільство в інтересах усього суспільства і самої молоді. Організованість — найважливіший гарант суб'єктності. Суспільство і держава мають допомагати молоді організуватися, всіма засобами підтримувати її об'єднання” [15, 117].

Українські вчені О. Корнієвський і В. Якушик так визначають поняття “молодіжний рух”: **Це один із компонентів суспільно-політичної системи, представлений певним чином організованими молодіжними групами (в тому числі й політичними силами), які тією чи тією мірою усвідомлюють свою власну специфічність — особливості свого місця і ролі в суспільстві і власних (групових, стартових) інтересів, здійснюють певну діяльність, спрямовану на реалізацію цих інтересів, а також на утвердження своєї специфічної і власної ролі у суспільстві”** [19, 7].

Водночас вони дають і власне визначення молодіжного громадського об'єднання (організації), яке навіть за певної філософської завантаженості є вельми точним: “Молодіжне громадське об'єднання — це певні молодіжні суспільні сили, які: а) тією чи іншою мірою усвідомлюють свою власну специфічність, особливість своїх власних інтересів і свого місця й ролі у суспільстві; б) здійснюють певну суспільно важливу (однак не завжди таку, що позитивно оцінюється суспільством) діяльність, спрямовану на реалізацію цих інтересів і утвердження своєї специфічності та власної ролі у суспільстві; в) мають чіткі внутрішні та організаційні структури” [19].

Визначення понять “молодіжний рух”, “молодіжні організації” по-своєму трактують і зарубіжні вчені. Так, польські вчені вважають, що молодіжний рух це лише сукупність молодіжних організацій. Наприклад, Б. Ратусь стверджує, що це “загальне поняття для визначення певної кількості союзів молоді, хоча б двох, які об'єднують подібні ідейно-виховні та політичні цілі і передусім об'єкт, а також сферу їхньої діяльності” [23, 66].

На думку російської дослідниці О. Ареф'євої, молодіжний рух у суспільному значенні “є масовою формою вираження соціальної активності молоді, яка спрямована на зміну (або збереження і зміцнення) системи існуючих громадських відносин” [27, 124].

Відомий спеціаліст з молодіжної проблематики В. Луков (м. Москва) розглядає молодіжний рух “як засіб самодіяльної участі молоді в процесі зміни і спадкоємності поколінь через специфічні колективні форми її соціальної активності” [23, 66].

Серед усіх визначень поняття “молодіжна організація”, найбільш науковим і таким, що відповідає реаліям сьогодення є те, що наведене в Законі України “Про молодіжні і дитячі громадські організації”, прийнятому Верховною Радою України 1 грудня 1998 р.: “Молодіжні громадські організації — об’єднання громадян віком від 14 до 28 років, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на задоволення і захист своїх законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших суспільних інтересів” [2].

У цьому Законі також уперше в Україні (як, власне, на пост-радянському просторі) визначалося поняття “дитячі громадські організації”, “Український комітет молодіжних організацій”. Так, дитячі громадські організації, згідно із зазначеним Законом, — це об’єднання громадян віком від 6 до 18 років, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на реалізацію і захист своїх прав і свобод, творчих здібностей, задоволення власних інтересів, що не суперечать законодавству, а також соціального становлення їх як повноцінних членів суспільства [2].

9.2. Типологізація молодіжних організацій: методологічні основи та підходи

У науковій та спеціальній літературі існують різні підходи щодо визначення понять “молодіжні формування”, “молодіжні об’єднання”, тобто “молодіжні громадські організації”. Розглянемо їх.

Перший пов’язаний із класифікацією молодіжних об’єднань, які намагаються здійснювати на основі їх соціально-економічної природи та особливостей.

Другий зумовлюється класифікацією, яку вчені здійснюють на основі нормативно-юридичного характеру та особливостей функціонування молодіжних формувань.

Третій характеризується намаганням учених класифікувати молодіжні об'єднання за психолого-фізичними або морально-етичними аспектами їх діяльності.

Четвертий бере за основу філософський аналіз самодіяльного молодіжного руху.

П'ятий пов'язаний із загальнополітичним аналізом молодіжних формувань.

На основі дослідження сутності й особливостей молодіжних організацій у багатьох країнах **виокремлюють такі їх типи (моделі):**

- організації молоді, що є абсолютно деполітизованими, тобто до їх складу входять молоді люди, які мають неоднакові ідейні орієнтації, дотримуються різних (часто навіть діаметрально протилежних) політичних позицій. Підґрунтям таких організацій є матеріальна й організаційно-кадрова основи. Подібні організації навряд чи можуть бути міцними й довготривалими;
- організації молоді, які мають широку ідейну платформу і об'єднують юнаків і дівчат приблизно однієї орієнтації (наприклад, соціалістичний, ліберальний, консервативний та інші вибори);
- високополітизовані молодіжні організації зазвичай міцні і стійкі; вони, подібно колишньому комсомолу, тісно наближені до певної (найчастіше правлячої) політичної партії. У багатьох країнах, особливо європейських, і нині функціонують такі організації молоді, як молодіжні секції (крила, фракції) політичних партій. Завдяки таким організаціям партії готують собі поповнення, кадри, актив, організують вибори, проводять референдуми, масові акції, заходи;
- організації молоді, які не орієнтуються на “дорослі формування”, — політичні партії, об'єднання, рухи, фракції. За наявності власних програм, статутів, політичної мети і завдання, кадрів, матеріальної бази такі організації, по суті, є не що інше, як так звані молодіжні партії (феномен молодіжних політичних партій не вивчений достатньо глибоко і в сучасній літературі практично не розглядався);
- організації молоді, які не мають ніякого політичного підґрунтя і займаються головним чином розв'язанням со-

ціально-економічних, культурно-художніх, побутових проблем молоді. Цей тип організацій молоді найбільш розповсюджений у світі.

Не вдаючись у деталізацію процесу появи, утворення молодіжних громадських організацій, виділимо чотири основні стадії (періоди) у їх існуванні:

- 1) номінальну — молоді люди тільки об'єднуються (в основному стихійно) в організацію, а зв'язки між її членами ще досить слабкі;
- 2) формування зв'язків не лише між членами організації, а й її внутрішньої структури;
- 3) консолідує, яка характеризується чітким визначенням лідерів, формуванням активу (і пасиву), встановленням авторитету активу, вичленовуванням функцій та обов'язків лідерів, інших членів організації;
- 4) заключну, пов'язану з остаточним оформленням (або, навпаки, розпадом) організації. На цій стадії зазвичай уже прийняті основні документи організації — програми, статуту, звернення, заклики тощо [31, 20].

У роки існування такої високоорганізованої і надмірно централізованої молодіжної організації, як “найближчий помічник і резерв КПРС” — комсомол (ВЛКСМ, ЛКСМУ та ін.), фактично були відсутніми відкриті дискусії стосовно можливості інших моделей будівництва і діяльності молодіжних громадських організацій. Інтенсивний пошук моделей розпочався лише наприкінці 80-х років ХХ ст., коли він був тісно пов'язаний з вкрай необхідною спробою удосконалення і навіть трансформації комсомолу в бік дійсної демократії, молодіжного плюралізму, з метою, власне, запобігти розвалу комсомолу.

Запропоновані варіанти, моделі, концепції молодіжної організації надзвичайно цікаві (теоретично й практично) і нині, особливо тим, хто займається класифікацією молодіжних організацій на основі певних їх рис, специфіки, ідейних та організаційних принципів будівництва, практичної діяльності. Так, ще у 1990 р., коли, власне, комсомол уже перестав існувати в його ленінській, комуністичній моделі і розумінні, розглядалися такі концепції очікувано оновленої в СРСР, Україні та інших колишніх союзних республіках СРСР громадської молодіжної організації:

- **деполітизована** — створена на матеріальній і кадровій основі комсомолу, що орієнтується на специфіку молоді загалом і допускає наявність у своїх рядах молодих людей різних поглядів, крім яскраво виражених політичних;
- **молодіжна** — намагається об'єднати усіх молодих людей соціалістичного вибору, а також така, що допускає внутрішнє організаційне оформлення і орієнтується на деякі “дорослі” політичні формування;
- **високополітизована** — заснована на єдності політичних поглядів щодо одностайності, спільному розумінні шляхів і засобів їх досягнення, тісно поєднана у своїх орієнтаціях і діяльності з однією із політичних партій;
- **молодіжний союз** — ухиляється від яскраво вираженої політичної суті, але такий, що пріоритетно займається соціально-економічними питаннями й обстоює інтереси різних категорій молоді, на які він спирається;
- **молодіжна** — не орієнтується ні на які “дорослі” формування і фактично перетворюється у молодіжну партію [26, 7–8].

Зазначимо, що серед названих “нових” моделей молодіжних організацій для реанімації комсомолу жодна не була прийнята і використана, а сам комсомол просто припинив своє існування насамперед тому, що не відповідав інтересам молодого покоління, яке значною мірою втратило віру в минулі ідеали і догми. Комсомол перестав бути організацією, про яку ще в 1937 р. генеральний секретар ЦК ВЛКСМ О. Косарев говорив: “Багато товаришів не розуміють, що ми є організацією самовиховання, а це означає, що її члени виховуються і в процесі висвітлення питань, і в процесі виконання цих рішень” [26, 37].

Нині використовують різноманітні критерії, на основі яких учені здійснюють типологізацію молодіжних громадських організацій. Розглянемо їх:

- 1) особливості соціального підґрунтя молодіжних організацій;
- 2) специфіка генези (процесу виникнення і розвитку), організаційні принципи і структура організації;
- 3) основні функції молодіжних громадських організацій;
- 4) місце молодіжних організацій у суспільстві;
- 5) особливості впливу молодіжних організацій на суспільні процеси.

Типологізація молодіжних громадських організацій може здійснюватися з урахуванням таких чинників:

- етнічної, расової приналежності їх учасників;
- статі учасників (наприклад, жіночі організації);
- регіональних, регіонально-культурних особливостей;
- віку учасників, членів організації (діти, підлітки, молодь);
- професійних особливостей їх учасників (студенти, підприємці, діячі культури, мистецтва, науковці і т. ін.);
- стану здоров'я (дієздатності) членів організації (наприклад, організації інвалідів та ін.).

Класифікують молодіжні громадські організації і за ідеологічними ознаками, як-от:

- соціалістичні (революційні соціалістичні і соціал-реформаторські);
- комуністичні (ортодоксально-комуністичні, демократичні, комуністичні);
- ліберальні;
- анархістські;
- консервативні;
- традиціоналістські;
- фашистські тощо.

Наведена класифікація обґрунтовується українським ученим В. Якушиком у монографії “Держава перехідного періоду (питання теорії)” [55, 182–184].

Молодіжні громадські організації класифікують також на основі їх релігійної приналежності, а саме:

- релігійні (як ідейно-толерантні, так і налаштовані радикально, фанатично-фундаменталістські);
- атеїстичні (серед яких можуть бути і войовничо-атеїстично налаштовані, і нетерпимі);
- світські (за яких проблема ставлення до релігії є не політичною, а суто особистісною справою кожного громадянина).

Молодіжні громадські організації поділяють на малочисельні та масові.

Поділ громадських молодіжних організацій не можна, однак, асоціювати і безпосередньо співвідносити зі ступенем авторитету і впливу на громадськість тих чи тих організацій.

Іноді малочисельні організації можуть мати більшу популярність, авторитет і вплив на суспільство, ніж масові.

Українські вчені О. Корнієвський і В. Якушик дотримуються погляду щодо існування державних молодіжних структур як складових молодіжного процесу: Комітет Верховної Ради України з проблем молоді, молодіжної політики, фізичної культури, спорту; Національна Рада з питань молодіжної політики при Президентові України (створена Указом Президента України від 3 грудня 1995 р.); Міністерство України у справах сім'ї та молоді (створене Указом Президента України від 27 липня 1996 р.), відповідні структури у державних адміністраціях на місцях і органах місцевого самоврядування.

Молодіжні громадські організації розрізняють і за такими особливостями, як:

- **членство** в організації (індивідуальне, колективне, змішане);
- **ступінь структуризації** (аморфні, чітко структуровані);
- **ступінь демократичності** (демократичні й недемократичні, або авторитарні, автократичні);
- **ступінь відкритості** (легальні, напівлегальні, нелегальні);
- **основні сфери діяльності** (політичні, культурологічні, освітні, господарські і т. ін.);
- **ставлення до соціально-економічних відносин**, що існують у суспільстві (ультраліві, ліві, лівоцентристські, центристські, правоцентристські, ультраправі);
- **ступінь впливу в суспільстві на молодь** (дуже впливові, впливові, маловпливові, такі, що майже не мають впливу);
- **ставлення до історичного розвитку суспільства**, його політичної системи (прогресивні, консервативні, реакційні);
- **вплив на існуючі у суспільстві соціальні відносини** (революційні, реформаторські, консервативно-стабілізаційні, контрреволюційні).

Упродовж усіх років незалежності в Україні існували й існують нині сотні молодіжних громадських організацій, які також можна класифікувати. Так, існує достатньо молодіжних організацій, які тією чи тією мірою займаються розв'язанням різноманітних соціальних, професійних, освітніх проблем молоді, намагаються забезпечити їй необхідну соціальну підтримку й захист. Серед них — Асоціація МЖБ

України “Укрмолодьжитло”, Всеукраїнська Рада молодих учених і спеціалістів, Молодіжна морська ліга України, Союз молодіжних організацій України, Український фонд студентів, Українська асоціація молодіжних житлових комплексів воїнів-інтернаціоналістів (“Укрінтербуд”) тощо.

В Україні існують і молодіжні профспілкові організації: Асоціація профспілкових організацій студентів України, Перша студентська українська профспілка, Харківська асоціація профспілкових організацій студентів і аспірантів та ін.

Окрему групу молодіжних громадських організацій можуть становити ті, що займаються головним чином благодійницькою діяльністю: Благодійний фонд підтримки робочої і сільської молоді України, Український молодіжний благодійний фонд допомоги потерпілим від аварії на Чорнобильській АЕС, Південноукраїнське благодійне товариство “Молодь за милосердя” та ін.

Наступну групу українських молодіжних громадських організацій становлять ті, мета яких — задовольнити різні творчі, наукові, спортивні, культурні потреби молоді: Всеукраїнська молодіжна ліга “Etero lumo” (вивчення міжнародної мови есперанто), Товариство Лева (Львів), Українська молодіжна екологічна ліга, Українське молодіжне аерокосмічне об’єднання “Сузір’я”, Всеукраїнська спортивна молодіжна організація “Клуб Івана Піддубного” та ін.

Деякі молодіжні громадські організації України можна об’єднати в групу організацій, які долучаються до підготовки національної еліти. Це Клуб української елітарної молоді (Рівне), молодіжний клуб “Нова генерація” (Харків), Політичний лицей (Дніпропетровськ) та ін.

В окрему групу можна виділити громадські молодіжні організації України, що працювали і працюють над розв’язанням проблем дітей і підлітків. Серед них — Спілка піонерських організацій України (СПОУ), Союз піонерських організацій м. Києва (СПОК), українська скаутська організація “Пласт”, українське дитячо-юнацьке товариство “Січ” (аналог Запорозької Січі) та ін.

Такі українські громадські молодіжні організації, як Соціалістичний конгрес молоді, Ліберальне об’єднання молоді або Конфедерація анархістів-синдикалістів і їм подібні, ставлять за

мету громадсько-політичну діяльність серед молоді. Це здебільшого **молодіжні припартійні організації**, які орієнтуються на політику і діяльність конкретних політичних партій.

Деякі молодіжні громадські організації, такі як Студентська громада УАПЦ (Чернівці), Загальноцерковний православний рух Одеської області, товариство українських студентів “Оновлення” (Львів), “Українська молодь Ісусу Христу” і їм подібні, становлять окрему групу молодіжних релігійних організацій.

До груп молодіжних громадських організацій належать і ті, що займаються підприємницькою діяльністю, об’єднують студентську та учнівську молодь або утворюються за національною ознакою чи з молоді різних країн і континентів. Останні існують як своєрідні національно-культурні об’єднання, товариства, земляцтва.

Завдяки різноманітній діяльності (вельми активній, постійній і послідовній) молодіжні громадські організації мають можливість організовувати такий духовний і моральний клімат у суспільстві, який допомагає молодій людині безпомилково знайти і визначити свій життєвий шлях.

Громадські молодіжні організації мають відповідні функції, найзагальнішими з-поміж яких є:

- **організаційна** — пов’язана не стільки з об’єднанням молоді на основі загальних інтересів і цінностей в організацію, скільки з навчанням умінню жити в колективі, зіставляючи власні інтереси і потреби з інтересами і потребами інших людей, всього колективу;
- **виховна** — полягає в тому, що організація, практично не нівелюючи інтереси окремо взятої людини, зберігаючи її автономність, усе ж виховує і навчає. В організації відбувається інтенсивний вплив людей один на одного;
- **комунікативна** — пов’язана з безпосереднім спілкуванням людей, які знаходяться в одній організації. З погляду соціальної психології вона збагачує особистість необхідним досвідом соціального спілкування в колективі, окремій групі, мікрогрупах;
- **господарська** — передбачає участь молодіжних організацій у вирішенні як власних (матеріальна база, засоби забезпечення діяльності організації), так і загальнодержавних народногосподарських завдань.

9.3. Генеза, особливості та періодизація молодіжного руху в сучасній Україні

Широкий спектр молодіжних організацій в Україні з моменту проголошення її незалежності виник унаслідок різних обставин. Проте наголосимо, що центральним все ж було ідейно-політичне, духовне розшарування молоді, її поділ на основі нових цінностей, які виникли практично ще у 80–90-х роках.

На початку 90-х років молодь колишнього СРСР розпалася на кілька груп, до яких умовно належали:

- прихильники соціальних (ліберальних) реформ, які вважали, що соціалізм як суспільний лад втратив свою привабливість, крім того, виявився сумнівною, а то й помилковою ідеєю, оманливим шляхом розвитку людства. Зрозуміло, що, на думку такої категорії молоді, соціалізм потрібно було демонтувати, зруйнувати і побудувати суспільство, засноване на приватній власності, ринковій економіці, підприємницькій діяльності;
- прихильники соціалістичної ідеї, соціалістичного шляху розвитку, які вважали, що дискредитувала себе не соціалістична ідея як така, а практика соціалістичного будівництва у тому вигляді, в якому вона реально здійснювалася;
- прибічники помірних реформ, які розуміли, що результат будівництва соціалізму виявився далеким від очікуваного громадянами. Однак вони побоювалися й радикальних ринкових реформ, приватизації, роздержавлення власності, появи таких супутніх перехідному періодові явищ суспільного порядку, як проблеми освіти, професійної підготовки, безробіття. Тому юнаки і дівчата такої орієнтації вважали, що можливі половинчаті дії та реформи, завдяки яким можна забезпечити вдосконалення соціалізму;
- скептики, які не визнавали не лише соціалістичний чи комуністичний шлях розвитку, а й ліберальні, ринкові економічні реформи.

Відтак закономірно, що в Україні вже в 1995 р. діяло більше ніж 60 всеукраїнських молодіжних громадських організацій і понад 300 регіональних (обласних, районних, міських) найрізноманітнішого спектра соціально-політичних орієнтацій — яскраво політизованих, нейтральних, культурологічних, спортивних, дозвільних тощо.

Сучасний український молодіжний рух зародився в колишньому СРСР ще на зламі 70–80-х років у формі так званого неформального молодіжного руху. Найбільшого розквіту він досяг в роки так званої перебудови і гласності, коли, з одного боку, ще не була ліквідована тоталітарна система, а з другого, — всередині неї уже достатньо відчутно сформувалася ідея радикальних суспільно-політичних змін.

У молодіжному середовищі тодішнього Радянського Союзу, в тому числі й в Україні, як колишній суверенній республіці СРСР, формуються групи і об'єднання, основою діяльності яких були насамперед культурологічні, дозвільні інтереси молодих людей. У Києві, Одесі, Львові, Харкові, Сумах і багатьох інших містах України організуються театри-студії, клуби творчої молоді, різноманітні літературні об'єднання.

У 1986 р. робляться перші спроби створити альтернативні комсомолу молодіжні громадські організації. З того часу в Україні виникають і починають активно діяти молодіжні політичні дискусійні клуби, на арену суспільно-політичного життя виходять, зокрема, Український Демократичний Союз, Український Гельсінський Союз, студентське товариство Київського університету “Громада”, Львівське “Студентське братство” та ін.

Ці та інші організації у 1989–1990 рр. стали ініціаторами бойкотів, страйків, несанкціонованих мітингів, голодувань, інших акцій соціального протесту проти існуючої соціальної системи і політичного ладу. Найініціативнішими були студенти вищих навчальних закладів Києва, Львова, Чернівців, Івано-Франківська, Харкова, Дніпропетровська. У 1989 р. виник Союз української молоді (Харків), Союз незалежної української молоді (Львів, Тернопіль, Полтава, Луцьк) та інші громадські молодіжні організації.

Практично більшість нових молодіжних громадських організацій в Україні виникли і сформувалися вже до 1992 р. Так, одна з найактивніших молодіжних організацій — Союз українського студентства — виникла на початку 1991 р. і налічувала близько 5 тис. студентів.

У 1992 р. створюється Український національний комітет молодіжних організацій (УНКМО). У цьому самому році проходить перший, а в 1993 р. — другий Конгрес молодих політиків України, інші важливі форуми, події і акції, які мали

величезний вплив на формування молодіжного руху в новій Україні.

На початку 1992 р. молодіжний рух у державі практично представляв увесь політичний спектр — від ультралівих (некомуністичних) до ультраправих (націоналістичних) молодіжних організацій і об'єднань.

Складним явищем є не лише історія (генеза), а й періодизація молодіжного руху в колишньому СРСР та Україні.

Упродовж багатьох років історію молодіжного руху в СРСР розпочинали лише з початком Жовтневої революції (1917). Проте в Україні молодіжні організації виникли задовго до 1917 р., наприклад, Кирило-Мефодіївське братство (1846). Членами цього товариства, як відомо, були головним чином студенти. І після революції в Україні (1919–1926) діяли десятки молодіжних організацій, таких як Комуністичний юнацький союз, Український комуністичний робітничий юнацький союз.

У сучасній українській літературі, присвяченій молодіжній проблематиці, відсутній будь-який стійкий підхід щодо періодизації молодіжного руху. Так, один з активних дослідників історії молодіжного руху в Україні В. Головенько виокремлює три періоди в сучасному молодіжному русі. Розглянемо їх.

Перший період бере початок із середини 80-х років і характеризується появою так званих неформальних груп і об'єднань (“рокери”, “металісти”, “хіпі”, “фанати” та ін.), дискусійних клубів, організацій і об'єднань, діяльність яких пов'язувалася з проблемами екології, культури, воїнів-інтернаціоналістів (насамперед тих, хто воював у Афганістані).

Саме процеси демократизації суспільства, розширення гласності, неможливість молодих людей самореалізуватися у межах традиційного, вельми заформалізованого комсомолу та піонерської організації і спричинили появу та розвиток таких неформальних організацій і об'єднань. Більшість із них не мали ні програм, ні статутів, ні фіксованого членства і, звичайно, намагалися уникати конкретних стосунків з комсомольськими чи партійними (КПРС) організаціями.

Закінчення першого періоду умовно припадає на кінець 1989 р. і пов'язується з установчим з'їздом Народного Руху України за перебудову. З цього часу загалом розпочинається глибокий процес політизації громадського руху в Україні.

Якщо мати на увазі створення Української студентської спілки (УСС), Студентського братства (СБ), Спілки української молоді (СУМ), Спілки незалежної української молоді (СНУМ) та інших (і не лише молодіжних) організацій, їх активність під час проведення виборів 1990 р. до Верховної Ради України та інших акцій, то межі початку другого періоду в розвитку молодіжного руху визначені цілком правильно.

Другий період — вельми динамічний, багато в чому суперечливий, неоднозначний, практично завершується наприкінці 1991 р. і може бути позначений датою проголошення Верховною Радою Акту про незалежність України і проведенням 1 грудня 1991 р. референдуму, що підтвердив це рішення. До цього часу (ще у вересні 1991 р. на XXVII з'їзді) практично припиняє існування ЛКСМУ і проголошується створення нової організації — Спілки молодіжних організацій України (СМОУ). Слід наголосити, що практично усі новостворені молодіжні організації виступили із заявою, що після завоювання Україною незалежності, вони не перебуватимуть в опозиції до уряду та парламенту України і готові до співпраці на тлі державотворення. Характерно, що вже наприкінці квітня 1991 р. в Україні було зареєстровано як національні 12 молодіжних та дитячих організацій і ще 6 подали до Мініюсту України документи стосовно своєї реєстрації.

На **третьому етапі** розвитку молодіжного руху в Україні, 14 квітня 1992 р. 11 молодіжних організацій заявили про створення Українського національного комітету молодіжних організацій. Цей Комітет проголосив важливі завдання, а саме: сприяння утвердженню незалежності Української держави, розвиток демократичних процесів у ній, допомога у становленні плюралістичного молодіжного руху в Україні.

Отже, впродовж трьох вказаних періодів розвитку сучасного молодіжного руху в Україні сам молодіжний рух істотно видозмінився, поповнився новими організаціями, чіткіше визначилася його політична орієнтація. Зокрема, **в молодіжному русі нинішньої України практично можна виділити дві групи організацій. До першої належать ті, що є правонаступниками ЛКСМУ (МДС), або створені на її основі, до другої — ті, що вважають себе недержавними, незалежними молодіжними організаціями.** І хоча з роками стосунки між цими двома групами

молодіжних організацій дещо покращилися, проте наприкінці ХХ ст. молодіжний рух в Україні так і не консолідувався, не склався. Можливо, найближчим часом це й не відбудеться, враховуючи достатню кількість об'єктивних для цього перепон, однак **консолідація молодіжного руху в Україні необхідна**. Не тільки в інтересах держави, її розбудови, а й в інтересах самої молоді, вирішення нагальних потреб її сьогодення.

Стосовно іншого принципового питання слід наголосити, що **героїчна історія, слава і здобутки комсомолу — це те, чого не можна забувати й зрідкитися**. Школу комсомолу пройшли мільйони людей, що були віддані і йому, і справам, які здійснював комсомол.

Те саме можна сказати й про історію та діяльність багатьох організацій молоді, зокрема у колишніх країнах так званої соціалістичної співдружності. За роки своєї діяльності ці організації, спілки нагромадили багатий і повчальний досвід у розв'язанні актуальних проблем молоді. Згадаймо, наприклад, про Союз соціалістичної польської молоді, який особливо у 80-х роках провів велику роботу зі спорудження житла для молоді. Так, тільки у 1986 р. у Польщі діяло 1600 різних молодіжних об'єднань, що будували чи вже звели собі житло [29].

Певний досвід розвитку науково-технічної, художньої творчості молоді був набутий молодіжними організаціями колишньої Німецької демократичної республіки. Упродовж багатьох років активно розвивався рух “майстрів завтрашнього дня”. У 80-х роках ХХ ст. щорічний економічний ефект від упровадження в практику досліджень і розробок молоді в НДР становив понад 1 млрд марок.

У Болгарії, Румунії, Угорщині та інших країнах у 70–80-х роках науково-технічна творчість молоді становила частину загальнодержавного плану, відповідно фінансувалася й підтримувалася державою та її органами на місцях.

Тож забувати про це не можна, навіть за обставин, що сучасний молодіжний рух природно є принципово іншим. Водночас молодіжні організації на зразок ВЛКСМ, ЛКСМУ (завдяки своїй структурі, побудові, функціям та завданням) зіграли як позитивну, так і негативну роль у розв'язанні молодіжних проблем, вихованні молоді взагалі. **Упродовж десятиліть ВЛКСМ, ЛКСМУ, використовуючи ініціативу молоді, прак-**

тично виконував суто державні функції. При цьому мільйони карбованців витрачалися на проведення різноманітних заходів, акцій, які, однак, рядовому членові комсомолу нічого, власне, не додавали. Це один бік проблеми, що не стимулював розвиток молодіжного руху як такого. Інший — пов'язаний із самознищенням самої організації, навіть такої сильної, якою був комсомол. Зумовлено це було заздалегідь невиправданим централізмом, відсутністю насправді громадської ініціативи і самодіяльності молоді.

Скорботна правда й у тому, що з початку 70-х років де-стабілізуючі явища і події у житті суспільства загалом поступово призвели до демонополізації ролі комсомолу, кардинальної зміни ситуації в усьому молодіжному русі. Особливо у першій половині 80-х років кількість прихильників комсомолу зменшується і зростає кількість тих, хто обстоює ідею плюралізму в молодіжному русі. Як свідчить історичний досвід комсомолу, ЛКСМУ зокрема, саме надмірна централізація, бюрократизація в їх побудові і діяльності призвели до певних негативних явищ у молодіжному середовищі. Наприклад:

- 1) зменшилася приваблювальна сила молодіжної організації і, відповідно, збільшилося відчуження від неї молоді. Практика засвідчує, що так відбувається в тому разі, якщо молодіжна організація декларує і намагається реалізувати ті завдання і проблеми, що насправді не відповідають реальним потребам молоді;
- 2) у комсомолі надмірного значення набули централістські, силові методи керівництва, тиск зверху, ініціатива знизу існувала лише формально;
- 3) недостатньо враховувалися особливості, специфіка окремих груп молоді. Так, постійно стверджувалося, що провідною силою комсомолу є молодь, яка працює. При цьому більшість у комсомолі становила учнівська молодь.

Ступінь участі молоді, молодіжних організацій у вирішенні завдань перетворення суспільства багато в чому залежить від характеру, особливостей організацій, їх функцій.

Отже, ще раз нагадаємо про головні функції молодіжної організації. Здебільшого вчені сходяться на тому, що такими функціями є: **організаційна, комунікативна, виховна, господарська.** Проте такий підхід до їх визначення є дещо спрощеним.

Він не враховує чи не найважливішого — проблеми політичного характеру молодіжних організацій, їх політизації загалом. З цього приводу розглянемо деякі міркування.

По-перше, жодна з молодіжних організацій не може бути (стояти) поза політикою. Хоча б тому, що вона має власні програмні цілі, завдання, які визначаються не інакше, як через систему певних ідей, поглядів, на ґрунті яких молоді люди й об'єднуються в організацію.

Однак більшість дослідників сходяться на тому, що сама молодіжна організація наодинці практично неспроможна сформулювати власну ідеологію. Так, колишній перший секретар ЦК ЛКСМУ, відомий молодіжний лідер 70–80-х років А. Матвієнко писав: “Ми в цьому відношенні (йшлося про формування молодіжною організацією власної ідеології (М. Г.) — заручники партії, залежні від результатів її теоретичної і політичної діяльності. Однак ми не можемо погоджуватися на роль безмовного виконавця партійної волі” [26].

Слід зауважити, що багато провідних діячів минулого, вождів соціал-демократичного, комуністичного руху також попереджували молодь про труднощі у формуванні власної ідеології. В. Ленін, наприклад, задовго до створення комсомолу саме тому і закликав молодіжні організації “завчасно налагоджувати зв'язки з соціал-демократами”, щоб уберегтися від помилок у своїй діяльності. Скоріше всього така позиція партії пояснюється її побоюванням, що молодь вже стане надто самостійною у своїй поведінці.

По-друге, абсолютно однозначно стверджується, що не будучи політичною, молодіжна організація все ж має чітко визначений політичний характер. Так чи інакше, поряд із політичними партіями, іншими організаціями, молодіжні організації беруть участь у політичній діяльності та політичній боротьбі. Та хіба можна, скажімо, вважати, що виховання молоді, формування її світогляду (а це відбувається в організації, під її впливом) не є політичним процесом? Інша справа — у який спосіб це робиться.

По-третє, будь-яка молодіжна організація, що вносить свої пропозиції до органів влади, підтримує ті чи інші сили, лідерів під час виборів, проводить власні заходи тощо — безпосередньо стикається з політикою, впливає на неї.

Проблема політичного характеру, особливостей діяльності молодіжних організацій є, таким чином, реальною. Значною мірою недостатнє врахування цього чинника свого часу призвело до розвалу ВЛКСМ, ЛКСМУ. На III республіканській конференції ЛКСМУ (МДС), наприклад, не без підстав висловлювалося побоювання, що під впливом багатьох кризових обставин і процесів у суспільстві “зростає загроза розколу і протистояння молоді за політичними мотивами”.

Конференція визнала і той факт, що “у жорсткій боротьбі за владу різні політичні сили намагаються залучити на свій бік якомога більше молодих людей, не особливо замислюючись над можливими наслідками”, що є характерним і поширеним явищем.

Попри складні процеси у самому ЛКСМУ, з 1989 р. групуються і змінюються сили, виникають організації, що діють як опозиція комсомолу — не розділяють соціалістичний вибір і так звану комуністичну перспективу. Так, 24–25 серпня 1990 р. у Білому Борі (Польща) відбулася Перша світова конференція українських молодіжних організацій. Її учасниками від України були СНУМ, УСС, Студентське братство, Товариство Лева, Пласт, Січ; від Польщі — СНУМ, СУМ, Пласт; СУМ та інші молодіжні організації — від США, Канади, Німеччини, Австралії [40]. Практично конференція ставила перед собою завдання знайомства молодіжних організацій, встановлення ділових стосунків між ними. На цій конференції було вирішено провести 3–4 серпня 1991 р. у Києві Другу світову конференцію українських молодіжних організацій. Головними її завданнями визначалися такі:

- поєднання зусиль молодіжних організацій у єдиний український молодіжний рух;
- розроблення програми, тактики і стратегії дій молоді, що об’єдналася у такий рух;
- визначення завдань молодіжного руху в політичному, економічному і культурному житті України;
- створення економічної, інформаційної та іншої бази для потреб молоді України.

Для проведення такої акції, підтримки українських молодіжних організацій (за винятком комсомолу) Львівська обласна рада народних депутатів створила спеціальний регіональний

фонд соціальної служби молоді “Молода Україна”. Метою діяльності фонду було створення відповідних інформаційних і банківських систем стосовно молоді, молодіжної біржі праці, організація молодіжного підприємства, заснування молодіжних засобів інформації, проведення різноманітних молодіжних і за участю молоді заходів, акцій тощо [41].

У цих та подібних їм акціях вбачалася не лише “боротьба” з комсомолом. Молодіжний рух в Україні та за її межами (організації створені вихідцями з України) справді треба розглядати у єдності, сплетінні, взаємовпливі, з урахуванням певних обставин. Наприклад, якщо на території колишньої Радянської України усі молодіжні організації, крім комсомольської та піонерської, були розігнані та знищені вже до середини 20-х років, то різноманітний за політичними орієнтаціями молодіжний рух на території Західної України проіснував аж до кінця 30-х років.

Із зникненням таких молодіжних організацій в Україні вони продовжують існувати, створюватися в українській діаспорі. Це — Пласт, Товариство української студіюючої молоді ім. М. Міхновського (ТУСМ), Спілка української молоді (СУМ), об’єднання демографічної української молоді (ОДУМ) та ін. Досвід роботи цих організацій аж ніяк не слід забувати — він цікавий та повчальний і для нинішніх процесів у молодіжному середовищі. Тож **на користь не лише молоді, а й державі, її структурам мати плюралістичний, а не моністичний молодіжний рух.** Це зовсім не означає, що держава має підтримувати будь-які організації, незалежно від їхньої орієнтації, особливостей, мети і завдань. Так, вона створює умови для розвитку молодіжного руху, але рано чи пізно вимагатиме, щоб молодіжні організації діяли в межах Конституції, чинного законодавства, щоб працювали для молоді і в її інтересах. При цьому потрібно дотримуватися двох тісно взаємопов’язаних правових принципів.

Згідно з першим — держава має підтримати ті молодіжні організації, об’єднання, що діють в інтересах молодих громадян і держави і не ставлять собі за мету: насильницьке повалення конституційного ладу; порушення територіальної єдності держави; пропаганду війни, насильства, жорсткості,

національної і релігійної ворожнечі. Так, власне, діють більшість держав світу.

Стосовно другого — держава має закріпити певні права молодіжних громадських об'єднань. Вважаємо, що до них можна віднести: право участі у формуванні органів державної влади й управління; право здійснення законодавчої ініціативи; право участі в напрацюванні рішень органів державної влади і управління; право представлення і захисту інтересів членів своєї організації в державних і громадських органах. Звичайно, було б помилково вважати, що розкол у молодіжному русі України чи криза в комсомолі є результатом політизації, або навпаки — деполітизації молодіжного руху.

Не треба забувати й ще про один аспект — побудову організації. Якщо говорити про розпад комсомолу України, то його прискорили саме ті норми Статуту ЛКСМУ, що з'явилися (задумувалося — для зміцнення ЛКСМУ!) після XXVI з'їзду ЛКСМУ, а саме: в Статут з метою демократизації внутрішньоспількового життя були включені положення “Про пріоритет і самодіяльність первинної комсомольської організації”, про те, що “базовою ланкою в ЛКСМУ є обласні комсомольські організації, які мають право вирішувати всі питання “життєдіяльності на своїй території” тощо. Отже, в Статут надто централізованої, жорстко побудованої згори донизу організації вводилися норми, що аж ніяк не могли прижитися одразу, одномоментно.

Розгляд проблеми ролі молодіжних організацій, молодіжного руху у розв'язанні проблем суспільства, молодіжної політики дає підстави зробити деякі висновки.

1. У сучасній науковій, спеціальній літературі відсутнє означене або більш узагальнювальне визначення поняття “молодіжна організація”, а відтак немає і певної типологізації молодіжних організацій, особливо тих, які виникли й виникають останніми роками в добу новітньої України. При виявленні та визначенні типу молодіжних організацій, слід послуговуватися такими критеріями: ціннісний антропоцентризм; системно-структурний підхід і аналіз; ступінь інституалізації і легітимізації молодіжних організацій; основні їх функції і напрями роботи; особливості інноваційних зв'язків у групі; спектр форм і методів роботи.

2. У разі появи в молодіжному русі будь-якої нової молодіжної організації навряд чи є потреба поспішати з визначенням її політичної орієнтації та спрямованості. **Будь-яка організація демонструє своє справжнє “обличчя” лише тоді, коли пройде чотири вищезгадані головні стадії свого створення, становлення та розвитку.**

3. При формуванні молодіжної політики важливо враховувати не лише стан, спрямованість молодіжного руху, а й характер, особливості діяльності молодіжних організацій. Лише за таких умов політика відповідатиме реальним інтересам більшості молодих людей.

9.4. Молодіжні організації і державні інституції: політико-правові засади відносин і взаємодії

У суверенній, незалежній Україні вже в 1993 р. діяло 15 офіційно зареєстрованих в загальноукраїнських і близько 200 регіональних молодіжних громадських організацій [30, 3]. З цього часу починають формуватися і принципово нові відносини між молодіжними організаціями та державними інституціями. Так, із прийняттям Закону України “Про об’єднання громадян” від 16 червня 1992 р. втручання державних органів і службових осіб у діяльність молодіжних об’єднань, у роботу державних інституцій і службових осіб, було оголошено неприпустимим.

Згодом у Законі України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” були закріплені принципово нові форми відносин між державою і молодіжними організаціями, молодіжним рухом взагалі. Держава через Міністерство України у справах сім’ї та молоді взяла на себе функцію фінансування проектів і програм молодіжних, дитячих, жіночих організацій, надання їм субсидій. Крім того, відповідно до цього Закону було дозволено надавати молоді, її організаціям у безкоштовне користування будинки, споруди, земельні ділянки, інше майно, необхідне для здійснення ними своєї статутної діяльності [14, 178].

Молодіжні організації виступають посередниками між молоддю і державою. Тому держава, якщо вона дійсно зацікавлена у розв’язанні молодіжних проблем, має стимулювати розви-

ток та існування молодіжного руху, діяльність передусім тих організацій, які працюють конструктивно, допомагають молоді в реалізації її запитів і потреб і, звичайно, діють у межах Закону.

Головна ідея співробітництва державних інституцій і молодіжних об'єднань — підтримка соціально значущих ініціатив і програм молоді — завжди знаходила і знаходить практичну реалізацію. Так було з підтримкою державою молодіжного житлового будівництва через Асоціацію МЖБ України, воїнів-інтернаціоналістів за допомогою Асоціації МЖБ воїнів-інтернаціоналістів.

Будь-яка держава зацікавлена мати не просто молодіжні організації, молодіжний рух, а саме багатоплановий, плюралістичний рух молоді, який відображає інтереси якомога більшої кількості молодіжних соціальних груп.

Це об'єктивна умова, оскільки у держави є два головних шляхи розв'язання об'єктивних проблем молоді:

- зусиллями самої держави, тобто патерналістична (батьківська) турбота про молодь, контроль її життєдіяльності (політика властива більшості тоталітарних режимів);
- зусиллями самої молоді, ініціюючи і підтримуючи діяльність молоді, молодіжних організацій, стимулюючи юнаків і дівчат до самостійного розв'язання своїх проблем.

Наголосимо, що держава зацікавлена в молодіжному русі і завжди дбає про те, щоб молодіжні організації, діючи в межах конституцій, інших нормативно-правових актів, якомога активніше долучалися до розв'язання як проблем життя самої молоді, так і функціонування усього суспільства. Природно, що держава одночасно має робити усе, аби молодіжний рух в жодному разі не ставив за мету насильницьку зміну існуючого ладу, зміну територіальної цінності держави, пропаганду війни, насилля, жорстокості, національної і релігійної ворожнечі.

Виходячи зі статей Закону України “Про молодіжні і дитячі громадські організації” від 1 грудня 1998 р. визначені права й обов'язки таких організацій, їх участь у підтримці державою молодіжних і дитячих громадських організацій. Так, **визначені чотири основні форми підтримки державою громадських молодіжних і дитячих організацій:**

- 1) надання інформації про державну політику стосовно дітей та молоді;
- 2) надання методичної і організаційної допомоги в питаннях соціального становлення і розвитку дітей та молоді;
- 3) сприяння створенню підприємств, установ і організацій, які надають послуги молоді і дітям або сприяють їх зайнятості;
- 4) звільнення дитячих і молодіжних громадських організацій від сплати за державну реєстрацію та реєстрацію їх символіки.

Серед прав молодіжних і дитячих організацій, закріплених у Законі, зазначається також, що членські внески і добровільні пожертви, отримані від юридичних або фізичних осіб і спрямовані на здійснення статутної діяльності молодіжних і дитячих громадських організацій, їх союзів, не є об'єктом оподаткування.

Крім УНКМО, як всеукраїнської молодіжної організації, фінансову підтримку згідно із Законом мають й інші молодіжні та дитячі організації України. Вона забезпечується через відповідні органи виконавчої влади, які працюють з молоддю, і органи місцевого самоврядування. “При затвердженні місцевих бюджетів, — записано в Законі, — передбачаються витрати на реалізацію програм молодіжних і дитячих організацій” [2].

Українська держава відповідно до законодавства надала можливість органам виконавчої влади і місцевого самоврядування делегувати молодіжним і дитячим громадським організаціям повноваження стосовно реалізації відповідних проектів, програм, забезпечуючи при цьому фінансову і матеріальну допомогу.

Наведені форми підтримки дитячих і молодіжних громадських організацій, у колишньому СРСР, взагалі законодавчо ніколи не закріплювалися і тому практично не здійснювалися. Цим, власне, користувалися, як винятковим правом, лише Всесоюзна піонерська організація ім. В. І. Леніна і Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді (ВЛКСМ), Центральний Комітет ВЛКСМ, який виконував функції своєрідного молодіжного “міністерства” у колишньому Радянському Союзі.

Завершуючи розгляд цієї теми, можна зробити такі висновки:

1. Реалізація молодіжної політики загалом і розв’язання проблем окремо взятої молоді людини залежать від багатьох

чинників і обставин, найважливішим серед яких є діяльність дитячих, молодіжних громадських організацій (об'єднань), молодіжного руху.

2. Молодіжний рух — це невід'ємний атрибут політичної системи суспільства, який виникає, формується і розвивається під впливом об'єктивних обставин, соціально-економічних, політичних, духовних процесів, традицій, культури народу, нації, спільноти.

3. У сучасній науковій літературі відсутня стійка типологізація молодіжних організацій, особливо тих, що виникають на перехідних етапах формування суспільств. Тож, як зазначалося, найбільш принагідними для такої типологізації є наступні критерії: ціннісний антропоцентризм, системно-структурний підхід і аналіз, ступінь інституалізації і легітимації молодіжних організацій, основні їх функції і напрями діяльності; особливості інноваційних зв'язків у групі, спектр форм і напрямів роботи.

4. За усього розмаїття підходів стосовно класифікації молодіжних громадських організацій, слід виокремити основні. При виникненні будь-якої організації (об'єднання) не варто поспішати з характеристикою її суспільно-політичної спрямованості, особливостей, орієнтації і т. ін. Чітко визначити й схарактеризувати їх можна лише після того, як організація пройде вищезгадані чотири основних етапи свого становлення і розвитку: номінальний, стадію формування, консолідуючу стадію і завершальну.

Спостереження за процесом оформлення молодої організації або об'єднання є цікавими щодо поведінки окремої людини. На початковій стадії появи громадської молодіжної організації більшість людей зацікавлено входять в цю організацію. З часом кожен обирає ту чи іншу групу в організації (зазвичай достатньо сильну, авторитетну). Пізніше більшість членів групи орієнтується на певних лідерів, намагаючись зблизитися з ними, більш вимогливо й критично ставиться до діяльності всієї організації.

5. Цілком природно, що при формуванні та реалізації молодіжної політики слід враховувати не лише стан, спрямованість молодіжного руху, а й характер, особливості діяльності молодіжних організацій. Відсутні чіткі критерії, за якими можна класифікувати молодіжні громадські організації, тобто визна-

чити, обґрунтувати й використати в теорії і практиці молодіжного руху.

6. Наявність в Україні єдиної загальнонаціональної організації — Український національний комітет молодіжних організацій — ще не означає ідеальної єдності молодіжних організацій у країні загалом. Єдність може і має складатися з ключових питань — стратегії молодіжної організації, мети і завдань державного будівництва.

Водночас, поза сумнівом, що будь-яка із молодіжних організацій будує свою політику з урахуванням місцевих національних і культурних особливостей і традицій.

7. Подальшому поглибленню ділових відносин між державою і молодіжними громадськими організаціями (молодіжним рухом) на етапі перехідного періоду, в якому перебувають пост-соціалістичні країни, в тому числі й Україна, можуть сприяти такі чинники:

- поліпшення законодавчої бази, яка зумовлює діяльність молодіжних громадських організацій і об'єднань, підтримка і стимулювання їх діяльності;
- залучення молодіжних організацій, їх лідерів і активістів, молодих парламентаріїв, бізнесменів до розроблення і практичної реалізації державної молодіжної політики, здійснення молодіжних проектів і програм;
- турбота держави про підготовку (навчання, практика суспільно-політичної діяльності) молодих політичних лідерів, активістів дитячих і молодіжних громадських організацій;
- розширення, посилення міжнародних молодіжних контактів, обмін досвідом, практикою державної підтримки молодіжного руху;
- посилення постійної уваги щодо діяльності молодіжних громадських організацій з боку місцевих, регіональних органів влади та ін.

8. Типологізація молодіжних громадських організацій може здійснюватися на основі різних ознак, що становлять загальну характеристику та вказують на їх сутність і особливості. При цьому головним показником ефективності діяльності організації є те, наскільки вона дає можливість своїм членам самореалізовуватися, впливати на різноманітні процеси державного будівництва і розвитку.

Список рекомендованої літератури

1. Закон України “Про внесення змін до статті 1 Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” // Голос України. — 22 квіт.
2. Закон України “Про молодіжні і дитячі громадські об’єднання” від 1 грудня 1998 р // Голос України. — 1999. — 12 лют.
3. Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 5 лютого 1993 р. // Законодавство України про шлюб, сім’ю та молодь. — К., 1997.
4. Галаган А. А. Некоторые методологические проблемы изучения истории молодежного движения в СССР // Молодежь-89. — М., 1999.
5. Головатий М. Ф. Державна молодіжна політика як феномен суспільного розвитку і нова парадигма державотворення у країнах перехідного стану // Укр. соціум: соціол. дослідж. та моніторинг соц. політики (соціол., пед., екон., політика). — 2002. — № 1.
6. Головатий М. Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. — К., 1993.
7. Головатий Н. Ф. Социология молодежи. — К., 1999.
8. Головенько В. А., Корнієвський О. А. Український молодіжний рух: історія та сьогодення. — К., 1994.
9. Головенько В. А. Український молодіжний рух у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз основних періодів. — К., 1997.
10. Государственная молодежная политика в Российской Федерации. — М., 2003.
11. Декларація “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні”: Закон України від 15 грудня 1992 р. // Діти, молодь і Закон. — К., 1991. — Ч. 1.
12. Державна молодіжна політика в Україні: Словник термінів нормативно-правових актів. / Упоряд. Є. І. Бородін. — Д., 2002.
13. Державна молодіжна політика в Україні у 2001 році: 36. нормат.-правових актів / Упоряд. Є. І. Бородін. — Д., 2002.

14. *Державна молодіжна політика в Україні у 2002 році: Зб. нормат.-правових актів / Упоряд. Є. І. Бородин. — Д., 2003.*
15. *Ильинский И. М. Молодежь и молодежная политика. Философия. История. Теория. — М., 2001.*
16. *Камалдинова Э. Ш. Некоторые вопросы проекта концепции государственной молодежной политики в Российской Федерации // Молодежные и детские обществ. объедин.: пробл. преемственности деятельности и исслед.: Сб. докл. и выступлений. — М., 2002.*
17. *Ковалева А. И., Луков В. А. Социология молодежи: теоретические вопросы. — М., 1999.*
18. *Комсомольское знамя (Независимость). — 1991. — 18 мая.*
19. *Корнієвський О. А., Якушик В. М. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. — К., 1997.*
20. *Косенко Е. И. Некоторые методологические вопросы изучения политических отношений молодежи в буржуазном обществе // Международный молодежное движение. Вопр. теории и методол.: Сб. науч. тр. — М., 1983.*
21. *Криворученко В. К. К вопросу о законодательстве субъектов Федерации в сфере молодежной политики // Молодежная политика: Информ. бюл. — М.: Ком. Рос. Федерации по делам молодежи: Ин-т молодежи, 1995. — № 92–95.*
22. *Кулік В., Голубоцька Т., Голубоцький О. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: Дослідження. — К.: Центр дослідж. пробл. громадянського сусп-ва, 2000.*
23. *Луков В. А. Молодежное движение в социалистическом обществе: Вопр. теории и практ. — М., 1987.*
24. *Луков В. А. Теоретические и методологические основы изучения молодежного и детского движения // Молодежные и детские обществ. объедин.: пробл. преемственности деятельности и исслед.: Сб. докл. и выступлений. — М., 2002.*
25. *Майбутнє України — в руках молоді: Зб. матеріалів IV Світового Конгресу укр. молодіжних орг. Київ, 21–23 серп. 1998 р. — К., 1998.*
26. *Матвієнко А. С. ЛКСМ України: шляхи становлення // Матеріали наук.-практ. конф. “ЛКСМ України: шляхи оновлення”, Київ, 16–18 трав. 1990 р. — К., 1990.*

27. *Международное молодежное движение: вопросы теории и методологии.* — М., 1988.
28. *Мищенко М. Д.* Соціальне самопочуття як чинник формування суспільно-політичних орієнтацій української молоді // Укр. соціум. — 2004. — № 1(3).
29. *Молодежная политика* // Информ. бюл.: Спец. вып. № 1–2, 1995. — М., 1995.
30. *Молодіжний і дитячий рух в Україні: історія та генезис.* — К., 1993.
31. *Молодіжний рух в Україні: Довід.* — К., 1998. — Ч. 1.
32. *Молодь на зламі тисячоліть: нове тисячоліття — нові проблеми?:* Зб. наук. ст. — К., 2000.
33. *Молодь України: для неї і про неї.* — К., 1993.
34. *Молодь України за соціальний прогрес і злагоду в суспільстві:* Зб. матеріалів Конгресу укр. молоді. Київ, 26–28 трав. 1997 р. — К., 1997.
35. *Научный коммунизм: Слов.* — М., 1978.
36. *Нове покоління незалежної України (1991–2001 роки):* Щоріч. доп. Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 р.) / Кол. авт.; Кер. В. А. Головенько, О. О. Яременко. — К.: Держ. ін-т пробл. сім'ї та молоді, 2002.
37. *Нормативно-правова база діяльності громадських молодіжних організацій* / Редкол.: В. П. Банах, С. В. Зелінський, А. Г. Зінченко та ін. — К., 2001.
38. *Омельченко Е.* Молодежные культуры и субкультуры. — М., 2000.
39. *Основы социальной работы: Учеб.* / Отв. ред. П. Д. Павленок. — М., 2001.
40. *Паламарюк О.* Вболівальники субкультур. Неформальні групи як втеча від реального життя? — День. — 2003. — 29 серп.
41. *Пачковський Ю. Ф., Корнієнко І. О.* Проблеми молоді: соціально-психологічні аспекти вивчення та діагностики: Зб. наук.-метод. матеріалів для роботи з дітьми, що зазнали насильства. — Л., 1999.
42. *Перепелиця М. П.* Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект). — К., 2001.

43. *Політологічний* енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Упоряд. В. П. Горбатенко, А. Г. Саприкін; ред. Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін; НАН України, Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького. — К., 1997.
44. *Поліщук Ю. Й.* Моральне виховання в контексті соціально-педагогічної діяльності сучасних молодіжних об'єднань. — Т., 1999.
45. *Поліщук Ю. Й.* Сучасне молодіжне об'єднання як соціально-педагогічна система. — Т., 1999.
46. *Про становище молоді в Україні (за підсумками 1997 р.) // Щоріч. доп. Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України.* — К., 1997.
47. *Психологія* життєвого успіха / Л. В. Сохань, Е. И. Головаха, Р. А. Ануфриєва, О. Н. Балакірева, В. В. Очеретяний. — К., 1995.
48. *Соколов В. Н., Рябика В. Л.* Молодежь Украины: вчера, сегодня, завтра. — Одесса, 1998.
49. *Соціальна* робота в Україні: Навч. посіб. / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.; За заг. ред.: І. Д. Звереві, Г. М. Лактіонової. — К., 2003.
50. *Соціальна* робота. Короткий енцикл. слов. — К., 2002.
51. *Соціологія* молоді: Учеб. / Под ред. проф. В. Т. Лисовского. — СПб., 1996.
52. *Сучасний* молодіжний рух в Україні: Досвід. — К., 1997.
53. *Шуст Н. Б.* Інноваційна діяльність молоді в період трансформації суспільства: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра соціол. наук. — Х., 2001.
54. *Якуба О.* Молодіжні рухи та їх базова типологізація // Незалежний культурологічний часопис "Ї". — Х., 2002.
55. *Якушик В. М.* Государство переходного периода (вопросы теории). — К., 1997.
56. *Supporting young people in Europe: principles, policy and practice: The Council of Europe international reviews of national youth policy 1997–2001 — a synthesis report.* — Strasbourg: Council of Europe, 2002. — 129 p.
57. *Youth in Slovenia: new perspectives from the nineties.* — Ljubljana: Ministry of Education and Sport, Youth department, 1998. — 401 p.

СОЦІОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ТА СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ

10.1. Діалектика прав і обов'язків молоді в суспільстві

Права і обов'язки молоді у будь-якій країні, незалежно від її місцезнаходження, рівня розвитку та інших ознак, закріплені в міжнародних актах (документах), головним з яких є Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена спеціальною резолюцією Генеральної Асамблеї ООН (1948).

У ст. 2 цього документа зазначено: “Кожній людині надаються всі права і всі свободи, проголошені цієї Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших утверджень, національного, соціального або станового походження, майнового або іншого стану” [7, 20].

Серед основних прав усіх людей на Землі, отже й молоді, можна виокремити такі:

- на громадянство;
- утримання сім'ї;
- участь в управлінні своєю країною;
- соціальне забезпечення, право, освіту, участь у культурному житті, захист своїх моральних та матеріальних інтересів [7, 23–24].

Хоча Декларація й ратифікована більшістю країн (у тому числі й Україною), однак права людини дещо по-різному не лише забезпечуються, а й інтерпретуються. Усе залежить від особливостей соціально-економічного, політичного, суспільного розвитку конкретної країни, від того, яким є власне національне законодавство.

Крім Загальної декларації прав людини, велике значення для формування національних законодавств стосовно молоді, в тому числі й в Україні, мають такі документи, як Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966), Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські права та ін.

Ратифікація цих та інших подібних документів міжнародного рівня Україною (як і будь-якою іншою державою) потребує не лише їх дотримання, а й приведення власних законодавчих актів відповідно до них. Наприклад, у 1963 р. Україна ратифікувала Конвенцію по боротьбі з дискримінацією у галузі освіти (1960), в якій передбачені спеціальні норми, що гарантують рівність громадян при прийнятті на навчання та його сплаті. Це означає, що й українське законодавство про освіту має бути приведенне відповідно до норм згаданої Конвенції, чого реально бракує сьогодні.

Наприклад, у Мінімальних стандартах ООН, які стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (так звані Пекінські правила 1985 р.), передбачені норми, що зумовлюють систему забезпечення соціальної справедливості стосовно неповнолітніх (у віці від 7 до 18 років). Те саме можна сказати й про особливості Конвенції про права дітей (ратифікована Україною у 1991 р.), в якій дитиною вважається “кожна людська особистість до досягнення 18 років” [18, 269].

Важливими аспектами статусу молоді світу, закріпленими в Заключному акті Ради з безпеки і співробітництва у Європі, є:

- прийняття угод про запровадження і реалізацію програми професійної підготовки молоді;
- укладення угод між молодіжними організаціями задля розвитку міжнародного співробітництва;
- організація обмінів студентами курсів професійної підготовки для вивчення іноземних мов;
- розвиток молодіжного туризму і надання з цією метою певних пільг [17, 191].

Здобуття Україною державної незалежності як ніколи раніше актуалізують завдання юридичного оформлення, напрацювання правових засад здійснення власної політики у сфері інтересів і проблем молоді. Ця необхідність продиктована також

тим, що становлення державності України історично збігалось з існуючими змінами самих основ нашого суспільства — економічних, суспільно-політичних, духовних і моральних.

Створення юридичних основ і проведення Україною своєї власної політики у сфері молодіжних проблем та інтересів не виключає, а навпаки, передбачає обов'язкове усвідомлення і врахування зарубіжного досвіду розв'язання існуючих молодіжних проблем. Це важливо ще й тому, що Україна взяла на себе зобов'язання, відповідно до багатьох міжнародних угод із прав людини, ратифікувати документи, що мають загальнопланерне значення.

Варто брати до уваги й те, що Україна, як учасниця багатьох важливих Конвенцій з прав людини, в яких містяться важливі норми, що регулюють статус і особливості життя молоді у суспільстві, зобов'язана аналогічним чином будувати власне законодавство. Згідно із Законом України “Про дію міжнародних договорів на території України” від 10 грудня 1991 р., “Укладені і певним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства України і використовуються в порядку, передбаченому для національного законодавства”. Тож положення усіх конвенцій, де викладені норми, що стосуються молоді, мають велике значення для розвитку українського законодавства щодо молоді загалом. У них відображені також позиції іноземних держав із багатьох важливих аспектів статусу молоді [16, 14–22].

У межах ООН свого часу були розроблені й прийняті важливі рекомендації з питань молоді, її соціального статусу, організації життя. Ці проблеми час від часу обговорюються світовою громадськістю. Так було, зокрема, в 1987 р. у зв'язку з проведенням “Міжнародного року молоді” та підбиттям його підсумків. На основі узагальненого законодавства більшості країн світу і з урахуванням фактичного становища молоді тоді були визначені загальні проблеми правового захисту її інтересів у світі, напрацьовані рекомендації для відповідного розвитку національних законодавств.

Перш ніж розглядати українське законодавство, що стосується молоді, необхідно зробити зауваження загального характеру.

Політика розвинених країн, їх державних органів у сфері інтересів молоді нині формується і реалізується у напрямі вра-

хування і забезпечення насамперед специфічних вікових інтересів і потреб молоді в аспекті реалізації усіх існуючих стандартів комплексу прав людини взагалі. При цьому відмінності, особливості в політиці різних країн, закріплені законодавчо, і пов'язані лише з певними соціально-політичними, організаційно-державними обов'язками, існуючим рівнем економічного розвитку, а не специфічними підходами до регламентації життя молоді.

Таким чином, молодіжна політика в зарубіжних країнах з юридичного і практичного погляду нині не є якоюсь закінченою і чіткою системою, покликаною детально регламентувати взаємини молодого покоління з усім багатоманіттям економічних, політичних, духовних та інших суспільних відносин [14, 124].

Загальна характерна особливість законодавства про молодь більшості зарубіжних країн полягає в тому, що воно фактично не є окремим, цілісним, але, по суті, становить набір окремих законодавчих актів, існуючих або самостійно, або як доповнення до інших законів, кодексів тощо. Нерідко в інших країнах діють центральні, спеціальні молодіжні закони, в правовому полі яких знаходиться більшість сфер життєдіяльності молоді, зокрема: освіта, праця, культура, побут, сім'я, дозвілля тощо.

Природно, що крім загальних рис, молодіжні законодавства мають і свої виокремлені особливості, зумовлені насамперед традиціями, історією, культурою конкретної країни, народу. Це стосується навіть назви законів. Так, в Австрії діє Закон про захист молоді. Він складається з двох частин: а) захист молоді; б) її організаційна та інша підтримка. Згідно з цим Законом, утримуються місця зустрічей, відпочинку молоді (як організованої, так і неорганізованої) віком до 25 років. Також виділяються кошти на утримання приміщень, придбання необхідного устаткування, поліпшення матеріальної бази установ по роботі з молоддю.

Підтримується ініціатива окремих груп молоді, які надають допомогу молоді, молодіжним і дитячим журналам; утримуються приміщення для роботи з учнями, молодими робітниками, творчою молоддю.

У цьому законі юридично оформлені умови перебування молодих людей у загальнодоступних місцях, а саме: для ігор, в

ресторанах, барах, кафе, театрах. Законодавчо зумовлений режим діяльності масових комунікацій, порядок перегляду кінофільмів, вистав, телевізійних передач тощо. Регулюються законодавством питання боротьби з алкоголізмом, наркоманією та іншими негативними явищами (їх причинами), що впливають на розвиток молоді. Законом визначені також санкції, права і обов'язки відповідних органів і установ.

У Законі про молодь **Німеччини** містяться статті, які стосуються розповсюдження книг і журналів, шкідливих насамперед для психіки молоді. Прийняті з часом поправки до цього Закону були пов'язані з правовими заходами, спрямованими на забезпечення безпечного перебування дітей і підлітків у ресторанах, їхньої участі у танцювальних програмах тощо. В них регламентуються, зокрема, такі питання, як розповсюдження відеокасет порнографічного змісту, відвідування будинків для ігор, користування гральними автоматами, куріння, а також позначені певні санкції, що стосуються друкованої продукції. Наприклад, діти не повинні користуватися забороненими книжками.

Молодіжне законодавство **Фінляндії** закріплює наступні правові особливості роботи з молоддю:

- можливість і різноманіття молодіжних організацій, підтримка державою їх суспільно корисних ініціатив;
- наявність у країні спеціального відомства у справах молоді. Водночас фіні вважають, що віддавати вирішення усіх питань молодіжної політики в його руки небажано, оскільки це спричиняє його бюрократизацію. Практично це відомство координує свої дії з молодіжними організаціями партій та іншими громадськими організаціями Фінляндії;
- наявність значних фіксованих відрахувань з державного бюджету на потреби молоді і забезпечення “некомерційного” характеру молодіжної політики загалом, тобто її неприбутковості;
- самодіяльний характер молодіжних організацій щодо політичних партій, які їх патронують, і одночасно фінансова підтримка партіями своїх молодіжних організацій;
- розгалуженість мережі державних органів у справах молоді, диференційований характер комунальних органів.

Слід зазначити, що у віці 16–18 років фінська молодь зазвичай активно включається у трудовий процес і фактично випа-

дає з поля зору молодіжної комісії. Одна частина політично, соціально активної молоді починає досить активно співробітничати з молодіжними організаціями політичних партій, користуючись їх допомогою і підтримкою, інша самостійно розв'язує власні проблеми, користуючись лише допомогою профспілок. Молоді підприємці, які не мають своїх профспілок, об'єднані в молодіжну секцію Фінської асоціації підприємців.

Молодіжне законодавство багатьох країн цікаве також з погляду забезпечення розв'язання проблем молоді в питаннях праці, освіти, духовного життя тощо.

У таких країнах, як **Франція, Ірландія, Нідерланди, Велика Британія, Швеція, Німеччина**, з метою працевлаштування молоді для створення нових робочих місць державою виділяються соціальні засоби для приватних підприємців. Форми допомоги різні. Це і прямі субсидії, і зниження податків або взяття на себе частини зобов'язань із соціального страхування тих, хто працює, та ін. У цьому разі вважається, що краще оплачувати частину робочого часу того, хто працює, ніж платити йому допомогу з безробіття.

У **Данії, Норвегії, США та Канаді** існують спеціальні програми зі створення тимчасових робочих місць у громадському секторі виробництва. Крім загальнонаціональних служб у **Канаді, США, Великій Британії та Німеччині** діють також соціальні програми забезпечення зайнятості молоді на суспільно корисних роботах на місцевому рівні.

З метою стабілізації політики зайнятості в **Данії, Великій Британії, Швеції, США** реалізуються спеціальні програми, спрямовані на наближення загальної освіти до максимальної професійної орієнтації громадян. Вони спираються на результати вивчення і прогнозування ситуації на ринку праці, визнаючи при цьому найперспективніші професії.

Для залучення молоді до трудової діяльності, забезпечення їй легшої соціальної адаптації уряди **Бельгії, Великої Британії, Франції, Канади, Нідерландів, Німеччини** та інших країн виділяють кошти для організації професійної перепідготовки і підготовки молоді на базі підприємств. Подібні кроки, природно, не гарантують стовідсоткового працевлаштування молодих людей. Тому держава зобов'язує підприємців наймати їх на

робочі місця, що звільнилися, враховуючи, що їм важко конкурувати в трудовій діяльності з іншими.

У розв'язанні проблем соціальної адаптації молоді важливу роль відіграє система соціальних послуг, що має досить тривалу історію. У Великій Британії, наприклад, ще в 40-х — на початку 50-х років пророблялися питання координації благодійницької допомоги, вартості засобів зі спеціального захисту. При цьому особливо наголошувалося на недоліках державних соціальних служб і значущості добровільної допомоги у вирішенні цих питань.

Окремо слід сказати про правовий статус добровільних носіїв соціальних послуг молоді (до них належать молодіжні організації, церква, профспілки, благодійні приватні організації й особи). Рішення щодо діяльності приймають державні органи, зокрема й на місцях, а право на інституалізацію програм соціального обслуговування молоді з боку добровільних організацій визнається відповідними ухвалами як центральних, так і місцевих органів влади.

Нормативними актами деяких держав передбачено, наприклад, фінансування діяльності підприємців — спонсорів молодіжного сервісу, а також законодавчо закріплено їх відповідальність за порядок і якість послуг, що надаються.

Важливість ролі добровільних носіїв соціальних послуг для забезпечення соціальних потреб молодого покоління знайшла відображення в низці правових документів, що регулюють діяльність молодіжних служб у європейських країнах. При цьому загальними принципами таких гарантій і зобов'язань з позицій права у цій сфері є:

- гарантована доступність більшості видів послуг не лише для певної категорії молоді, а й практично для всіх молодих людей віком від 14 до 21 року. Природно, що вікові межі молоді, яка користується в конкретній країні такими послугами, можуть бути дещо відмінними;
- наявність законодавчих, нормативних документів у цій галузі ювенального права, що мають комплексний характер. Загальне коло повноважень різних об'єктів цього права визначене цілим спектром законів, нормативних актів як загального спрямування, так і спеціалізованих,

що регламентують особливості діяльності соціальних служб серед молоді;

- визначення категорій молоді, які насамперед потребують соціальної допомоги, обслуговування, захисту і підтримки;
- внесення необхідних уточнень у правовий статус молоді, зокрема визначення вікових та інших соціально-демографічних характеристик, що гарантують за законом передбачені у тих чи тих випадках пільги або першочерговість у користуванні послугами;
- регламентація практичного використання національних і комунальних засобів і ресурсів на розвиток соціальних служб для молоді, управління ними, планування й організації їх діяльності;
- підтримання розвитку місцевого самообслуговування й відповідна координація діяльності соціальних служб для молоді на державному, регіональному і локальному рівнях.

Українське суспільство нині все ще переживає перехідний період, для якого характерні такі об'єктивні процеси, як злам старого суспільно-політичного устрою (політичної системи) і формування нового демократичного суспільства; зміна духовних цінностей і орієнтацій громадян, у тому числі й молоді; формування принципово нового механізму вирішення питань життєдіяльності молоді.

Усе це потребує законодавчого закріплення і принципово іншої державної молодіжної політики, здатної зробити молодь активним учасником усіх перетворень, що відбуваються в країні (йдеться про права, обов'язки, відповідальність, повноправний статус у суспільстві).

Основними принципами формування законодавства про державну молодіжну політику в сучасній Україні є такі:

- 1) зміцнення взаємодії молоді і суспільства, держави, інших соціальних груп і об'єктів політики на засадах рівності, партнерства, співпраці;
- 2) створення умов, за яких молодь була б не лише споживачем усього, що в соціальному плані дає їй суспільство, а й активною дієюю силою, тобто із об'єкта впливу (ідеологічного, виховного) вона має перетворитися на суб'єкт усіх соціально-економічних, політичних, духовних процесів у суспільстві;

- 3) забезпечення саморозвитку, самовдосконалення і самореалізації молодих людей за рахунок не інших соціальних груп, а їхньої власної ініціативи та інноваційної діяльності;
- 4) забезпечення життєвого старту молоді. Завдання держави, особливо на перехідному етапі її розвитку від тоталітаризму до демократії, полягає в тому, щоб створити і надати молоді відповідні умови для соціалізації (загальна безоплатна освіта, професійна підготовка, перше робоче місце, охорона здоров'я, кредити, певні пільги для підприємницької діяльності тощо. Обов'язковий мінімум таких послуг надається як певний аванс, з наступною компенсацією у процесі життя та діяльності у будь-якій сфері);
- 5) надання соціального захисту тій частині молоді, яка з різних причин не спроможна сама себе забезпечити (дітей-сиріт, підлітків із неповних і багатодітних сімей, інвалідів тощо).

10.2. Особливості молодіжного законодавства в Україні

Досить умовно, однак небезпідставно, при дослідженні проблем молоді користуються поняттями “ювенальне законодавство”, “молодіжне законодавство”.

Молодіжне законодавство — це система певних законодавчих актів, положень, норм, що регулюють відносини, учасниками яких є молодь. Це може бути конституційне, загальне молодіжне або галузеве законодавство відносно молоді з іншими суб'єктами права.

Права й обов'язки української молоді закріплені в багатьох законодавчих актах, прийнятих різного часу. Однак аналізувати їх слід починати з Основного Закону — Конституції України, в якій закріплено основні права та обов'язки громадян України, зокрема таких специфічних соціальних груп, як діти, молодь, хоча самого слова “молодь” у Конституції України, якщо бути точними, немає. Проте зрозуміло, що там йдеться про всіх громадян та права молоді.

Безпосередньо молоді стосується Закон України “Про громадянство України”, прийнятий 8 жовтня 1991 р., в якому зумовлені всі положення щодо громадянства України загалом, порядку його набуття, збереження і т. ін. [2, 68–70].

Статус, права й обов'язки молоді у суспільстві, їх гарантії видається можливим розглянути шляхом їх розмежування за сферами життєдіяльності представників цієї вікової категорії або функціонування суспільства. До них, зокрема, належать:

- сім'я (всиновлення, опікунство, турбота);
- охорона здоров'я;
- культура, фізична культура і спорт;
- праця;
- житлові права та ін.

Права і обов'язки молоді закріплені також у сімейному праві, яке складається з низки специфічних законів і значної кількості спеціальних норм. У систему сімейного права входять такі інститути: шлюб (порядок його реєстрації і припинення), правовідносини (у сім'ї, між дітьми і батьками), усиновлення, опікунство, реєстрація актів громадянського стану [20, 271].

Кодекс про шлюб і сім'ю України, прийнятий ще 1970 р., з незначними змінами і доповненнями діє практично до сьогоднішнього дня. Згідно із ним сім'я перебуває під захистом держави. Саме держава реєструє шлюбні та сімейні відносини, дбає про захист матері і дитини, створює належні умови (відповідно до соціально-економічного розвитку суспільства) для народження, утримання й виховання майбутніх громадян.

Особливим захистом в Україні, як і в багатьох інших країнах, користуються діти, позбавлені з певних причин батьківської опіки. Так, у 1994 р. Кабінет Міністрів України спеціальним рішенням затвердив Положення про дитячий будинок сімейного типу. Це окрема сім'я, створена за бажанням сім'ї або окремої особи, що перебуває в шлюбі, яка бере на виховання і спільне проживання не менш як п'ятеро дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської турботи [11, 127–134].

Крім дитячих будинків та будинків сімейного типу в Україні функціонують і так звані прийомні сім'ї, завдання яких — виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки. Приймною називають сім'ю, яка добровільно взяла для спільного проживання й виховання від одного до чотирьох дітей, позбавлених батьківської опіки. У такій сім'ї діти виховуються до 18 років, а в разі їхнього вступу до вищого навчального закладу — до його закінчення [11, 151].

Істотне значення має та обставина, що фінансування прийомних сімей згідно з положенням про них, затвердженим Кабінетом Міністрів України, здійснюється з місцевих бюджетів. Щомісяця вони отримують кошти на харчування прийомних дітей, забезпечення їх одягом, взуттям, медикаментами тощо. Виділяються також кошти на оплату комунальних послуг за нормами і тарифами, що діють у певній місцевості, пропорційно кількості прийомних дітей.

З 1998 р. в Україні розпочалася велика робота зі створення інституту прийомної сім'ї як нової форми утримання й виховання дітей-сиріт. Спеціальним положенням Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 р. (№ 241) у Запорізькій області був започаткований експеримент зі створення прийомних сімей, який згодом дав досить позитивні результати [21, 119].

Головним законом, в якому сконцентровано й закріплено основні права, обов'язки, пільги і соціальний захист молоді, є Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, прийнятий Верховною Радою України 5 лютого 1993 р.

У цьому документі вперше в українському законодавстві було визначено такі терміни, як “молодь”, “молоді громадяни”, “неповнолітні”, “перше робоче місце”, “молода сім'я”, “соціальні служби для молоді” [4, 170].

Серед найважливіших прав молоді, законодавчо закріплених, передусім слід назвати права на освіту, працю, культурний і фізичний розвиток, на житло, об'єднання в громадські організації.

Право громадян України на освіту проголошено і закріплено Конституцією України (ст. 53). “Держава, — записано в ній, — забезпечує доступність і безплатність дошкільної, повної загальної, середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання, надання державних стипендій і пільг учням і студентам” [1, 15].

Повна загальна середня освіта в Україні є обов'язковою. Представникам національних меншин гарантується право навчання рідною мовою або її вивчення у навчальних закладах, а також через національні культурні товариства [1, 53].

З метою реалізації положень введення в дію Закону України “Про освіту” Кабінет Міністрів України в 1996 р. прийняв низку спеціальних постанов, якими визначив порядок працевлаштування молодих спеціалістів. Цими постановами були зумовлені певні соціальні компенсації випускникам (30-денна відпустка, пільги при працевлаштуванні за допомогою державної служби зайнятості, допомога в отриманні житла [15, 144–164].

Основні нормативні документи, що реалізують державні гарантії на здобуття освіти, захист прав студентства, достатньо повно і ґрунтовно викладені, зокрема, в спеціальному збірнику “Як здобути освіту: права та гарантії” [22, 247–253]. Однак упродовж усіх років незалежності України і за нинішніх соціально-економічних умов ці зобов’язання щодо випускників навчальних закладів з боку держави, на жаль, практично не виконувалися.

Загальне право молоді (як і інших соціальних груп) на працю закріплено в Конституції України (ст. 43). Воно цілком відповідає міжнародним нормам і стандартам у частинах вільного вибору людиною сфери трудової діяльності, створення державою умов для продуктивної праці громадян, заборони примусової праці, особливостей праці дітей, неповнолітніх, молоді, жінок.

Особливості праці молоді закріплені в Кодексі законів про працю. Цей документ регулює працю неповнолітніх, їхні права і пільги, обов’язки тих, хто забезпечує працю юнаків і дівчат віком до 18 років, хто має дбати про збереження їхнього здоров’я. Стаття 197 згаданого Кодексу вказує на гарантії першого робочого місця для молодих людей, а статті 201–205 встановлюють пільги для тих, хто поєднує роботу з навчанням [16, 103].

Крім Кодексу законів про працю, питання зайнятості, праці молоді, підтримання її підприємницької ініціативи і діяльності детально розкрито у статтях 7 і 8 Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 5 лютого 1993 р.

Найпринциповішими є такі положення цього Закону:

- гарантування молоді рівних з іншими громадянами прав на працю відповідно до здобутої освіти і професії;
- гарантії надання працездатній молоді першого робочого місця на термін не менше ніж два роки після закінчення

або призупинення навчання в загальноосвітніх, професійних навчально-виховних і вищих навчальних закладах, завершення професійної підготовки і перепідготовки, а також після закінчення військової служби, зокрема альтернативної (невійськової).

Відповідно до цього Закону держава сприяє створенню спеціалізованих центрів для реалізації програм професійного навчання, підготовки, поліпшення професійної майстерності юнаків і дівчат, в тому числі й молодих інвалідів.

Безпосередню допомогу у працевлаштуванні молоді надають служби зайнятості. В них можна отримати безплатну інформацію і професійну консультацію щодо наявності вакансій, а також можливостей професійної підготовки, а за потреби — і перепідготовки.

Відповідно до Закону України “Про зайнятість населення” від 1 березня 1991 р. місцеві органи виконавчої влади зобов’язані встановлювати квоти робочих місць. Якщо якісь підприємства, організації або установи з тих чи тих причин відмовляють молодим людям у працевлаштуванні в межах визначеної квоти, вони сплачують штраф у розмірі середньої річної заробітної плати за кожну таку відмову. Характерно, що отримані у такий спосіб кошти спрямовуються до Державного фонду сприяння зайнятості населення, а потім використовуються для фінансування витрат на створення додаткових робочих місць для молоді, її професійну підготовку, підвищення кваліфікації.

Крім державної служби зайнятості, консультативну й іншу практичну допомогу молоді у працевлаштуванні надають відділи і управління у справах сім’ї та молоді місцевих обласних, міських і районних адміністрацій, центри соціальних служб для молоді, різноманітні громадські молодіжні агентства і т. ін.

Згідно зі згаданим Законом, держава гарантує надання роботи за фахом на термін не менш як три роки тим молодим спеціалістам-випускникам державних вищих навчальних закладів і професійно-технічних училищ, потреба в яких була заздалегідь узгоджена з підприємствами, організаціями, установами [16, 38–39].

Доцільно, однак, зазначити, що державні гарантії щодо працевлаштування і зайнятості громадян в Україні, на жаль, не

забезпечуються на належному рівні. Так, не виконуються положення про гарантоване право першого робочого місця, мало можливостей мають юнаки та дівчата для перекваліфікації, перенавчання за сприяння безпосередньо державних служб зайнятості.

Щодо підприємницької діяльності, то держава дозволила місцевим Радам народних депутатів встановлювати пільгову плату за реєстрацію підприємств, створених молодими громадянами і молодіжними громадськими організаціями [4, 174].

Особливості культурного і фізичного розвитку молоді в Україні визначені Законами України “Основи законодавства України про культуру” від 14 лютого 1992 р. і “Про фізичну культуру і спорт” від 24 грудня 1993 р. Крім того, істотне значення мали Указ Президента України від 22 червня 1994 р. “Про державну підтримку розвитку фізичної культури і спорту в Україні” і затверджена Указом Президента України того самого року “Державна програма розвитку фізичної культури і спорту в Україні” та інші документи.

У сфері культури громадяни України мають право на:

- свободу творчості;
- вільний вибір будь-якого виду культурної діяльності, способів і сфер застосування творчих здібностей і самостійне визначення долі своїх творів (результатів праці);
- здійснення професійної і творчої діяльності на індивідуальній і колективній основі, самостійно або за допомогою будь-яких форм посередництва;
- створення закладів, підприємств і організацій культури;
- об’єднання у творчі спілки, національно-культурні товариства, фонди, асоціації, інші громадські об’єднання, які діють у сфері культури;
- збереження й розвиток національно-культурної самобутності, народних традицій і звичаїв;
- доступ до культурних цінностей;
- захист інтелектуальної власності, набуття спеціальної освіти.

Важливу роль у всебічному розвитку молоді відіграють фізична культура і спорт. У Законі України “Про фізичну культуру і спорт” від 24 грудня 1993 р. зазначається, що “громадяни мають право займатися фізичною культурою і спортом

незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, віросповідання, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин [5, 400].

Проте за всієї державної турботи про розвиток фізичної культури і спорту в Україні далеко не всі проблеми розв'язано належним чином. Надто мало молодих людей свідомо й регулярно займаються фізичною культурою, майже не зростає кількість спеціальних спортивних об'єктів, підприємств, закладів, установ і організацій, де створено належні умови для фізкультурно-масової роботи, скорочується інфраструктура, що безпосередньо працює на фізичну культуру, спорт і оздоровлення молоді [18, 59–68].

Конституційне право громадян “на свободу об'єднання в політичні партії і громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод, задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних і інших інтересів” [1, 11] щодо молоді реалізується насамперед уведенням у дію Закону України “Про молодіжні і дитячі громадські організації” від 1 грудня 1998 р., про особливості якого вже йшлося у спеціальній лекції № 1.

Чимало молодих громадян у багатьох країнах мають безпосереднє відношення до **військової служби**. В Україні існує військова і невійськова (альтернативна) служба. Перша регулюється Законом України “Про загальний військовий обов'язок і військову службу” від 25 березня 1992 р., зі змінами і доповненнями в 1992, 1993 та 1999 рр. У ст. 2 цього закону про військову службу визначено як почесний обов'язок кожного громадянина України особливий вид державної служби, пов'язаний з виконанням загального військового обов'язку і служби на конкурсно-контрактній основі у Збройних силах України та інших військах, створених відповідно до законодавства України. Значимо однак, що на п'ятнадцятому році незалежності України дедалі більше йдеться про створення Збройних сил на контрактних засадах між громадянином і державою.

Статтею 3 цього закону передбачено також альтернативну (невійськову) службу. Ця служба введена замість військової “за наявності справжніх релігійних переконань громадян України, які належать до чинних, згідно із законодавством,

релігійних організацій, вчення яких не допускає користування зброєю і службу в збройних силах”.

Зважаючи на принципове значення саме альтернативної (невійськової) служби, Верховна Рада України ще 1991 р. прийняла спеціальний Закон України “Про альтернативну (невійськову) службу”, в якому деталізовано права молодих людей на проходження такої служби, його порядок і т. ін.

У лютому 1999 р. Верховна Рада України прийняла Закон України “Про внесення змін у Закон України “Про альтернативну (невійськову) службу”. Насамперед було принципово доповнено положення про осіб, які мають право на проходження альтернативної (невійськової) служби. Ст. 5 цього Закону зазначає: “Альтернативну службу громадяни проходять на підприємствах, в установах, організаціях, що знаходяться в державній або комунальній власності, діяльність яких пов’язана із соціальним захистом населення, охороною здоров’я, захистом навколишнього середовища, будівництвом, житлово-комунальним і сільським господарством” [10]. Перелік підприємств, установ, організацій, на яких громадяни можуть проходити альтернативну невійськову службу, розробляється і затверджується в Україні Кабінетом Міністрів України. У Законі докладно визначено порядок направлення на альтернативну службу, її проходження, призупинення тощо.

Досить об’ємним є законодавство України з проблем соціальної політики, соціальної роботи і соціальної допомоги громадянам. Йдеться про нормативну базу щодо молодих, неповних, багатодітних сімей, створення центрів соціальних служб для молоді, “телефонів довіри” експериментальних майданчиків та ін. [19, 117].

Завершуючи розгляд проблем молодіжного законодавства, зробимо кілька висновків:

1. Молодіжне законодавство може існувати переважно у двох основних моделях:

- а) як певна система законів, що охоплюють усі форми життєдіяльності особистості молодої людини;
- б) як окремі “молодіжні статті” в законодавчих актах держави, що забезпечують життєдіяльність молоді як специфічної соціально-демографічної групи.

2. Політика держави (отже, і молодіжне законодавство) щодо молоді концептуально і в плані практичної реалізації має ґрунтуватися на таких основних засадах:

- а) максимальному врахуванні вікових особливостей молоді, що унеможливають реальне користування нею існуючими правами на рівні з іншими членами суспільства. Як суб'єкт права молодь перебуває в полі поширення на неї повного обсягу потенційних загальних прав і з цього погляду не є особливою категорією громадян. Однак унаслідок вікових, фізіологічних і психологічних особливостей реалізація молоддю людиною встановлених у країні загальних прав може бути значною мірою ускладнена. Зважаючи на це, держава має прагнути створити такий механізм реалізації кожного загальноновстановленого права, завдяки якому можна було б подолати зумовлені віком недоліки правового статусу молоді. Лише за такої умови особливості молодих людей загалом будуть максимально враховані в законодавчому плані;
- б) урахуваючи інтереси суспільства щодо залучення молоді до різних сфер діяльності, й передусім тих, що відчувають дефіцит трудових ресурсів, потрібно створювати систему пропорційної зайнятості, яка могла б забезпечити роботою якщо не всіх, то більшу частину юнаків і дівчат. При цьому право, що має спричинити самоорганізацію особистості, виключає будь-яке примушування в ситуації вибору ним професії або роду занять;
- в) треба законодавчо забезпечити додатковий захист здоров'я, моралі і життєвого рівня молоді, враховуючи особливості розвитку й соціального становлення цієї категорії населення.

3. Найважливішими принципами формування молодіжного законодавства в різних країнах, у тому числі й в Україні, є:

- а) зміцнення взаємодії молоді, окремих її соціальних груп і суспільства, держави на основі рівності, партнерства і ділового співробітництва. Дотримання цих принципів визначає ступінь досконалості законодавства, його спроможність захистити молодих громадян, забезпечити їхню життєдіяльність, самореалізацію;

- б) створення певних умов, за яких молодь не просто є споживачем усього, що може дати їй суспільство, держава (освіта, культура, духовний розвиток, дозвілля, оздоровлення, соціальна й медична реабілітація тощо), а й спроможна перетворитися на суб'єкт усіх соціально-економічних і духовних процесів, що мають місце у суспільстві (йдеться про ініціативну, активну діяльність самої молоді людини як суб'єкта всіх соціально-економічних, політичних і духовних процесів у певному суспільстві);
- в) забезпечення саморозвитку, самовдосконалення й самореалізації молоді за рахунок не інших соціальних груп, а активної діяльності самих юнаків і дівчат.

4. Система молодіжного законодавства, з одного боку, має врахувати всі головні відправні моменти політики держави щодо молоді, а з іншого, відповідати внутрішній логіці і принципам правової діяльності в державі взагалі. Не можна розвинути молодіжне законодавство поза контекстом загального законодавства конкретної держави.

Найзагальніші вимоги до законодавства у сфері безпосередніх інтересів і проблем молоді мають полягати в наступному:

- наданні молодим громадянам можливостей вибору, зумовлених їхніми специфічними інтересами та віковими психологічними особливостями;
- відсутності спеціальних заборон, пересторог для молоді, наданні їм максимальної ініціативи і можливостей для творчості;
- встановленні додаткових можливостей у межах чинного для всіх громадян правового режиму;
- залежності здійснення вибору молодими людьми від їхнього волевиявлення (щодо неповнолітніх молодих громадян — волевиявлення їхніх законних представників), а не від організаційних структур, що забезпечують молоді таке право;
- законодавчому забезпеченні захисту здоров'я, моральності, життєвого рівня молодих людей, зважаючи на їхні психологічні й вікові особливості;
- чіткішому визначенні й законодавчому закріпленні вікових меж окремих категорій молоді і пов'язанні з ними її правового статусу.

5. Молодіжне законодавство у більшості країн світу будується з урахуванням об'єктивної потреби:

- а) у наданні державою всебічної допомоги і підтримки тим молодим людям, які спроможні до самореалізації своїх потенцій, здібностей, задатків;
- в) у правовому і соціальному захисті тих юнаків і дівчат, які не можуть самостійно розв'язувати свої життєві проблеми.

Список рекомендованої літератури

1. *Конституція України*. — К., 1996.
2. *Про громадянство України: Закон України від 8 жовтня 1991 р., № 1636 (витяг) // Зб. міжнар. правових док., законодавчих актів і нормат. док. України з питань соц.-правового захисту дітей*. — К., 1998.
3. *Про молодіжні і дитячі громадські об'єднання: Закон України від 1 грудня 1998 р. // Голос України*. — 1998. — 28 груд.
4. *Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні: Закон України від 5 лютого 1993 р. // Законодавство України про шлюб, сім'ю та молодь*. — К., 1997.
5. *Декларація “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні”*: Закон України від 15 грудня 1992 р. // *Діти, молодь і Закон: Зб. док.* — К., 1994.
6. *Бибик В. М., Головатий М. Ф., Ребкало В. А.* Політична культура сучасної молоді. — К., 1996.
7. *Всеобщая декларация прав человека: принята и провозглашена резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 г. // Законодавство України про шлюб, сім'ю та молодь*. — К., 1997.
8. *Головатий М. Ф.* Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. — К., 1993.
9. *Головатий Н. Ф.* Социология молодежи. — К., 1999.
10. *Голос України*. — 1999. — № 47 (2049). — 16 берез.
11. *Збірник міжнародних правових документів, законодавчих актів і нормативних документів України з питань соціально-правового захисту дітей*. — К., 1998.
12. *Лукашевич М. П.* Соціалізація. Виховні механізми і технології: Навч.-метод. посіб. — К., 1998.
13. *Молодежный ренессанс: проблемы социализации молодежи*. — М., 1990.

14. *Молодь у дзеркалі соціології* / За заг. ред. О. Балакіревої і О. Яременка. — К., 2001.
15. *Нормативні акти України про працю: Зб. підзакон. актів.* — К., 1998.
16. *Нормативні акти України про працю: Кодекс законів про працю.* — К., 1998.
17. *Права людини: Міжнародні договори України.* — К., 1992.
18. *Права человека: Сб. междунар. договоров.* — Нью-Йорк, 1989.
19. *Про становище молоді в Україні (за підсумками 1997 р.)* // Щорічн. доп. Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. — К., 1998.
20. *Сімейне право України.* — К., 1997.
21. *Соціальне суспільство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування.* — К., 1998.
22. *Як здобути освіту: права та гарантії.* — К., 1998.

МАУП

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ

11.1. Особливості й основні функції державної молодіжної політики

На відміну від інших соціальних груп молодь спрямована у майбутнє, є його визначальною силою, а отже, держава завжди зацікавлена в тому, щоб відповідним чином сприяти її соціальному становленню, розвитку та самореалізації.

Молодість — це не тільки біологічний, а й соціальний процес, що діалектично пов'язаний саме з відновленням суспільства як у демографічному, так і соціальному плані. Проте молодь є не просто суб'єктом — спадкоємцем матеріальних і духовних надбань суспільства, вона суб'єкт — перетворювач суспільних відносин, оскільки історія — це не що інше, як послідовна система окремих поколінь, кожне з яких використовує матеріали, капітали, виробничі сили, передані йому попередниками. Від того, як відбуватиметься розмова між батьками, які передають спадщину, і дітьми, які її приймають, залежить стійкість, стабільність будь-якої системи. Тим часом, ще в 1985 р. у “Керівних принципах для довготривалого планування і здійснення відповідних наступних заходів щодо молоді”, документі, схваленому сороковою сесією Генеральної Асамблеї ООН, — становище молоді у світі було оцінено як напружене, тобто її було визнано однією з найвразливіших у соціальному плані груп населення. Цей документ містить конкретні рекомендації урядам різних країн щодо розробки національної молодіжної політики стосовно молоді.

Дбаючи про інтеграцію молоді в суспільство, її становлення, розвиток та самореалізацію, держава виконує специфічну функцію, яку прийнято називати державною молодіжною політикою.

Діяльність держави щодо молоді сягає вглиб віків. Окремі автори вважають, що історія розроблення і здійснення державою конкретних заходів, що регулювали порядок визнання та умови досягнення молоддю “дорослого” статусу, сприяли її поступовому входженню в самостійне життя, бере початок у Великобританії XVI ст. Так, англійським Статутом про ремісників (1563) було передбачено, що кожний ремісник у місті чи сільській місцевості вивчав своє ремесло упродовж 7 років під наглядом майстра, який був за нього відповідальним. У громадській думці того часу вважалось, що “...поки людина не досягне 23 років, найчастіше — хоч і не завжди — неприборкана, не має правильних суджень і недостатньо досвідчена для того, щоб керувати собою” [33, 57]. Лише тоді, коли молодому чоловікові виповнювалося 24 роки і закінчувався термін його учнівства, він мав право одружитися й відкрити власну справу чи стати підмайстром за наймом.

Найпомітнішим історичним періодом формування державної молодіжної політики у більшості країн Заходу вважають 60–70-ті роки XX ст., коли відчутно загострилася криза традиційних інститутів соціалізації молодого покоління (насамперед сім’ї та школи). Соціальне становище молоді погіршилося з початком технологічної та структурної перебудови в умовах економічної кризи середини 70-х років, що передусім виявилось в стрімкому зростанні молодіжного безробіття.

Навіть спрощене ознайомлення зі світовим та вітчизняним досвідом формування й реалізації молодіжної політики дає підстави для висновку, що у правовому демократичному суспільстві державна молодіжна політика є одним зі специфічних і пріоритетних напрямів діяльності держави, її органів з метою створення певних умов і соціальних гарантій для становлення та розвитку юних громадян, щонайповнішої самореалізації їх особистих і суспільних інтересів.

Водночас молодіжну політику можна розглядати і як своєрідний механізм, за допомогою якого держава (а також партії, громадські організації, профспілки, соціальні інститути тощо) вступає у взаємини з молоддю, сприяє (або ні) реалізації її запитів і потреб.

Подібне визначення розглядуваного поняття дає більшість дослідників, у тому числі й зарубіжних. Переважна частина з них солідарні в тому, що **молодіжна державна політика є не що інше, як галузь державної політики взагалі, специфічний напрям її діяльності**. Таких поглядів дотримується, зокрема, група вчених, які свого часу займалися розробкою Закону СРСР про молодіжну політику (див.: *“Некоторые подходы к формированию молодежной политики РСФСР”* // Молодежь и общество: проблемы разработки и реализации региональной молодежной политики / С. В. Алещенок, А. В. Луков, Д. Р. Полиева, В. П. Путинский. — М., 1991). На їхню думку, основою державної молодіжної політики є розуміння потреби у створенні певних соціально-економічних, політико-правових, організаційних умов і гарантій для соціального становлення й розвитку молоді людини, реалізації її творчих сил та можливостей. А звідси і **мета державної молодіжної політики: компенсувати недоліки соціального статусу молоді та створити умови для її активної інноваційної діяльності**.

Досить точно мету молодіжної політики визначив російський учений В.П. Мошняга. Він стверджує, що така політика покликана інтегрувати молоде покоління в соціальну і політичну структури, сприяти його успішному і безконфліктному входженню в економічне і політичне життя суспільства.

На переконання автора цього посібника під державною молодіжною політикою слід розуміти наявність у суспільстві чітко й об'єктивно визначених та законодавчо закріплених ідей щодо місця і ролі молоді у поступальному розвитку суспільства, а також системи різноманітних заходів, що сприяють реалізації цих ідей. Тобто мета державної молодіжної політики — створити належні соціально-економічні, політико-правові, організаційні умови та гарантії для соціального становлення, розвитку й удосконалення як окремого юнака чи дівчини, так і всього молодого покоління.

Послідовною молодіжна політика буде лише тоді, коли здійснюватиметься шляхом координації зусиль усіх її суб'єктів.

Молодіжну політику держави слід розглядати не взагалі, з урахуванням того, що її суб'єктами є: держава, її органи (які практично її реалізують), політичні партії, громадські організації та об'єднання, профспілки, соціальні інститути (освіти, культури), окремі громадяни і обов'язково самі молоді люди.

Пояснимо цю тезу детальніше. Оскільки щодо молодіжної політики держава покликана виконувати роль певного координатора, вона має дбати про розмежування функцій усіх її суб'єктів.

У більшості країн світу державна молодіжна політика ґрунтується на специфічній законодавчій базі і здійснюється спеціальними державними органами, структурами. Головним її рушієм при цьому є, як зазначалося, сама молодь, її організації та ініціативна, інноваційна діяльність.

Моделей молодіжної політики багато, однак попри всі відмінності вони певною мірою подібні і їх можна звести до двох.

Перша з них характеризується доволі активним втручанням держави у відносини суспільства й молоді (умовно — “*модель Швеції*”), друга — тим, що першочергова увага держави спрямована на соціально незахищені і “неблагополучні” групи молоді (неоконсервативна “*модель США*”).

Окремо можна виділяти особливості державної молодіжної політики у Росії, Білорусі, Молдові, Іспанії, Німеччині, Нідерландах, Португалії, Словаччині, Чехії, Фінляндії та інших країнах.

Зокрема, у Німеччині модель державної молодіжної політики ґрунтується як на соціал-демократичних, так і на ліберальних засадах. Соціал-демократичні виявляються в тому, що держава:

- здійснюючи молодіжну політику, зберігає у своїй основі соціальний вимір, а не індивідуальні інтереси;
- проводить активну політику щодо забезпечення основних прав, тобто не лише запобігає їх порушенню, а й створює відповідні умови для дотримання;
- захищає та розвиває соціальні здобутки.

Ліберальні засади полягають у здійсненні заходів превентивного, компенсаційного, а також субсидіарного характеру.

Отже, німецька модель державної молодіжної політики передбачає за наявності потужної законодавчої бази помірне втручання держави в життя і справи молодих людей, надання допомоги тим із них, хто її вкрай потребує, а також залучення широкого загалу молоді до розв'язання власних проблем [33, 60].

Дещо з досвіду цих та інших країн може бути запозичене і в процесі розробки державної молодіжної політики в Україні, хоча тут значною мірою треба формувати саме власний підхід, з урахуванням історичного досвіду та проблем державотворення загалом.

Отже, за всіх об'єктивних обставин державна молодіжна політика має ґрунтуватися на наступних принципах, а саме:

- **участі**, за якого суб'єктом розробки і реалізації державної молодіжної політики мають бути передусім самі молоді громадяни, їх об'єднання та організації. Чотирнадцятилітня практика державотворення в Україні підтверджує правомірність дотримання цього принципу, оскільки саме принцип участі передбачає обов'язкове входження молоді в усі владні структури, політичні об'єднання та організації, активну роботу в них. Тут велике значення має те, в який саме спосіб у державі здійснюється підготовка майбутніх фахівців з усіх галузей народного господарства — економіки, культури, освіти тощо;
- **гарантій**, відповідно до якого держава має надавати всім молодим громадянам мінімум соціальних послуг насамперед у сферах освіти, виховання, духовного й фізичного розвитку, професійної підготовки та працевлаштування. Подальший розвиток особи, її самореалізація — то вже зусилля самої людини. Його можна стимулювати різними способами, в тому числі кредитуванням, системою раціональних пільг, визначенням і заохоченням кращих тощо. І робити це має насамперед держава, її органи і структури;
- **соціальної компенсації**, що передбачає правовий та соціальний захист тих молодих людей, які через власний соціальний статус та стан здоров'я самі неспроможні про себе подбати (діти з неповних чи багатодітних сімей, сироти, молоді інваліди тощо). Крім того, держава не повинна надавати молоді максимум гарантій лише з “власної кишені”. Спрацювати цей принцип може тільки тоді, коли державні структури та органи виконавчої влади активно підтримують інновації, молодіжні програми та проекти самої молоді, які вона реалізує знову ж таки власними силами;
- **пріоритету**, згідно з яким здійснюватися і підтримуватися мають насамперед ті молодіжні проекти, програми, ініціативи, які сприяють розв'язанню найпекучіших за часом і ситуацією проблем. Наприкінці ХХ ст. такими проблемами молоді в Україні були: освіта, професійна підготовка, зайнятість, безробіття, охорона здоров'я, задоволення духовних потреб.

Як свідчить досвід, державна молодіжна політика лише тоді дає позитивні результати, коли вона виокремлюється саме як специфічний, пріоритетний напрям у діяльності всіх її органів та структур і здійснюється в інтересах як молодої людини, так і суспільства загалом. Без такої пріоритетності не буде належного зв'язку між поколіннями, їх спадкоємності як невід'ємної умови суспільного прогресу.

У демократичному, правовому суспільстві державна молодіжна політика передбачає створення певних умов і надання гарантій для соціального становлення та розвитку юнаків і дівчат, їхньої інтеграції в усі сфери життєдіяльності, реалізації всіх потенцій і здібностей. Вона є тим своєрідним механізмом, завдяки якому держава, а також партії, громадські об'єднання, організації, рухи, соціальні інститути вступають у взаємини з молоддю, сприяють (або ні) реалізації її інтересів, запитів і потреб.

Молодіжна політика може стати реальною і результативною лише коли об'єктивно сприймається і здійснюється процес виховання молоді, формування її світогляду. Вище вже зазначалося, що потрібно рішуче позбутися колись традиційного стереотипу “комуністичного виховання”, згідно з яким процес впливу на молоду людину, формування її за певним зразком, певною моделлю і заданістю правив за ідеологію. Адже молодь завжди намагалася бути не якоюсь пасивною субстанцією, а активним суб'єктом діяльності, соціальних відносин і перетворень. Саме на цьому ґрунті й виникали певні розбіжності, а то й конфлікти між поколіннями.

Метою державної молодіжної політики є:

- забезпечення справжньої рівності прав, обов'язків і соціальної перспективи молоді поряд з іншими соціальними групами, але не за їх рахунок;
- соціальний захист молодих громадян, розв'язання їхніх різноманітних соціально-політичних, економічних, духовних проблем, а також створення належних необхідних стартових можливостей для влаштування власного життя, адаптації в ньому, саморозвитку і самореалізації;
- підтримання й стимулювання основних суспільно корисних ініціатив самої молоді, її організацій і рухів, що намагаються зробити конкретний внесок у розв'язання як суто молодіжних, так і загальних проблем.

11.2. Досвід розробки і здійснення молодіжної політики в зарубіжних країнах

Перш ніж звернутися до досвіду формування та здійснення молодіжної політики за рубежом, варто наголосити на наявності деяких загальних закономірностей і проблем, що стосуються як молоді загалом, так і молодіжної політики в різних країнах і регіонах.

У державах зарубіжжя політика щодо молоді значною мірою детермінована оцінками ситуації у молодіжному середовищі і, головне, завданнями, що ставить перед собою у формуванні молодіжних програм Організація Об'єднаних Націй. У найузагальненішому вигляді вони формулюються так:

- популяризувати, розробляти і проводити в життя новаторські заходи та програми для молоді у межах національних планів розвитку, особливо у галузях освіти і підготовки кадрів, зайнятості, житлового будівництва, збереження навколишнього середовища, охорони здоров'я і соціального обслуговування відповідно до досвіду, умов і пріоритетів кожної країни;
- мобілізувати необхідні людські та фінансові ресурси на здійснення молодіжних заходів і програм, і розвивати відповідну діяльність у галузі технічного співробітництва;
- сприяти зростанню активності молоді шляхом поліпшення використання і поглиблення каналів зв'язку між Організацією Об'єднаних Націй і молоддю, молодіжними організаціями на національному, регіональному і міжнародному рівнях;
- підвищувати інтерес молоді до культурних заходів своїх країн у всіх галузях діяльності й заохочувати її до участі в них.

Генеральна Асамблея ООН у 1981, 1984, 1986 рр. неодноразово наголошувала як на значенні молоді в суспільстві, так і на необхідності розв'язання молодіжних проблем саме на державному рівні, зусиллями самої держави, її уряду.

Досвід формування та реалізації молодіжної політики в різних країнах складався по-різному, тому багато в чому він був унікальним, неповторним і навряд чи його можна дублювати. Наочним прикладом тут може бути практика здійснення мо-

лодіжної політики Німеччини, зачатки якої, як уже згадувалося, сягають ще часів Пруської держави від моменту появи “Регулятива щодо праці молодих робітників на фабриках”. Провідною ідеєю щодо Пруссії стає ідея соціальної допомоги, захисту молоді (хоча держава й не відмовилася повністю від системи соціального “нагляду” нею за молоддю).

З 1908 р. у Німеччині починають створюватися так звані ювенальні суди, а з 1901 по 1911 р. приймається низка правових актів щодо прав та обов’язків молоді.

У 20-х роках ХХ ст. істотний вплив на розробку молодіжної політики Німеччини має соціальна педагогіка, ідеї свободи особистості дитини, молодої людини. У роки фашизму більшість діючих законів, зокрема, “Закон про благодійність” (1922), були розтопані. Тож згодом зовсім по-іншому здійснювалася молодіжна політика як у НДР, ФРН, так і багатьох інших країнах.

Які найхарактерніші особливості молодіжної політики у зарубіжних країнах?

Більшість авторів, які займалися і займаються проблемами молоді колишніх європейських держав так званої соціалістичної співдружності, солідарні в тому, що молодіжна політика у 70–80-х роках ХХ ст. повністю копіювала молодіжну політику, здійснювану КПРС в СРСР, а саме: комуністичні партії ставили за мету зміцнення комуністичного характеру молодіжних організацій; молодь максимально залучалася до вирішення головних завдань соціалістичного будівництва; відбувалося подальше зростання лав спілок молоді і підвищення ефективності внутрішньоспілкової роботи.

Такі підходи, як відомо, цілковито відповідали молодіжній політиці КПРС. За винятком хіба що того, що у компартіях соціалістичних країн були спеціальні структури, що займалися проблемами молоді. У Народній Республіці Болгарія, наприклад, це була спеціальна партійно-державна комісія по роботі з молоддю на чолі з секретарем ЦК БКП, у ЦК Соціалістичної єдиної партії Німеччини — спеціальний відділ по роботі з молоддю, у ЦК Польської об’єднаної робітничої партії — відповідний сектор.

Молодіжна політика європейських (як і більшості інших) країн ґрунтується на одному чи кількох законодавчих актах, що визначають статус, права й обов’язки молоді. Такі закони в країнах Європи були вперше прийняті наприкінці 60-х та в

70–80-х роках ХХ ст. Це закони про молодь в Угорщині (1971) та НДР (1974); Кодекс про дітей та молодь Куби (1978); Постанова Ради Міністрів НРБ “Про поліпшення умов підготовки та реалізації молоді” (1980); Закон “Про принципи участі молоді у державному, суспільному, економічному та культурному житті країни” (1986) та ін.

Усі ці закони та рішення, попри їх розбіжності, загалом мали багато спільного. По-перше, орієнтували молодих людей на життя в одновимірному соціалістичному суспільстві, де нібито проблеми молоді зникають взагалі і, по-друге, закріплювали щодо неї патерналістську політику.

Як уже зазначалося, молодіжна політика в НДР формувалася дещо інакше, ніж у ФРН. Тут неодноразово (1950, 1964, 1974 рр.) приймався Закон про молодь, що обґрунтовував політику, проводжувану правлячою партією.

Натомість у ФРН більше уваги звертали на створення мережі відомств та спеціальних установ у справах молоді, а також на підготовку професійних соціальних працівників для роботи з нею у найрізноманітніших соціальних інститутах.

У 80-х роках молодіжний рух, і не лише в колишньому СРСР, зокрема в Україні, серйозно змінюється, стає багатограннішим, суперечливішим.

Поряд з раніше створеними молодіжними організаціями передусім у Європі, в СРСР, почали спонтанно виникати так звані неформальні об’єднання. Це явище проаналізоване багатьма авторами, обговорювалося на різноманітних наукових семінарах, конференціях, “круглих столах” тощо [5].

Неформальний молодіжний рух не був випадковим. Уже наприкінці 70-х років чимало дослідників висловлювали цілком слушне занепокоєння звуженням сфери суспільних інтересів молоді європейських країн, її політичної та професійної переорієнтації. Скажімо, якщо в 60-х роках одним із найважливіших завдань молоді вважалося набуття знань, освіти, професії з метою участі у соціалістичному будівництві, то в 70-х на перший план висувається матеріальний добробут, сім’я, суто особисті інтереси.

За таких змін в орієнтаціях молоді прийняті закони вже не спрацювали, тому уряди соціалістичних країн змушені були приймати деякі доповнення до чинних нормативних документів. Лише у 80–90-х роках молодіжна політика зарубіжних

країн Європи формується багатосторонньо, з урахуванням законодавчого і виконавчого її рівнів, створення певних молодіжних структур.

Існують різні моделі молодіжної політики у зарубіжних країнах. Спробуємо виділити дві найтипівіші.

Перша з них — **“модель Швеції”**. Вона характеризується досить активним втручанням держави у стосунки суспільства і молоді. Зокрема, у цій країні дуже сильні державно-правові механізми регулювання стосунків між молоддю й іншими громадянами та соціальними групами.

Спеціального закону про молодь у Швеції немає, проте чимало положень щодо неї та дітей знайшли відображення в Законі про соціальні служби.

Соціальні проблеми молоді у Швеції безпосередньо розв’язує так звана Соціальна рада, створювана в кожній комуні у межах соціальної служби. Така Рада має добре знати місцеві проблеми, координувати зусилля всіх організацій, закладів, установ, служб з роботи з молоддю. Для цього у Швеції існує певна система соціальної допомоги, яку держава надає молодим людям у навчанні, набутті кваліфікації, праці, побуту, дозвіллі та ін. Деякі молодіжні проблеми у Швеції розв’язуються через державну раду у справах молоді, що має можливість, зокрема, виділити допомогу молодіжним організаціям безпосередньо з державного бюджету.

Друга модель — **“модель США”**. На відміну від шведської, вона характеризується першочерговою турботою про соціально незахищені і “неблагополучні” групи молоді. Наприклад, у прийнятій 1980 р. “Президентській ініціативі про освіту і працевлаштування молоді” було висунуто завдання “підвищити можливості працевлаштування молодих людей, які найперше цього потребують”.

З метою надання соціальної допомоги молоді у США було створено мережу спеціальних агентств. Крім того, тут пішли шляхом організації великих комплексних центрів з досить широким обсягом усіляких послуг. Наочним прикладом може бути відкритий ще у 1972 р. Центр альтернатив для молоді “Доо” (“Двері”). Діяльність цього центру повністю фінансується державою. Він надає юнакам і дівчатам послуги, передбачені комплексною програмою здоров’я, консультації щодо роботи, догляду за дітьми, освіти, правових питань, занять

спортом, мистецтвом і т. ін. У Центрі працюють професійні спеціалісти: лікарі, психологи, юристи, педагоги, художники, музиканти, юнологи.

Тепер коротко розглянемо особливості реалізації молодіжної політики в окремих країнах.

У **Фінляндії** молодіжна політика є самостійним напрямом діяльності держави і політичних партій. Тож цілком зрозуміло, чому під час виборів до комунальних (тобто місцевих) Рад в окремі пункти програм майже в кожній з них виділено питання молодіжного руху, організації працевлаштування і побуту молодих робітників, спеціалістів, студентів.

Державним органом, що координує розвиток молодіжної політики, є Державна Рада з питань молоді Фінляндії. На місцевому рівні створені й активно діють комісії у справах молоді (молодіжні комісії) комунальних рад. Членами цих комісій є депутати відповідної ради, не звільнені від своїх основних обов'язків. Зі складу комісії обирається бюро, члени якого є звільненими функціонерами і представляють більш-менш значущі політичні партії країни. Так, Бюро Молодіжної комісії м. Турку складається з 9 осіб, а її голова є представником відповідної у місті партії коаліціонерів (партія "центру").

Молодіжна комісія отримує повну дотацію міських властей Фінляндії і не займається комерційною діяльністю. Її функціонери мають заробітну платню, що дорівнює середньому заробітку фінського державного службовця.

Фінансування молодіжної політики забезпечується з бюджету комунальних Рад Фінляндії, а також центрального державного бюджету залежно від реалізованої програми. Крім того, держава частково фінансує діяльність молодіжних та інших громадських організацій у галузі молодіжної політики. Відрахування з місцевого бюджету на потреби молодіжних комісій фіксовані. При цьому кошти витрачаються відповідно до кошторису, який періодично складає і подає на розгляд до місцевого органу влади Молодіжна комісія.

Фінська молодь віком від 16 до 18 років переважно включається у трудовий процес і, відтак, випадає з поля зору Молодіжної комісії. Частина політично активних юнаків та дівчат починає співпрацювати з молодіжними організаціями політичних партій. Однак більшість молодих людей фактично самостійно розв'язують власні проблеми, користуючись допо-

могою лише профспілок. Щодо молодих підприємців, то вони, не маючи своєї “підприємницької” профспілки, об’єднуються в молодіжну секцію Фінська асоціація підприємців.

Отже, можна виділити такі особливості фінської молодіжної політики:

- 1) плюралізм молодіжних громадських організацій, підтримання їх суспільно корисних ініціатив державою і партіями;
- 2) наявність спеціального відомства у справах молоді — Молодіжної комісії, що координує свої дії з молодіжними організаціями партій, іншими громадськими організаціями;
- 3) значні фінансові відрахування з держбюджету на потреби молоді і “некомерційну” спрямованість молодіжної політики загалом;
- 4) самостійний характер молодіжних організацій відносно її опікунів — політичних партій і водночас надання партіям фінансової підтримки своїм молодіжним організаціям (тобто фінансування молодіжних ініціатив);
- 5) розгалуженість структури державних органів у справах молоді (докладно цей досвід було вивчено й узагальнено С. Пугинським).

Значний інтерес щодо розробки і реалізації молодіжної політики викликає досвід **ФРН**. Тут єдиного закону про молодь практично немає, а молодіжна політика здійснюється на основі кількох законодавчих актів (як загального характеру, що певним чином регламентують молодіжні проблеми і шляхи їх розв’язання, так і тих, що безпосередньо стосуються молоді).

Основу молодіжної політики у **ФРН** становили і становлять спеціальні програми, розраховані на різні строки реалізації. Такі програми розробляються на ґрунтовній науково-методичній основі. Досить згадати, що у **ФРН** існує понад 200 наукових центрів, організацій і закладів, що займаються дослідженням різноманітних проблем молоді, діє великий науковий центр — Німецький інститут молоді (Мюнхен), регулярно видаються численні збірники на зразок “Повідомлення про стан молоді” та інші матеріали.

Безпосередньо реалізацією молодіжної політики у **ФРН** займаються спеціальні державні установи. Ще в 1957 р. тут було

організовано спеціальне Федеральне міністерство у справах молоді, сім'ї, жінок та охорони здоров'я. Воно координує діяльність усіх установ, соціальних служб, що займаються проблемами молоді, видає спеціальні збірники “Повідомлення про стан молоді”, розпоряджається коштами, виділеними державою на здійснення молодіжних програм і т. ін.

Принципового значення набуло те, що до молодіжної політики у ФРН прилучено багато соціально-політичних структур суспільства, зокрема різноманітні підприємницькі організації. При цьому вирішальний вплив на її здійснення мають політичні партії — передусім ті, що перебувають при владі. Так, на всіх партійних рівнях ХДС/ХСС — при Федеральному правлінні, у земельних, окружних і місцевих організаціях є спеціальні відділи по роботі з молоддю. При правлінні СДПН створено спеціальну комісію у справах молодіжної політики, відповідні комітети діють у земельних і місцевих організаціях партії.

Багатогранну і цікаву роботу з молоддю проводить Німецька комуністична партія, яка неодноразово підкреслювала свою прихильність до “ідейного керівництва молодіжним рухом”. Вона бере на себе вирішення таких питань, як захист прав та інтересів молоді, залучення юнаків і дівчат до боротьби за мир і життя на землі, за захист навколишнього середовища.

Певним показником ефективності молодіжної політики ФРН може слугувати хоча б той факт, що за даними соціологічних опитувань близько 70–80% молодих людей висловлюють своє задоволення існуючою системою і власним життям у ній.

Свої особливості має молодіжна політика в Іспанії. Тут координацією всієї роботи з її розробки і здійснення займається Міжміністерська комісія у справах молоді (1986), а головним виконавцем є Інститут молоді, що діє в структурі Міністерства культури.

Діяльність Міжміністерської комісії ґрунтується на такому принципі: “Лише через державну політику, що надає пріоритет заходам у справах молоді, можна розраховувати на ефективне розв'язання проблем молоді”. Молодіжні програми, що розробляються в Іспанії, покликані полегшити соціальну, культурну і політичну адаптацію молоді, усунути перепони, що заважають вступу в самостійне життя.

До останнього часу в Іспанії реалізовувалися молодіжні програми, спрямовані на:

- а) підготовку молоді до самостійного життя, її гармонічного розвитку шляхом вдосконалення системи освіти і професійного зростання;
- б) полегшення вступу молоді в трудове життя завдяки реалізації відповідної політики зайнятості (розвитку системи контрактів, стимулюванню підприємців з метою укладення довготривалих угод з молодими робітниками, підтриманні молодіжних ініціатив у сфері промисловості, сільського господарства, сфери послуг);
- в) боротьбу з наркоманією — для цього розроблено Національний план боротьби з цим лихом за участю різних зацікавлених міністерств. Планом передбачено заходи з профілактики, лікування, реабілітації, соціальної адаптації, боротьби з торговцями наркотиками;
- г) створення широкої мережі молодіжних служб і послуг, без якої неможлива ефективна молодіжна політика. Така мережа повинна максимально сприяти самовияву молоді. З 1987 р. в Іспанії почала діяти так звана молодіжна картка, власники якої мають певні пільги при користуванні громадським транспортом, забезпеченні житлом, відвіданні культурних та спортивних закладів, отриманні кредитів тощо. Перелік пільг у кожному випадку визначають місцеві органи влади. Програма фінансується ними та Інститутом молоді, і є частиною міжнародної програми, в якій беруть участь також Франція і Португалія;
- д) забезпечення творчої участі в усіх молодіжних програмах самої молоді через мережу її власних організацій і асоціацій, надання широкої підтримки таким організаціям, стимулювання їхньої діяльності з боку державних органів. Без участі самої молоді в їх реалізації всі програми, на думку їх авторів, приречені на провал.

Крім того, як вважають організатори молодіжної політики в Іспанії, будь-які зусилля держави можуть видатися марними без широкого залучення до розв'язання проблем молоді всього суспільства.

Створена спеціальним декретом глави Іспанської держави Міжміністерська комісія у справах молоді вивчає проблеми молоді, розробляє і виносить на розгляд уряду молодіжні програми в галузі економіки, політики, культури; координує дії окремих міністерств і відомств щодо молоді.

Потреба у створенні такої структури, наголошується в декреті, зумовлена тим, що молодь гостріше за інші соціальні групи потерпає від соціально-економічної кризи, від хибності заходів — навіть досить ефективних, вживаних окремими секторами державної адміністрації для більш плідного розв'язання проблеми вступу молоді в самостійне життя.

Очолює комісію міністр культури, а його заступником є директор Інституту молоді. До складу Комісії входять представники 16 міністерств на рівні генеральних секретарів і директорів департаментів.

Особливу увагу слід звернути на правове регулювання молодіжної політики в зарубіжних країнах, захист інтересів молоді саме на законодавчому рівні.

Так, у законодавчих актах **Німеччини** останнім часом з'явилися статті, що забороняють молоді читати шкідливі книги й журнали. Поправки до законів стосуються також правових норм, спрямованих на забезпечення безпеки дітей і молоді на вулицях, у ресторанах, кафе, дискотеках.

У **Фінляндії** відповідно до законів молодь та молодіжні організації мають можливість брати участь в управлінні суспільством. Тут при Міністерстві освіти працює Державна рада з питань молоді, створено Національний комітет фінських молодіжних спілок, що об'єднує 55 молодіжних організацій. Представники окремих із них є членами Державної ради з питань молоді.

У **Португалії** з 1985 р. існує добродійний фонд молодіжних організацій і Генеральна дирекція з питань молоді. В 1988 р. у цій країні було організовано Інститут молоді, підпорядкований Президії Ради міністрів. До його структури входять: Керівна рада, Контрольні комісії, відділи міжнародних зв'язків, вільного часу та молодіжних асоціацій, планування і вивчення проблем молоді, Центр інформації тощо.

В **Австрії** закони дещо інакше підтримують молодь. Тут, зокрема, фінансуються й утримуються спеціальні місця зустрічі молоді до 25 років; заохочується видання дитячих і молодіжних газет і журналів, наукові дослідження з проблем молоді. Держава контролює радіо- і телепрограми, кінофільми, театральні вистави.

Завершуючи короткий огляд молодіжної політики зарубіжних країн, можна зробити такі висновки.

1. Загалом у зарубіжних країнах накопичено великий, відмінний від вітчизняного, досвід формування і реалізації молодіжної політики. Відповідно до застосовуваних підходів вирізняють так звану **неоконсервативну модель молодіжної політики** (приклад США), коли держава надає соціальну допомогу передусім тим категоріям і групам молоді, які її конче потребують, і **соціал-демократичну** (в більшості європейських країн), де держава практично бере на себе відповідальність за розв'язання чи не всіх проблем молоді.

2. **Характерною особливістю молодіжної політики зарубіжних країн є її реалізація у трьох сферах: соціально-економічній, культурно-естетичній та молодіжного руху.** У кожній з них можна виділити головні, найважливіші проблеми, що розв'язуються шляхом реалізації молодіжних програм, проведення окремих заходів, акцій тощо.

У **соціально-економічній сфері** це: аналіз і практичне розв'язання проблем освіти, професійного навчання молоді, її працевлаштування, адаптації на виробництві. Істотний акцент при цьому робиться на соціальному захисті, адаптації юнаків та дівчат віком до 18 років. І це цілком природно, адже ця категорія молодих людей найперше потребує захисту й допомоги.

У **культурно-естетичній сфері** молодіжної політики головна увага зосереджується передусім на проблемах захисту і розвитку інтелектуального потенціалу молоді, оволодіння нею краями надбаннями вітчизняної та світової культури. Закономірно, що держава намагається створити молоді сприятливі умови для користування духовними і культурними цінностями.

Щодо **молодіжного руху**, то тут політика спрямована на його стимулювання, підтримання молодіжних організацій, розвиток молодіжного співробітництва.

Зазначимо також, що уряди зарубіжних країн певною мірою будують свою політику щодо молоді як патерналістську, тобто як певний аванс, кредит на майбутнє, щоб згодом отримати від неї реальну віддачу в економіці, політиці, соціальній, духовній та інших сферах.

3. **Більшість розвинених країн (зокрема, Німеччина, Австрія, Фінляндія, Франція) мають і продовжують розробляти, вдосконалювати специфічне ювенальне законодавство.** Крім того, у них діють спеціальні структури, що займаються практичною реалі-

зацією молодіжної політики: міністерства, відомства, Національні комітети, департаменти, бюро, соціальні служби для молоді, фонди сприяння молодіжній політиці тощо.

4. У багатьох зарубіжних країнах **молодіжна політика реалізується завдяки державним та регіональним молодіжним програмам**. Найчастіше ці програми стосуються: зайнятості молоді та запобігання безробіттю; освіти та професійної підготовки (перепідготовки) юнаків і дівчат; екологічних проблем; оздоровлення, медичного обслуговування та профілактики захворювань; боротьби з наркоманією, токсикоманією, проституцією, СНІДом тощо. Досить часто такі програми мають застережний (превентивний) характер, і спрямовані на запобігання хибним крокам і вчинкам молодих людей.

5. **Молодіжна політика у зарубіжних країнах багато в чому ґрунтується на наданні молодим людям гарантій, створенні певних умов для їх розвитку і самореалізації**. З часом деякі гарантії поширюються на цілі континенти. У 1980 р. в одній із провінцій Франції народилася ідея так званого молодіжного квитка. Пізніше молодіжний квиток, що надає пільги у користуванні громадським транспортом, закладах культури, дозвілля, спорту, був використаний як засіб сприяння розвитку молоді в інших європейських країнах — Шотландії, Нідерландах, Болгарії, Іспанії тощо. У листопаді 1986 р. відбувся семінар “Європейське співробітництво у галузі молодіжних квитків”, а 1 липня 1987 р. у Лісабоні — конференція (відома як Лісабонський протокол), на якій було підписано міжнародний протокол з молодіжних квитків. Сутність справи полягає в тому, що володар “молодіжного квитка” має право користуватися ним у будь-якій країні, що підписала Лісабонський протокол. Пізніше під цим протоколом з’явилися підписи Греції, Люксембургу, Андорри, Норвегії, Швеції, Великої Британії, Кіпру, Фінляндії, Уельсу та інших країн.

Додамо, що в деяких країнах знижки при користуванні транспортом, готелями, відвідуванні музеїв, кіноконцертних залів, спортивних споруд, придбанні одягу, книжок, оплаті навчання, набутті прав водія транспорту існують і без молодіжних квитків. Щодо Лісабонського протоколу, то на окремі види товарів і послуг вони сягають від 10 до 60 %.

Джерела фінансування молодіжних квитків досить різноманітні: державно-громадські фонди; надходження, отримані в процесі реалізації молодіжних програм; спонсорські внески; реклама.

11.3. Особливості формування державної молодіжної політики в Україні перехідного періоду

Упродовж кількох десятиліть ХХ ст. молодіжна політика в країнах Європи, в СРСР, зокрема в Україні, формувалася й реалізовувалася передусім як патерналістська, як політика комуністичного виховання молоді, а не створення справжніх передумов для її активної участі в усіх суспільно-політичних процесах. Подібна політика мала місце в більшості країн так званого соціалістичного табору. Прорахунки її очевидні.

Уже на початку 80-х років ХХ ст. молодь у колишньому СРСР більше почала розмежовувати такі поняття, як соціалістична ідея і КПРС. Принаймні значна частина юнаків і дівчат — комсомольців — не схвалювали практичну діяльність не стільки організацій партії, скільки її комітетів. Контроль над молоддю тримався значною мірою завдяки посиленню з року в рік “партійного керівництва” комсомолом, комуністичного виховання молоді. І цілком закономірно, що після 1985 р. молоді не потрібно було перебудовуватися: вона сприйняла перебудову як широко відчинене вікно у світ.

Інакше кажучи, **принциповою відмінністю молодіжної політики сьогодення від здійснюваної раніше має бути не формування “всебічно розвинутої особи”, не комуністичне або будь-яке інше виховання молодих людей із задалегідь заданими параметрами, а створення умов, що сприяли б розвитку їхньої ініціативи, творчості, саморозвитку і самореалізації.**

Звичайно, за багатьох обставин молодіжна політика потребує певних витрат. Проте об’єктивно вона не може бути іншою. І тому держава, суспільство мають свідомо йти на те, щоб якимось авансувати молодь, умови для її соціального становлення та розвитку. Таке авансування завжди з часом відшкодовується великими моральними й економічними перевагами для всього суспільства — дітей, людей похилого віку, інвалідів тощо, оскільки багатства країни цілковито залежать від того, чи здатні їх творити нові й нові покоління громадян, що вступають у продуктивне життя.

Із падінням тоталітарних режимів відкрилися нові можливості для розв’язання молодіжних проблем. Найперше — ви-

никла реальна потреба в докорінних змінах державної політики щодо молоді, зумовлена не лише соціально-економічними й політичними змінами, а й змінами у самому молодіжному русі. Характерною особливістю останнього був швидкий розпад більшості “загальнодержавних” молодіжних організацій соціалістичного спрямування. На політичну арену вийшли нові організації та об’єднання найрізноманітнішої орієнтації. Із середини 80-х років молодь колишніх радянських республік ще більше зазнала економічної, соціальної експлуатації, стала знаряддям досягнення політичних та інших цілей політичними партіями, громадськими організаціями, рухами, різноманітними комерційними структурами. Отже, в другій половині 80-х — на початку 90-х років ХХ ст. до існуючих проблем молоді додалися нові. Виникла парадоксальна ситуація: з одного боку, процеси реформування політичної, економічної системи в СРСР, країнах Європи відкрили певні перспективи щодо розв’язання проблем молоді, а з другого — значно ускладнили процеси її соціалізації.

Особливо потрібно зважати на те, що за останні два десятиліття принципово змінилися стосунки між поколіннями й передусім між державою і молоддю. Зміну таких стосунків слід розглядати як своєрідну кризу, спричинену такими обставинами:

- а) істотною зміною в умовах нового витка науково-технічного прогресу структури підростаючого покоління, яка відрізняється від попередніх своєю освітою, професійною підготовкою, життєвим досвідом тощо;
- б) сприянням демократичних процесів формуванню політичного плюралізму, розширенню гласності і водночас падінню авторитету комуністичних партій, що мали великі можливості впливу на молодь;
- в) принциповими зрушеннями в масовій свідомості і психології людей, насамперед молодих, які рішуче переглянули соціально-політичні цінності, змінили свої орієнтації.

Саме за згаданих великомасштабних обставин у суспільстві молодь найчастіше інших соціальних груп викидається на узбіччя виробництва, духовного життя, відчужується не лише від держави, а й від усього суспільства.

Щодо такого відчуження молоді в українському суспільстві, то основними його гранями в другій половині ХХ ст. були:

- у соціально-економічній сфері — виникнення і розширення безробіття, соціальна незахищеність;
- у політичній — прагнення до самореалізації, нігілізм, відсутність інтересу до суспільно-політичного життя і діяльності;
- у духовній — криза свідомості, небажання займатися розвитком свого інтелекту, самовдосконаленням, більше того, відрив від своїх історичних коренів, втрата духовних орієнтирів взагалі.

Отже, в 70–80-х роках ХХ ст. молодіжна політика існувала не як об’єктивна реальність і потреба, а як певна ідеологічна заданість. І реалізувалася вона державою, її структурами та соціальними інститутами передусім у їхніх власних інтересах, а не в інтересах молодих людей. Справжня ж дієвість молодіжної політики зумовлена саме тим, наскільки вона відповідає запитам, потребам та прагненням молодої людини, а відтак суспільства.

Слід зауважити, що в минулому не бралася до уваги те, що **молодіжна політика у конкретному регіоні має здійснюватися з урахуванням історії цього краю, менталітету, культури, традицій народу, нації загалом.**

Отож і сьогодні, на переломному етапі формування української держави, молодіжна політика має формуватися у контексті реальних потреб часу, проблем молоді. Зазначаючи це, за багатьох об’єктивних обставин слід піддавати досить критичному аналізу практичну реалізацію **державної молодіжної політики в колишньому СРСР та в Україні у 70–90-х роках.** У цей час у роботі з молоддю мала місце певна ідеологічна заданість, запрограмованість, що призвела до виникнення досить гострої суперечності між державою і молоддю, її ідеалами і тим виховним впливом, що забезпечували держава та КПРС. Проте не варто й повністю відкидати тогочасний досвід, адже було в ньому чимало позитивного. Йдеться про безоплатну освіту, охорону здоров’я, умови для фізичного та естетичного розвитку молоді, соціальний захист окремих її категорій. Інша річ — досить поширений показний формалізм у вихованні, пріоритет суспільного над особистим, загравання з молоддю тощо.

У колишньому СРСР і в Україні до середини 90-х років ХХ ст. підростає покоління майже цілковито розглядалося не лише як об’єкт виховного впливу і відновлення трудових

ресурсів і поколінь, а й заздальгідь запрограмованих ідей та громадянської позиції. Поступово серйозно деформувався механізм спадкоємності поколінь, значна частина молоді відчужувалася від політики і культури, безпосередньої участі в управлінні соціальними і громадськими справами у суспільстві. Втрачали авторитет і соціальне визнання такі інститути соціалізації молодого покоління, як сім'я і школа, а також владні структури держави. Тому нині постала нагальна потреба визнати молодь як активний суб'єкт державотворення, а не об'єкт ідейного, виховного впливу.

Першим документом, що започаткував нову державну молодіжну політику в Україні, стала Декларація “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” (Закон України від 15 грудня 1992 р.). Проект цього документа було розроблено з тим, щоб: а) проголосити державну молодіжну політику в Україні пріоритетним і специфічним напрямом діяльності; б) визначити саме поняття “державна молодіжна політика” і ввести його в правовий, науковий обіг; в) окреслити основні завдання державної молодіжної політики, головні її напрями, механізм формування та реалізації.

У подальшому молодіжне законодавство продовжувало розвиватися. І не лише з прийняттям таких специфічних документів, як Закон “Про альтернативну (невійськову) службу”, або Закон “Про молодіжні, дитячі громадські організації”. Дієвішому розв'язанню молодіжних проблем сприяють закони України “Про освіту”, “Про зайнятість населення”, “Про фізичну культуру і спорт”, “Про туризм”, “Про об'єднання громадян”, “Про сільське (фермерське) господарство”, “Про колективне сільськогосподарське підприємство”, “Про загальний військовий обов'язок і військову службу”, “Про державну допомогу сім'ям з дітьми”, Основи законодавства України про охорону здоров'я, про культуру тощо.

З прийняттям Декларації та згаданих законів в Україні практично було розпочато принципово новий етап реалізації державної молодіжної політики. Український учений М. Перепелиця називає три періоди у її формуванні. Перший він датує 1991–1993 рр. — часом інтенсивного створення молодіжних громадських організацій, прийняттям низки основоположних законів щодо молодіжної політики. Другим він називає 1993–1996 рр. [32, 68]. Цей період визначається як час, пошук

та налагодження системи реалізації регіональної державної молодіжної політики, значного підвищення якості та ефективності роботи з молоддю. Для нього характерні дещо глибше усвідомлення суб'єктами регіональної державної молодіжної політики її сутності, ґрунтовніші підходи до розв'язання молодіжних проблем, розширення сфери діяльності молодіжних структур, надання реальної допомоги конкретним людям.

За третього періоду (1997–1999 рр.) відбувалося подальше зміцнення молодіжних структур в органах виконавчої влади та молодіжної інфраструктури взагалі. На початку 1997 р. вже було сформовано структуру та центральний апарат Міністерства сім'ї та молоді України, створено Республіканський комітет у справах сім'ї та молоді Автономної Республіки Крим, управління у справах сім'ї та молоді обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, 683 відповідних відділи районних держадміністрацій і міськвиконкомів. Відмітними ознаками цього періоду є широке розгортання роботи щодо розв'язання значно об'ємнішого спектра молодіжних проблем, проведення багатьох масових заходів, надання соціальної допомоги і послуг мільйонам юнаків і дівчат, збільшення кількості молодіжних організацій, особливо на обласному та районному рівнях, поліпшення взаємодії органів державної влади з молодіжними організаціями, підвищення політичної та громадської активності молоді як суб'єкта молодіжної політики [Там само].

Метою державної молодіжної політики в Україні є:

- забезпечення справжньої рівності прав, обов'язків і соціальної перспективи молоді поряд з іншими соціальними групами, але не за їх рахунок;
- соціальний захист молоді, розв'язання її різноманітних соціально-політичних, економічних проблем, а також створення необхідних стартових для влаштування власного життя, адаптації в ньому, саморозвитку і самореалізації;
- підтримання і стимулювання основних суспільно корисних ініціатив самої молоді, її організацій і рухів, що намагаються зробити конкретний внесок у розв'язання як суто молодіжних, так і загальносуспільних проблем.

У ході розбудови України як суверенної держави мета державної молодіжної політики має відповідним чином уточнюватися і конкретизуватися.

Основним суб'єктом державної молодіжної політики є сама молодь.

Державна молодіжна політика має розроблятися і реалізовуватися як з урахуванням інтересів самої молоді, так і суспільства, економічного, історичного, національного і культурного розвитку України. Отже, в центрі цієї політики має перебувати молода людина, незалежно від її походження, національності, віросповідання. Щодо суто вікових меж молоді, то найвища з них, очевидно, може визначатися 27–28 роками.

Те, що суб'єктом державної молодіжної політики є саме молода людина, позбавить державу необхідності здійснювати патерналістську політику, тобто лише витрачати сили і ресурси на підготовку її до життя, а не розв'язувати проблеми завдяки розвитку її ж власної ініціативи і самодіяльності.

Зважаючи на викладене вище, головними принципами державної молодіжної політики в Україні мають бути:

- створення сприятливих умов для реалізації потенціальних можливостей молоді у навчанні, праці, різноманітній громадсько корисній діяльності;
- розвиток основних політичних, економічних, правових і соціальних гарантій для реалізації молоддю своїх прав і свобод;
- надання молоді певних соціальних гарантій у набутті освіти, професії, розвитку самостійності, активності й підприємництва;
- розвиток молодіжної ініціативи, молодіжного руху, широкое залучення молоді до участі в громадсько-політичному житті.

На думку авторів цього посібника, державна молодіжна політика в Україні має здійснюватися у двох напрямках: соціально-економічному і політичному.

Перший має охоплювати основні сфери життєдіяльності молодої людини — навчання, професійну підготовку і працю, побут, дозвілля, тобто все, що сприяє соціалізації особи. **Другий** пов'язаний з формуванням громадянської позиції, активності молодих людей, їх ціннісних орієнтацій, стійких норм моралі. За таких обставин можна стверджувати, що державна молодіжна політика буде спрямована, з одного боку, на відтворення робочої сили, а з іншого, — на громадянську

соціалізацію особи. Реалізовуватися вона має у соціально-економічній, соціально-політичній, сімейно-побутовій сферах, у галузі освіти й культури, діяльності молодіжних організацій та об'єднань.

Розглянемо питання про основні напрями державної молодіжної політики в Україні.

1. Державна молодіжна політика у соціально-економічній сфері. З огляду на те, що молодь є однією з найменш забезпечених, соціально захищених груп населення, державна молодіжна політика має передбачати:

- створення відповідної системи освіти, професійної орієнтації і підготовки молоді до праці;
- запобігання безробіттю, забезпечення зайнятості молоді;
- встановлення для випускників шкіл, профтехучилищ, коледжів, вищих навчальних закладів, а також військово-вслужбовців, звільнених у запас, певних гарантій та можливостей для працевлаштування (це може бути щось на зразок права на перше робоче місце чи бронювання певної кількості робочих місць на виробництві);
- стимулювання підприємств і організацій, що спрямовують ресурси на спеціальні молодіжні програми та проекти, на забезпечення зайнятості молоді, випуск для неї товарів і надання послуг; створення і організацію діяльності госпрозрахункових та інших молодіжних підприємств і формувань, які дбають про надання допомоги молодим;
- розвиток нових форм трудової участі молоді у виробництві (створення економічних центрів, кооперативних, орендних підприємств тощо, встановлення певних пільг при їх оподаткуванні, кредитуванні тощо);
- заохочення молоді, її організацій до самостійного розв'язання власних соціальних проблем (створення Центрів науки, творчості, дозвілля і відпочинку та ін.);
- розв'язання житлових проблем молоді (створення системи пільгового кредитування молодих сімей);
- вивчення та формування розумних потреб молоді, розв'язання асортименту послуг і збільшення випуску товарів для неї;
- перегляд структури воєнних витрат з метою збільшення асигнувань на розв'язання соціальних проблем сімей мо-

лодих військових, встановлення державних компенсацій сім'ям військовослужбовців і працівників правоохоронних органів, які загинули під час виконання службових обов'язків;

- державне фінансування обмінів з іншими державами з метою підвищення професійної кваліфікації молоді, набуття нових спеціальностей, розширення інтелектуального кругозору.

2. Державна молодіжна політика у соціально-політичній сфері. Беручи до уваги, що найважливіше значення для соціального, громадського становлення молоді має її безпосереднє включення у багатогранне політичне життя в Україні та за її межами, державна молодіжна політика має передбачати:

- широке залучення молоді до формування всіх органів народовладдя, державного управління знизу доверху, до розв'язання всіх державних і суспільних проблем;
- створення умов для формування і розвитку політичної культури молоді, її світогляду, залучення юнаків і дівчат до активної громадсько-політичної діяльності на засадах широкого політичного плюралізму, гуманізму та демократії;
- надання всім молодим людям, їх організаціям широких можливостей для користування інформацією, зокрема мати власні засоби інформації;
- стимулювання і підтримання діяльності партій, громадських організацій, рухів, об'єднань, що займаються включенням молоді у політичні процеси, які відповідають інтересам громадян і суспільства.

Особливо слід наголосити, що політика держави щодо молоді в суспільно-політичній сфері має ґрунтуватися на повазі до її ідей, тверджень, політичної, громадянської та життєвої позиції.

3. Державна молодіжна політика в галузі освіти і культури.

В умовах поступового створення демократичної, самооновлюваної, безперервної системи освіти державна молодіжна політика має орієнтуватися на:

- розвиток і вдосконалення всієї системи освіти, створення фундаментальної сучасних педагогічної і професійної бази, навчальних планів та методик;
- надання всім молодим людям рівного права на отримання обов'язкової середньої освіти й матеріальної допомо-

ги на рівні прожиткового мінімуму тим, хто вчиться у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах.

- створення належних умов і стимулювання розвитку і реалізації творчого потенціалу юнаків і дівчат у сфері науки і техніки, літератури і мистецтва, художньої народної творчості, забезпечення доступу до вітчизняних і світових духовних цінностей;
- розвиток спортивного руху, туризму, інших форм відпочинку молоді; підтримання й збереження здоров'я юнаків і дівчат, зокрема за рахунок охорони навколишнього середовища; створення мережі профілактичних та медико-оздоровчих закладів для молоді; формування здорового способу життя; розширення виробництва і поліпшення якості товарів спортивного і туристичного призначення.

4. Державна молодіжна політика у сімейно-побутовій сфері має передбачати:

- уведення додаткових пільг для підтримання молодих сімей, стимулювання народження та виховання дітей;
- ужиття заходів, що забезпечують гарантований прожитковий мінімум молоді людини;
- розробка та встановлення системи пільгового довгострокового кредитування молоді з метою задоволення її потреб, придбання та будівництва житла, товарів першочергового вжитку;
- уведення для певних категорій молоді, за досвідом інших країн, так званих молодіжних квитків, що надають пільги на користування транспортом, закладами культури і спорту, інші послуги;
- використання зарубіжного і поширення вітчизняного досвіду щодо створення спеціальних фондів для молодих сімей із залученням можливостей місцевих бюджетів, підприємств, громадських організацій;
- надання підтримки соціально незахищеним категоріям молоді.

5. Державна молодіжна політика щодо молодіжних організацій. Держава та її органи на місцях мають підтримувати й стимулювати діяльність молодіжних організацій, зорієнтованих на розв'язання проблем молоді, в її власних та громадсь-

ких інтересах. Така підтримка може бути матеріальною, організаційною і здійснюватися шляхом:

- звільнення молодіжних організацій і створених ними підприємств, закладів та установ від оподаткування;
- безоплатної передачі молодіжним організаціям споруд, приміщень, матеріальної бази, потрібної для роботи з молоддю;
- звільнення від плати за користування землею;
- надання молодіжним організаціям на вигідних засадах різноманітних кредитів і субсидій;
- створення умов для обмінів, широкого співробітництва з молодіжними організаціями інших країн.

Окремо варто звернути увагу на механізм **практичної реалізації державної молодіжної політики в Україні**, від дієвості якого залежить ефективність механізму її реалізації.

Основні положення, на яких має ґрунтуватися державна молодіжна політика, мають бути закріплені насамперед у Конституції України. Йдеться про права молоді на загальну освіту, достатній життєвий рівень і захист від безробіття, охорону здоров'я, участь в управлінні всіма державними і громадськими справами, створення власних громадських організацій. Крім того, в Конституції має бути зумовлено, які державні органи та структури безпосередньо займатимуться реалізацією цієї політики.

Головними складовими розробки та практичного здійснення державної молодіжної політики на загальнодержавному рівні мають бути:

- молодіжне (ювенальне) законодавство або певні закони та рішення уряду щодо молоді, її прав, обов'язків, соціалізації тощо;
- комісія (чи комітет) у справах молоді, спорту і туризму у Верховній Раді України;
- міністерство (чи департамент, комітет і т. ін.) у справах молоді як виконавчий орган державної влади;
- установи (інститути, центри тощо) з дослідження молодіжних проблем, підготовки соціальних працівників;
- різноманітні фонди сприяння здійсненню державної молодіжної політики.

На місцевому, регіональному рівні це:

- постійна Комісія у справах молоді і спорту в місцевому органі влади (нині — в Раді народних депутатів міста, району, області);
- управління (комітети, відділи) у виконавчих органах влади;
- соціальні служби для молоді (громадські, державні);
- філії республіканських установ, закладів з вивчення проблем молоді та підготовки соціальних працівників;
- фонди (чи їх філії) із сприяння реалізації молодіжної політики.

Основне ядро державної молодіжної політики в Україні можуть складати цільові комплексні програми, що розробляються під патронатом Верховної Ради, уряду України, місцевих органів влади, міністерств і відомств, громадських організацій. Можливим є прийняття і реалізація у майбутньому таких державних і регіональних програм: громадянсько-патріотичного виховання; духовного та фізичного розвитку молоді; підготовки її до праці; випуску товарів молодіжного вжитку і надання соціальних послуг молоді; підтримки молодих сімей; житлового будівництва для молоді; громадської, соціальної реабілітації молодих інвалідів; розвитку молодіжного підприємництва; розширення міжнародних та регіональних зв'язків молоді та ін.

Окремого розгляду потребує проблема фінансово-матеріального забезпечення державної молодіжної політики в Україні. Така політика має фінансуватися шляхом як прямих державних дотацій (інвестицій), так і за рахунок інших джерел — місцевих бюджетів, різноманітних фондів, інвестицій з боку політичних партій, рухів, громадських об'єднань, приватних внесків тощо.

Одним із дієвих механізмів проведення державної молодіжної політики є право, законодавство (конституційне, спеціальне молодіжне, галузеве — житлове, трудове, кримінальне, адміністративне тощо). У ньому повинні бути закріплені специфічні громадянські соціальні права молоді (праця, пільги, допомога, кредити, компенсації). За порушення молодіжного законодавства має існувати також юридична відповідальність.

Складною і неоднозначною є проблема формування національної самосвідомості молоді як одного з найважливіших зав-

дань державної молодіжної політики. Розв'язувати її варто у контексті як набутків минулого, так і сучасної історичної ситуації, враховуючи при цьому головні перепони, що заважають становленню активної громадянської позиції молоді. Серед них передусім слід виділити:

- відсутність сповна сформованої і розвиненої національної держави з усіма її параметрами й атрибутами;
- криза ідеологічних засад суспільства, переоцінка всіма громадянами духовних цінностей, що існували раніше;
- серйозне деформування в умовах тоталітаризму українського національного характеру;
- поширення стереотипів “молодшого брата”, “меншовартості”, “провінційності” української культури тощо.

Національна самосвідомість молоді має формуватися на ґрунті як особливостей української ментальності, історії, традицій, культури, так і здобутків інших народів. Потрібно виробити власний виховний ідеал і на його основі виховувати молодого громадянина шляхом освіти, професійної підготовки, різноманітної громадсько корисної діяльності.

Розробка та дієва практична реалізація молодіжної політики в Україні як державі перехідного, трансформаційного періоду видається можливою за умови врахування особливостей усіх суб'єктів такої політики, їх взаємодії з молоддю, молодіжним рухом. Розглянемо деякі з них.

Держава і молодь

Практично з перших років після жовтня 1917 р. молодь у колишній Росії, а потім СРСР, як відомо, не визнавалася за суб'єкт історичного процесу саме як самостійна соціально-демократична група суспільства. Їй відводилася всього-на-всього певна посередницька роль між класами й соціальними групами і, що цілком закономірно, — однобічно будувалася вся система її виховання, тобто ставилося завдання формувати особистість із заздалегідь заданими параметрами. І хоча за роки радянської влади тричі (у 1918–1919 рр., у період НЕПу й у 60–70-х роках) робилися спроби не лише визначити й розв'язати реальні проблеми молоді, побоювання молоді, бажання мати “слухняне молоде покоління” взяли гору. Як наслідок, за кілька десятиліть сформувалося ціле покоління політично апа-

тичних, байдужих людей, які зневажали не лише авторитет держави, уряду, їх соціальних інститутів, а й ідеали загалом. Свідченням цього є численні дестабілізуючі явища, приклади і факти, що мали місце у молодіжному середовищі в колишньому СРСР.

Натомість є очевидним, що взаємодія держави (як і суспільства загалом) і молоді в істинно демократичному суспільстві має бути спрямована на розкриття і реалізацію інтересів, запитів і потреб підростаючого покоління. Робити це слід не односторонньо, як певну індульгенцію суспільства молоді, а шляхом підтримання й розвитку її ініціатив, їхніх організацій, об'єднань у всіх сферах життєдіяльності.

Політичні партії, громадські об'єднання і молодь

Політичний плюралізм, багатопартійність, що поступово стають реальністю, в таких суспільствах, як українське, упередженість засобів масової інформації, з одного боку, демократизують і водночас ускладнюють процес політичної орієнтації молоді, а з іншого, — ставлять дедалі більші вимоги до політичних партій, рухів, громадських об'єднань щодо проваджуваної ними молодіжної політики.

Загальновідомо, що діяльність жодної партії чи громадської організації не буде плідною, якщо вона не має “молодіжного крила”, “молодіжної фракції” чи “молодіжної секції”. Однак залучати на свій бік молодь можна двома способами: виховуючи в душі об'єктивізму, реалізму або ж спекулюючи на її довірливості, романтизмі, надмірному ентузіазмі, критицизмі. І те й інше в історії виявлялося досить часто, але наслідки були різними. Отож враховуючи, що політичні партії, громадські організації та об'єднання, рухи виробляють молодіжну політику самостійно, держава, вочевидь, має підтримувати, заохочувати передусім ті з них, які дійсно конструктивно працюють з молоддю і для молоді, реалізують конкретні молодіжні програми, сприяють соціальному становленню та розвитку юнаків і дівчат. Особливо це стосується молодіжних організацій і об'єднань.

Основними принципами, на яких мають будуватися стосунки політичних партій, рухів, об'єднань з молодіжними організаціями, на наш погляд, мають бути:

- взаємоповага повної політичної й організаційної самостійності своїх партнерів, відсутність будь-якого втручання у внутрішнє життя один одного;
- партнерські, ділові стосунки при вирішенні державних і громадських справ, зокрема молодіжних, співпраця у подоланні негативного впливу на молодь;
- взаємне представництво у керівних органах організацій;
- обмін інформацією, в тому числі щодо діяльності організацій.

Соціальні інститути і молодь

Усяке конкретне суспільство має систему відповідних соціальних інститутів навчання (освіти), виховання, формування світогляду молоді, її громадянських рис і якостей і завдяки їм сприяє соціалізації молодого покоління. Такі інститути, з одного боку, реалізують політику держави, а з іншого, — мають можливість самостійно впливати на розробку політики, зокрема й молодіжної. Отже, найперше завдання держави — всіляко стимулювати діяльність усіх соціальних інститутів, підтримувати їх ініціативу й творчість. При цьому вона має вимагати від усіх згаданих інститутів, щоб вони ставили загальногуманістичні та особисті інтереси і потреби молодих громадян вище за суспільні, класові чи партійні. Адже не можна забувати, що демократичне суспільство започатковує демократична, вільна особистість.

Молодь як суб'єкт державної молодіжної політики

Проблема самої молоді як суб'єкта державної молодіжної політики не нова. Її корені сягають далекого минулого. Ця проблема має низку особливостей, без урахування яких сподіватися на успіх у її розв'язанні досить важко. Найважливішими з таких особливостей є:

- 1) небажання чи невміння визнавати молодь як відносно самостійну соціальну групу суспільства, що має вельми специфічні риси й характеристики, зумовлені не лише біологічними (віковими), а й соціальними чинниками. Вище вже зазначалося, що раніше молоді просто відводилася певна проміжна роль між різними класами і соціальними групами суспільства;

2) недооцінка молоді як суб'єкта історичного процесу, прогресивного перетворювача суспільства (молодість розглядалася виключно як час підготовки до активної життєдіяльності, а не сама життєдіяльність);

3) твердження, що молодь значною мірою має бути не просто піддана виховному впливові, а й включена в усі соціальні процеси як активна сила.

Історичний досвід (і негативний також) свідчить, що зростання ролі молоді як суб'єкта політичних процесів, історії загалом, зумовлена такими об'єктивними обставинами:

- наявністю або, навпаки, відсутністю цілісної державної молодіжної політики як одного із самостійних і пріоритетних напрямів у політиці;
- загостренням соціально-економічних, політичних, духовних та інших процесів у суспільстві, внаслідок чого турбота держави про молодь відходить на другий план.

За відсутності цілісної державної молодіжної політики, не уваги до молоді, браку коштів на реалізацію молодіжної політики передусім в економічній сфері, непідготовленості молоді до ролі саме суб'єкта будь-яких соціальних дій і суспільних перетворень, у молодіжному середовищі виникає підґрунтя для ультрарадикальних, екстремістських, дестабілізуючих чинників і явищ, що можуть мати вельми негативні наслідки.

Отже, принципово важливо знати, що думає сама молодь не лише про когось і щось, а насамперед про саму себе, власне життя і проблеми, про те, хто і як ці проблеми має розв'язувати. Вдавшись до певних узагальнень, можна швидко з'ясувати, що в різних регіонах України молодь по-різному оцінює не лише власний стан, а й обставини, що його зумовили.

На завершення розгляду проблеми державної молодіжної політики слід зробити такі висновки.

1. Державна молодіжна політика лише тоді буде результативною як в інтересах молоді, так і держави, коли вона віділятиметься саме як специфічний, пріоритетний напрям діяльності всіх її органів і структур і здійснюватиметься в інтересах як молодої людини, так і суспільства загалом.

2. У справді демократичному, правовому суспільстві державна молодіжна політика передбачає створення відповідних умов і гарантій для соціального становлення та розвитку моло-

ді, її інтеграції в усі сфери життєдіяльності, реалізації всіх потенцій і здібностей юнаків і дівчат.

3. Державна молодіжна політика є тим своєрідним механізмом, завдяки якому держава, а також політичні партії, громадські об'єднання, організації, рухи, соціальні інститути вступають у відповідні стосунки з молоддю, сприяють (або ні) реалізації її інтересів, запитів і потреб.

4. Для здійснення об'єктивної і результативної молодіжної політики потрібно добре усвідомлювати наявні суперечності формування й розвитку поколінь, включених у систему суспільних відносин. **На наше переконання, сутність проблем молоді, як і державної молодіжної політики загалом, може бути зрозумілою лише за умови, якщо з'ясовано основні суперечності не тільки в молодіжному середовищі, а й між молоддю та іншими соціальними групами і поколіннями.** З урахуванням цього і формуються механізм, форми та методи їх розв'язання.

Центральною суперечністю, яку покликана вирішити державна молодіжна політика, є суперечність між суб'єктивними планами та інтересами молодих людей і державними, суспільними потребами. Фінальний (значною мірою ідеальний) варіант, якого варто прагнути, — узгодження таких планів та інтересів.

5. Державна молодіжна політика може стати реальністю і буде результативною тільки за об'єктивної побудови і здійснення процесу виховання юного покоління, становлення його світогляду. Вище вже зазначалося й те, що слід рішуче позбутися в минулому традиційного, стереотипу “комуністичного виховання”, нібито вплив на молоду людину — це, мовляв, її формування за певним, заздалегідь визначеним зразком. Молодь завжди прагнула бути активним суб'єктом діяльності, соціальних відносин і перетворень, тому виховання її є і має бути активною складовою тих стосунків, що взагалі склалися у суспільстві. З огляду на це виховання слід розглядати не просто як передання молоді від старших певного досвіду, знань, навичок тощо, а як складну взаємодію поколінь, їх взаємні кроки назустріч один одному.

6. Об'єктивним і суб'єктивним чинником державної молодіжної політики, обов'язковою умовою поступального розвитку суспільства є сама молодь, розвинений молодіжний рух.

Саме через молодь, її організації держава та її інститути можуть максимально сприяти реалізації запитів і потреб усього молодого покоління.

7. Необхідність виокремлення молодіжної політики у специфічний напрям діяльності держави зумовлена важливими особливостями молоді, що лише торує шлях у життя, формує власні ідеали, погляди й твердження, життєву позицію.

8. Державна молодіжна політика не тотожна молодіжній політиці взагалі, бо держава не має можливості (та й потреби) поширювати свій вплив на всі її суб'єкти. Головними з них є: політичні партії, громадські організації та об'єднання, різні соціальні інститути суспільства.

9. Формування державної молодіжної політики в Україні, як, власне, і будь-якій іншій країні, має здійснюватися в умовах політичного плюралізму, тобто під впливом найрізноманітніших ідейних поглядів, течій, думок. Жодна з партій чи організацій не може обійтися без молоді й існувати сама, не здійснювати вплив на неї. Відтак функції держави і політичних партій чи організацій щодо молоді, молодіжної політики істотно різняться. Держава, зі свого боку, покликана створити умови для соціального старту молоді, її самореалізації у суспільстві, отже, їй треба дбати про максимальну співпрацю на цьому ґрунті всіх суб'єктів молодіжної політики.

10. Становлення української державності в усіх її аспектах (соціально-економічному, політичному, культурно-естетичному тощо) потребує якісно нового підходу і до розв'язання проблем молоді. Такий підхід завжди має бути закріплений у певних державних юридичних рішеннях та актах — Конституції, деклараціях, програмових заявах, окремих законах та підзаконних актах. З часом у своїй сукупності такі рішення, акти, закони і мають утворити те ювенальне (молодіжне) законодавство України, що в більшості країн обґрунтовує як державну, так і молодіжну політику загалом.

11. Політика держави щодо молоді має бути спрямована на:
- створення гарантованих соціально-економічних, політичних та інших необхідних стартових умов для соціалізації молоді;

- розв'язання проблем, задоволення запитів та інтересів молоді не за рахунок інших соціальних груп суспільства;
- координацію зусиль усіх державних органів, партій, організацій, об'єднань, рухів, різних соціальних інститутів суспільства щодо забезпечення умов для розвитку і самореалізації молоді;
- соціальний захист тих груп молоді, які неспроможні самостійно розв'язати власні проблеми чи, бодай, полегшити власне життя.

12. Головними структурними ланками державної молодіжної політики мають бути ті, що стосуються освіти, формування й реалізації економічних, соціальних і духовних інтересів юнаків і дівчат, їхньої участі в політичній діяльності.

13. Будуючи державну молодіжну політику, слід враховувати, умовно кажучи, два рівні: ближні цілі та орієнтири у реалізації та самореалізації молоді, і далекі, тобто, перспективні, розраховані на більш тривалий період.

14. Державна молодіжна політика має будуватися також з урахуванням специфіки потреб окремих категорій молоді, її вікових груп, регіональних умов і особливостей характеру взаємин не лише між молоддю та іншими соціальними групами, а й між групами молоді зокрема.

15. Головними складовими, що забезпечують державну молодіжну політику, є законодавча і виконавча гілки влади, а також молодіжний рух. Щодо останнього, то тут держава має надавати реальну допомогу в становленні та діяльності молодіжних та юнацьких організацій без їх залежності від політичних, релігійних та інших “дорослих” структур.

16. Організаційний механізм державної молодіжної політики в Україні має становити систему спеціальних державних органів, служб, які забезпечуватимуть безпосередню реалізацію такої політики.

17. Зважаючи на історичний досвід, формування і вирішення державної молодіжної політики у колишньому СРСР можна стверджувати, що в Україні нині є потреба в істотному оновленні форм і методів роботи з молоддю, її організаціями. Необхідна якісно відмінна державна молодіжна політика, основу якої становить новий тип стосунків суспільства, держави і молоді.

Принциповими засадами таких стосунків мають бути:

- по-перше, не виховний вплив на молодь (у чому держава раніше достатньо “набила руку”), а політика реальної довіри їй, тобто створення належних умов для того, щоб вона справді стала активним суб’єктом соціально-економічних, політичних, духовних перетворень у суспільстві. Йдеться про паритетні стосунки молоді з державними структурами, політичними партіями, громадськими організаціями, довіру до молоді і діалог з нею;
- по-друге, розробка та практична реалізація всіх соціальних програм у суспільстві мають відбуватися з обов’язковою орієнтацією на молодь, урахуванням її потреб, інтересів і запитів;
- по-третє, успішне здійснення молодіжної політики можливе лише за умов, коли активними її суб’єктами будуть безпосередньо сама молодь, її структури та організації.

Список рекомендованої літератури

1. *Алещенок С., Луков В.* Мировой опыт разработки и осуществления государственной молодежной политики. — М., 1992.
2. *Андрущенко В. Л., Федосов В. М.* Запорозька Січ як український феномен. — К., 1995.
3. *Бронза С. Д.* Концепція молодіжної політики в Україні // Актуальные пробл. формирования личности. — Х., 1995.
4. *Головатий М. Ф.* Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. — К., 1993.
5. *Головатий Н. Ф.* Социология молодежи: Курс лекций. — К., 1999.
6. *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.
7. *Головатий М. Ф.* Державна молодіжна політика як феномен суспільного розвитку і нова парадигма державотворення в країнах перехідного стану // Укр. соціум. — 2002. — № 1.
8. *Декларація “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні: Закон України від 15 грудня 1992 р. // Діти, молодь і Закон: Зб. док. — К., 1994.*
9. *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. — К., 1993.*
10. *Досвід розробки та здійснення регіональної молодіжної політики: основні проблеми та шляхи їх подолання: Наук.*

звіт // УкрНДІ пробл. молоді / Керівник теми Я. В. Немирівський. — № ДР 01964001545. — К., 1996.

11. *Егоров В. К.* История есть смена поколений. — М., 1986.
12. *Жизненные* пути молодого поколения: его выбор и утверждение / Под ред. М. Х. Титмы. — Таллинн, 1985.
13. *Залкинд А. Б.* Революция и молодежь. — Свердловск, 1925.
14. *Звіт* про роботу управління у справах сім'ї та молоді за 8 місяців 1999 р. // Одес. обл. держ. адм. Упр. у справах сім'ї та молоді. — Лист від 01.10.1999 р. № 01-17-564.
15. *Звіт* про роботу управління у справах сім'ї та молоді за 8 місяців 1999 р. // Житомир. обл. держ. адм. Упр. у справах сім'ї та молоді. — Лист від 09.09.1999 р. № 795.
16. *Иконникова С. Н., Лисовский В. Т.* Молодежь о себе, о своих сверстниках: Социол. исслед. — Л., 1969.
17. *Ильинский И. М.* Молодежь планеты: глобальная ситуация в 90-х годах, тенденции и перспективы. — М., 1999.
18. *Кон И. С.* Психология юношеского возраста. — М., 1979.
19. *Кон И. С.* Социология молодежи: Краткий слов. по социол. / Под ред. Д. М. Гвишани, Н. И. Лапина. — М., 1988.
20. *Криворученко В. К.* К вопросу о законодательстве субъектов Федерации в сфере молодежной политики // Молодежная политика: Информ. бюл. — М., 1995. — № 92–95.
21. *Лисовский В. Т.* От поколения к поколению. Заметки социолога // Диалог. — 1994. — № 7.
22. *Лисовский В. Т.* Социология молодежи: Социол. слов. — 2-е изд., перераб. и доп. / Науч. ред. Г. Н. Сколова, И. Я. Писаренко. — Минск, 1991.
23. *Матуленис Н. А.* Включение молодежи в социальную структуру. — Вильнюс, 1983.
24. *Молоде* покоління нової України: Ескіз соціального портрету / О. М. Балакірєва, Л. С. Волинець, М. Ф. Головатий та ін. — К., 1995.
25. *Молодіжний рух* в Україні: Довідник. — К.: АТ “Видавництво “Столиця”, 1998. — Ч. I.
26. *Немирівський Я.* Дещо з історії молодіжної політики // Константи. Альм. соц. досліджень. — 1996. — № 1(4).
27. *Общество* и молодежь / Сост. В. Д. Кобецкий. — М., 1968.
28. *Організаційно-нормативне* забезпечення та досвід реалізації молодіжної політики на регіональному рівні: Наук. звіт //

- УкрНДІ пробл. молоді / Керівник теми Я. В. Немирівський. — К., 1995.
29. *Особенности формирования и реализации молодежной политики на региональном уровне: Сб. метод. материалов и рекомендаций / М-во по делам молодежи и спорта Украины, УкрНИИ пробл. молодежи.* — К., 1991.
  30. *Оссовский В. Л., Головаха Э. М.* Профессиональное самоопределение и жизненная перспектива молодежи. — К., 1988.
  31. *Перепелиця М. П.* Реалізація державної молодіжної політики в Україні: деякі міркування щодо проекту Загальнодержавної комплексної програми “Молодь України” // Зб. наук. публ. Укр. ін-ту соц. дослідж. за підсумками виконання наук. прогр. і проектів у 1997 р. — К., 1998. — Вип. 7.
  32. *Перепелиця М. П.* Аналіз законодавчої та нормативної бази стосовно реалізації соціальної роботи з дітьми та молоддю м. Києва: Наук. звіт / Укр. ін-т соц. дослідж. — К., 1999.
  33. *Перепелиця М. П.* Державна молодіжна політика в Україні: регіональний аспект. — К., 2001.
  34. *Преимственность поколений как социологическая проблема / Отв. ред. Л. Н. Москвичева.* — М., 1973.
  35. *Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року): Щоріч. доп. Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України.* — К., 2000.
  36. *Собрание малороссийских прав. 1807 г.* — К., 1993.
  37. *Соколов В. М., Рябика В. Л.* Молодь України: Вчора, сьогодні, завтра. — О., 1998.
  38. *Социология молодежи: Учеб. / Под ред. проф. В. Т. Лисовского.* — СПб., 1996.
  39. *Социология молодежи: Учеб. / Н. М. Боечко, Л. И. Глинский, С. И. Голод и др.; Отв. ред. В. Т. Лисовский.* — СПб., 1996.
  40. *Титма М. Х., Саар Э. А.* Молодое поколение. — М., 1986.
  41. *Тревельян Дж. Мак.* Социальная история Англи: Обзор шести столетий от Чосера до королевы Виктории: Пер. с англ. / Ред. и предисл. В. Ф. Семенова. — М., 1959.
  42. *Шуст Н. Б.* Інноваційна діяльність молоді: сутність, структура, функції. — Вінниця, 2001.

ПІСЛЯМОВА

Курс лекцій із соціології молоді вперше в Україні було видано в 1999 р. З того часу істотно змінилася ситуація у світі, в Україні, в молодіжному середовищі, принципово іншим стало молоде покоління.

Нині читачеві запропоновано значно перероблений, доповнений курс лекцій, хоча і він навряд чи може задовольнити всіх, хто вивчає проблеми молоді, займається їх практичним розв'язанням.

Готуючи це видання, автори передусім намагалися окреслити головні проблемні питання, визначити особливості, риси і якості молодої людини як особистості, формування і вдосконалення яких в умовах нестабільного, перехідного суспільства є надто важливим. Це пов'язане також із тим, що до сьогодні узагальнювальних робіт із соціології молоді в Україні і країнах ближнього зарубіжжя практично не існує. Виняток може становити хіба що Російська Федерація, де не так давно було видано навчальний посібник з розглядуваної проблеми.

У післямові до проаналізованого видання слід звернути увагу на наступне: за всієї спільності особливостей молоді існують і деякі індивідуальні, особистісні. Вони виявляються у таких сферах життєдіяльності молодих громадян, як освіта, праця, суспільно корисна діяльність та інші, що є вирішальними чинниками у їх формуванні та становленні.

Молодь неоднозначно сприймає світ, орієнтується в житті, має різні цінності, ідеали, потреби, однак загальним для неї є те, що вона — нове покоління, яке йде на зміну старшому.

Вона не просто продовження своїх батьків, а майбутнє своєї країни, своєї Батьківщини. Усвідомлення цього потребує глибокого і відповідального підходу до розгляду феномена “молодь”, особливостей окремих її груп, урахування думок самих молодих людей. Цим, зокрема, пояснюється наявність у цьому курсі лекцій певного емпіричного, фактологічного матеріалу, даних соціологічних досліджень тощо.

Веручи до уваги сказане вище, ми вважали за доцільне розглянути насамперед сутність й особливості феноменів “молодь”, “молоде покоління”, “молодіжна політика”, сконцентрувати увагу на основних аспектах соціального становлення та розвитку молоді з урахуванням світового і вітчизняного наукового і практичного досвіду, більше того, — з урахуванням історичних особливостей конкретних континентів, країн і навіть територій.

Молодь Землі має чимало як спільного, так і відмінного. Спільним передусім є бажання жити у світі доброти, гуманізму, демократії, сповна реалізувати свої здібності, максимально задовольнити потреби. Однак насправді жити вона змушена в складних умовах зростання безробіття, захворюваності, поширення наркоманії, токсикоманії, СНІДу, ксенофобії, збільшення смертності, загострення екологічних проблем і т. ін. Відтак старші покоління мають подбати про те, щоб зробити вхідження молоді у продуктивне життя максимально безболісним, безпроблемним, збагатити її досвідом, практикою, технологіями вирішення багатьох складних питань, які перед нею постають і поставатимуть у подальшому житті.

Зрозуміло, що молодь завжди мала і має власну життєву філософію і ціннісні орієнтації, які значною мірою відрізняють її від людей старшого віку. При цьому **проблема взаємин поколінь у країнах перехідного періоду особливо помітно далася взнаки у зв'язку зі змінами соціально-економічних умов життя громадян, їх соціально-політичних, духовних орієнтацій.** Практика реалізації молодіжної політики у сучасній Україні сповна підтверджує такий висновок.

Формуючи молодіжну політику, такі держави, як Україна, мають брати до уваги те, що в них дедалі більше й помітніше розвалюється стара авторитарно-бюрократична система й утверджується принципово інша, нова модель суспільного роз-

витку, основними характеристиками якої мають стати нова політична система, ринкова економіка, політичний плюралізм, громадянське суспільство, права і свободи особистості. Тобто створюються принципово інші умови й можливості для соціального становлення та громадянського виховання молоді, молодого покоління.

За таких умов конче важливою є підтримка молоді насамперед з боку держави, її інституцій, усіх суб'єктів формування і практичної реалізації молодіжного покоління. Потрібні також відповідні соціальні гарантії молоді в освіті, професійній підготовці, свободі вибору праці і громадсько корисної діяльності, виборі ціннісних життєвих орієнтирів.

Соціологія молоді завдяки різноманітним методам і прийомам вивчення дає змогу створити своєрідний соціальний портрет молоді. Щодо молоді України, то можна зазначити, що вона, порівняно зі старшим поколінням, є:

- прагматичнішою, самостійнішою у своїх діях, більше покладається на власні сили й можливості;
- більш зацікавлена у суспільних, соціальних, економічних, політичних перетвореннях, має досить високий рівень соціальної активності;
- такою, що має зростаючий потяг до освіти, культури, духовного збагачення, розвитку своїх здібностей, реалізації потенцій.

Ідеальний “зразковий громадянин” — це особистість, власне життя і діяльність якої сповна відповідають вимогам політичної системи суспільства, суспільним, соціальним відносинам, що в ньому склалася. Сформуванню такої особистості — важливе завдання будь-якого суспільства, й українського зокрема. Сподіваємося, що воно буде сповна розв'язане і зреалізоване, адже без цього прогрес суспільства у майбутньому неможливий.

ЗМІСТ

Вступ	3
Лекція 1. Соціологія молоді як наука	9
1.1. Соціологія молоді як наукова дисципліна	9
1.2. Методологія та методи дослідження молоді	11
1.3. Молодь як специфічна соціально-демографічна група суспільства: загальне та особливе	15
1.4. Історична генеза ставлення до молоді і реалізації молодіжної політики в СРСР та сучасній Україні	25
Лекція 2. Стан наукової розробки проблем молоді і молодіжної політики та основні джерела їх дослідження наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.	35
2.1. Стан дослідження молодіжної проблематики у 70–80-х роках ХХ ст.	35
2.2. Особливості формування та дослідження молодіжної політики в новітній Україні	40
Лекція 3. Освітня і професійна підготовка молоді на сучасному етапі	56
3.1. Освіта як соціальний феномен	56
3.2. Роль і значення освіти для розвитку особистості та суспільства	58
3.3. Проблеми реформування сучасної освіти та її прогресивного розвитку	65
3.4. Освіта і виховання, формування особистості	83

Лекція 4. Соціальні питання праці і забезпечення зайнятості молоді	93
4.1. Праця — важлива сфера життєдіяльності людини	93
4.2. Молодь в умовах соціально-економічних, ринкових трансформацій: стан та орієнтації	95
4.3. Професійна підготовка молоді та формування у неї трудової моралі	107
Лекція 5. Ціннісні орієнтації, життєві потреби і проблеми соціалізації молоді	118
5.1. Ціннісні орієнтації молоді: сутність, особливості, характер	118
5.2. Особливості ціннісних орієнтацій, задоволення життєвих потреб молоді та проблеми її соціалізації у суспільстві, що трансформується	124
Лекція 6. Соціологічні аспекти молоді сім'ї	140
6.1. Гендерна проблема та гендерна політика: сутність і шляхи розв'язання існуючих суперечностей	140
6.2. Особливості соціальної роботи з молоддю сім'єю в сучасній Україні	144
Лекція 7. Соціальні проблеми духовного розвитку молоді, формування громадянської позиції	149
7.1. Духовність людини: особливості розвитку і формування	149
7.2. Формування національної самосвідомості та громадянської позиції молоді України	156
Лекція 8. Соціальна робота як засіб соціалізації особистості	181
8.1. Соціальна політика в сучасній Україні як основна умова соціалізації особистості	181
8.2. Сутність і особливості соціальної роботи в сучасній Україні	185
Лекція 9. Молодіжний рух як об'єктивний і суб'єктивний чинник розробки і практичної реалізації молодіжної політики	202

9.1. Молодіжний рух, молодіжні організації як суб'єкти особистісних і суспільних перетворень	202
9.2. Типологізація молодіжних організацій: методологічні основи та підходи	213
9.3. Генеза, особливості та періодизація молодіжного руху в сучасній Україні	221
9.4. Молодіжні організації і державні інституції: політико-правові засади відносин і взаємодії	231
Лекція 10. Соціологічні особливості політико-правового регулювання життєдіяльності та соціалізації молоді	240
10.1. Діалектика прав і обов'язків молоді у суспільстві	240
10.2. Особливості молодіжного законодавства в Україні	248
Лекція 11. Концептуальні засади та основні принципи формування державної молодіжної політики ...	260
11.1. Особливості й основні функції державної молодіжної політики	260
11.2. Досвід розробки і здійснення молодіжної політики в зарубіжних країнах	266
11.3. Особливості формування державної молодіжної політики в Україні перехідного періоду	277
Післямова	298

МАУП

The main categories, object, subject of youth sociology, peculiarities of youth as object of social transformation are elucidate in the course of lectures; problems of youth citizen person formation, its value orientation, active life position. The main problem of youth socialization, formation of new generation in society, development of youth movement are determined.

For teachers and students, scientists and post-graduate students. It can be useful for everyone, who are interested in youth problems, its professional and civil formation.

Навчальне видання
Головатий Микола Федорович

СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ

Курс лекцій

2-ге видання, перероблене і доповнене

Educational edition

Golovatij Mikola Fedorovich

SOCIOLOGY OF YOUTH

Lectures course

2-nd edition, rewrite and supplemented

Редактор *Т. М. Коліна*

Коректор *Т. М. Федосенко*

Комп'ютерне верстання *О. А. Залужна*

Оформлення обкладинки *А. В. Ясиновська*

Підп. до друку 03.04.06. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 17,67. Обл.-вид. арк. 17,8. Тираж 3000 пр. Зам. № 41

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)

03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

Поліграфічний центр УТОГ

03038 Київ-38, вул. Нововокзальна, 8

Свідоцтво КІ № 35 від 02.08.2000